

๒๙๔.๓๐๘
๒/๓๓๙ ก
๕.๓

การศึกษาค้นคว้าพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

19 S.ศ. 2539

ปริญฺฑานินิพนธ์
ของ
ประภา เกตุคง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญฺฑาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย

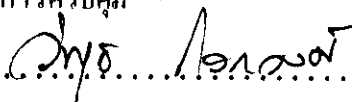
พฤษภาคม ๒๕๓๙

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๒.๕๔๘๘๗

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

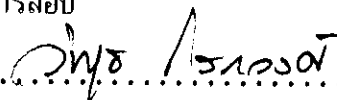
..... ประธาน

(ผศ. วิสูตร ไสภวงศ์)

..... กรรมการ

(รศ. วรณี ชาลี)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน

(ผศ. วิสูตร ไสภวงศ์)

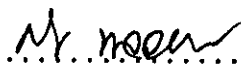
..... กรรมการ

(รศ. วรณี ชาลี)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(อ. สุวดี (ประเสริฐ))

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ดร. ศิริยุภา พูลสุวรรณ)

วันที่ 10. เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2539

ประกาศคุณูปการ

บุคคลสำคัญยิ่งที่ช่วยให้ปัญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิฑูรย์ ใสภวงค์ และรองศาสตราจารย์วรณีย์ ชาลี ท่านทั้งสองได้กรุณารับเป็นประธาน และกรรมการควบคุมปัญญานิพนธ์ให้คำแนะนำให้กำลังใจ ด้วยความเต็มใจ และเอาใจใส่อย่างดียิ่งตลอดมา อีกทั้งขอขอบพระคุณอาจารย์สุวดี ภูประดิษฐ์ ที่ให้คำปรึกษาอันมีประโยชน์เป็นอย่างมาก

อนึ่งผู้ศึกษาขอกราบฝ่าพระบาท สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาปริณายกด้วยความสำนึกในพระกรุณาเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้ทรงเมตตาประทานอนุญาต และประทานพระนิพนธ์เรื่อง "พระประวัติและพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก" ให้แก่ผู้วิจัย ซึ่งใช้ในการศึกษาได้เป็นอย่างดี ทั้งขอขอบพระคุณพระสละท่าน วรณพิมพ์ และขอบคุณบรรณารักษ์ห้องสมุด สำนักเรียนวัด บวรนิเวศวิหารที่กรุณาเอื้อเฟื้อให้ความสะดวกในการค้นคว้าหาข้อมูล และพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์นิติย์ วรนิตินันท์ แห่งคณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหารลาดกระบัง เจ้าของและผู้จัดการโรงเรียนศูนย์สอนภาษา ต่างประเทศ ที่ได้อนุเคราะห์ในการแปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

นอกจากนี้ขอขอบพระคุณอาจารย์นวลตา กาญจนวงศ์ อาจารย์อุบล บุญโทแสง และอาจารย์ธำรทิพย์ สิทธิเชนทร์ ศึกษาในเทศก์ สำนักการศึกษา กรุงเทพมหานคร ที่ได้ช่วยให้คำแนะนำ ให้กำลังใจ และช่วยตรวจทานในการพิมพ์ พร้อมทั้งขอบคุณครอบครัว "เกตุคง" ที่ได้ให้การสนับสนุน และขอบพระคุณทุก ๆ ท่านที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือ ตลอดจน ช่วยเป็นกำลังใจจนกระทั่งปัญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี ขอขอบพระคุณด้วยความจริงใจ

ประกาศ เกตุคง

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ	1
ภูมิหลัง	1
จุดมุ่งหมายในการศึกษา	5
ความสำคัญในการศึกษา	5
ขอบเขตในการศึกษา	6
วิธีดำเนินการศึกษา	7
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา	8
2 วิเคราะห์ทฤษฎีการใช้ภาษาจากบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก	15
แนวความเชื่อ	17
ทางศรัทธา	26
ศีลในพระพุทธศาสนา	33
ศึกษา	38
คำสั่งจ้	43
สุบบายธรรม	49
นำเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร	57
พระพุทธเจ้าของเราที่ท่านเลิศจ้	63
พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร	78
ส่องแสงใจ	87
จิตตนคร นครหลวงของโลก	101
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย	114

ความเข้าใจเรื่องชีวิต	119
เหตุแห่งความสุข	119
ความสุขอันไพบูรณ์	119
ความดีของชีวิต	119
ชีวิตอันอุดม	119
สรีรมงคลของชีวิต.....	119
วงจรชีวิต	119
ธรรมะกับนักปกครอง	139
พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท	146
มนุษยธรรมหลักแห่งปฏิกภาพ-ปกติสุขของชีวิตและสังคม	154
ปฏิกภาพ-ปกติสุข	154
เส้นทางสร้างสุข	164
วิธีการของพระพุทธเจ้า	175
แสงส่องใจให้เพียงพรหม	184
ศาสนากับชีวิต	195
ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา	200
พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา	207
ชีวิตกับความจริง	216
ความสุขหาได้ไม่ยาก	226
พรวิเศษสุด	236
3 สรุปและอภิปรายผลการศึกษา	248
ข้อเสนอแนะ	255

บทที่	หน้า
บรรณานุกรม	256
ภาคผนวก	260
พระประวัติและผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก.....	262
ประวัติย่อของผู้วิจัย	275

ภูมิหลัง

วรรณกรรมเป็นผลผลิตของความคิดโดยมีภาษาเป็นสื่อ การศึกษาวรรณกรรมได้ประโยชน์อย่างกว้างขวางทั้งในด้านความรู้ ความเข้าใจ แนวคิด ปรัชญา และแนวทางในการดำเนินชีวิต ตลอดจนการใช้ภาษาเพื่อศิลปะของการประพันธ์ ซึ่งผู้อ่านจะสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี

ในบรรดาวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ นั้น วรรณกรรมที่เกี่ยวกับศาสนาเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าต่อมนุษยชาติหลายประการ เนื่องจาก วรรณกรรมประเภทนี้มีเนื้อหาหลากหลาย เช่น เสนอประวัติความเป็นมาของศาสนา การอธิบายข้อธรรมะต่างๆ เสนอแนะวิธีปฏิบัติธรรม และการฝึกบริหารจิตให้เป็นสมาธิ เป็นต้น ดังนั้นผู้ที่ได้ศึกษาจึงสามารถนำสาระความรู้ไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้มากที่สุด โดยเฉพาะวรรณกรรมประเภทศาสนาสอนทางศาสนามีการเน้นแนวคิดด้านปรัชญามุ่งสอนผู้อ่านให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในการประกอบกรรมดี ผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทศาสนาสอนทางศาสนามีอยู่เป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นท่านผู้รอบรู้ในทางธรรมะอย่างลึกซึ้ง กอปรกับมีความสามารถในการประพันธ์จึงสามารถสร้างผลงานให้เป็นที่ยอมรับแก่ผู้อ่านได้ดี ดังเช่น พระเทพเวที (ปยุต ปยุตโต) สมเด็จพระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทะ) และสมเด็จพระญาณสังวรฯ เป็นต้น

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นพระเถรจารย์ ผู้รอบรู้ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง กอปรกับมีอัจฉริยภาพทางภาษาจึงทรงสามารถนิพนธ์วรรณกรรมธรรมะไว้เป็นจำนวนมาก วรรณกรรมดังกล่าวคงมีรายชื่อปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจากราชกิจจานุเบกษา (2532 : 213 - 233) จำนวนร้อยละ 10 ซึ่งเรื่อง ซึ่งเป็นผลงานพระนิพนธ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2479 - 2533 ซึ่งมีผู้นิยมอ่านมาก ดังปรากฏว่ามีผู้นำบทนิพนธ์ของพระองค์ไปจัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการอยู่เนือง ๆ ทั้งยังมีการแปลเป็นภาษาอังกฤษอีกมาก จึงแสดงว่างานพระนิพนธ์ของพระองค์ท่าน มิใช่เพียงนิยมชมชอบกันในหมู่ชาวไทยเท่านั้น หากแต่ได้แพร่หลายไปสู่ชาวต่างประเทศด้วย

นอกจากนี้สมเด็จพระญาณสังวรฯ ยังทรงนิพนธ์หนังสือธรรมะของพระพุทธศาสนาเป็นภาษาอังกฤษเพื่อให้ชาวต่างประเทศที่สนใจได้ศึกษาธรรมะของพระพุทธศาสนา อีกไม่น้อยกว่า 10 เรื่อง... "มติชน" (2533 : 17) จึงนับได้ว่าพระองค์ทรงมีความสามารถในการทรงนิพนธ์เรื่องธรรมะ ทั้งภาคภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

สมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงรอบรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีดังที่ ทองทิว สุวรรณทัต (2526 : 17) กล่าวว่า "...สมเด็จพระญาณสังวรฯ เป็นพระมหาเถระที่รอบรู้ในพระธรรมวินัยเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนเคยเห็นพระภิกษุชาวต่างประเทศที่บวชในพระพุทธศาสนา เข้าไปได้ถามปัญหาธรรมะบางข้อด้วยภาษาอังกฤษ ท่านได้ชี้แจงแสดงธรรมะจนพระภิกษุรูปนั้นเข้าใจได้แจ่มแจ้งด้วยภาษาอังกฤษเช่นกัน..." และ สลักษ์ ศิวรักษ์ กล่าวถึงสมเด็จพระญาณสังวรฯ ไว้ในหนังสือของธรรมเกียรติ กั่นอริ (2537 : 132) ว่า "...สมเด็จพระญาณสังวรฯ จะเป็นพระมหาเถระรูปเดียวก็ว่าได้ ที่มีความรู้สูงสุดในทางปริยัติธรรมและบาลีเพื่อวิปัสสนาธุระควบคู่ไปกับคันถธุระ ทั้งท่านยังอ่านภาษาอังกฤษ และพูดภาษาอังกฤษได้คล่องอีกด้วย... นอกไปจากนี้แล้ว การเรียบเรียงหนังสือภาษาไทยของท่านก็ไพเราะ กระชับ ชัดเจน อธิบายเนื้อหาความแห่งธรรมะได้จับใจ..."

ด้วยความสามารถเชิงภาษาในการนิพนธ์วรรณกรรมธรรมะ ทั้งภาคภาษาไทยและภาษาอังกฤษของท่านนี้ มหาวิทยาลัยรามคำแหง จึงได้ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญา เมื่อปี พ.ศ. 2529 มีคำประกาศเกียรติคุณ (2529) มีความในตอนหนึ่งว่า

สมเด็จพระญาณสังวรฯ เป็นผู้มีความดีเด่นทางปรัชญา ได้ประพันธ์ พิมพ์ และเผยแพร่ข้อเขียนที่เกี่ยวกับหลักธรรมในพุทธศาสนา ลักษณะพระพุทธศาสนา การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ประวัติพระพุทธองค์ ธรรมไมวาท ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐานและในการปฏิบัติอบรมทางจิต และได้เขียนบทความทางวิชาการเป็นจำนวนมาก ที่เกี่ยวกับหลักธรรมและปรัชญาการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย รวมทั้งแปลตำราทางพุทธศาสนาเป็นภาษาอังกฤษ การแปลพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาเป็นภาษาไทยเป็นจำนวนถึง 91 เล่ม ปาฐกถาธรรมของท่าน ได้รับความนิยมในบรรดาพุทธบริษัท และผู้ที่ได้รับการฝึกปฏิบัติสมาธิกรรมฐาน และยังได้เริ่มจัดโครงการเผยแพร่พุทธศาสนาให้กับชาวต่างประเทศในการตั้งวัดไทยในต่างประเทศ แปลตำรา และหนังสือสำคัญทางพุทธศาสนาเป็นภาษาอังกฤษ...

ต่อมาในปี พ.ศ. 2537 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ได้ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาและศาสนา เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2537 มีคำประกาศสดุดีของสภามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (2537) ดังมีใจความตอนหนึ่งว่า

...สมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงมีพระปรีชาสามารถ และทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและการศึกษาของชาติ...ในด้านการศึกษา ทรงนิพนธ์ตำราและหนังสือทางพระพุทธศาสนา สำหรับใช้ประกอบการศึกษาค้นคว้าเป็นจำนวนมาก อาทิ อธิบายวาทกรรมสัมพันธ, หลักพระพุทธศาสนา, 45 พรรษา ของพระพุทธเจ้า ฯลฯ ทรงเป็นประธานจัดทำพจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ-สันสกฤต ฉบับกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงอำนวยการให้มีพจนานุกรมราชวิทยาลัย ดำเนินการแปลคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาเป็นภาษาไทยจนจบบริบูรณ์และจัดพิมพ์ออกเผยแพร่เป็นครั้งแรกในประเทศไทย พระเกียรติคุณทางด้านวิชาการด้านศาสนาและปรัชญาเป็นเหตุให้ราชบัณฑิตยสถานทางวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทยเสนอถวายพระเกียรติให้ทรงเป็นกรรมการในคณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมบาลีที่มีชื่อว่า "A Critical Pali Dictionary" ซึ่งนับเป็นพระเกียรติคุณทางวิชาการที่สำคัญอีกประการหนึ่ง...

และในปี พ.ศ. 2538 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาปรัชญา และศาสนา มีคำประกาศเกียรติคุณ (2538) ในตอนหนึ่งมีความว่า

...สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีงานพระนิพนธ์ที่พิมพ์เผยแพร่ เป็นจำนวนมากและกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศ พระนิพนธ์ประเภทความเรียง ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษมีมากกว่า 130 ชื่อเรื่อง ประเภทคำบรรยายและโอวาท ไม่น้อยกว่า 56 ชื่อเรื่อง ประเภทเทศนาไม่น้อยกว่า 38 ชื่อเรื่อง...

ด้วยพระเกียรติคุณดังกล่าวจึงเป็นที่ประจักษ์ว่า สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกทรงมีพระอัจฉริยภาพสูงยิ่งในการทรงนิพนธ์วรรณกรรมธรรมะอย่างยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน

โดยทั่วไปวรรณกรรมธรรมะส่วนมากจะเป็นเรื่องที่เข้าใจยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป อาจเป็นเพราะอ่านไม่เข้าใจหรือเข้าใจยาก ทำให้ไม่อยากอ่าน จึงเห็นว่าเป็นเรื่องน่าเบื่อหน่าย แต่งานนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ จะอ่านเข้าใจง่ายทั้งยังมีลักษณะพิเศษชวนอ่านดังที่ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2531) กล่าวถึงงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ไว้ในคอลัมน์ "ขอยสวณพล" ว่า

...พระธรรมเทศนาของเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวรในงานพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกในรัชกาลนั้น เป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่งเพราะเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวรมีฝีมือในการแต่งพระธรรมเทศนาอ่านแล้วได้ทั้งสาระดีและน่ารู้ ได้ทั้งธรรมะชั้นสูง และได้สำนวนการแต่งหนังสือในภาษาไทยซึ่งผู้อ่านจะอ่านได้ตลอดโดยไม่รู้สึกว่าจะเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นแต่อย่างใด ผมเองเมื่อได้รับพระธรรมเทศนาที่เจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวรส่งมาให้แล้ว ก็หยิบขึ้นอ่านอย่างรวดเร็วโดยไม่ได้วางเลย...

คึกฤทธิ์ ปราโมช (2536) ยังได้กล่าวไว้ในคอลัมน์ "ขอยสวณพล" อีกตอนหนึ่งว่า

...ผมอยากจะคุยว่าในขณะนั้นผมเป็นผู้บรรยายทางปัญญาเกี่ยวกับศาสนาพุทธ เพราะได้รับประทานหนังสือจากสมเด็จพระสังฆราชวัดบวรนิเวศวิหารเป็นจำนวนหลายเล่มซึ่งผมเห็นว่าเต็มไปด้วยวิชาความรู้และสติปัญญาน่าที่จะต้องศึกษาแล้วทำความเข้าใจให้ดี หนังสือเหล่านี้จึงนับว่าเป็นขุมทรัพย์ทางปัญญาสำหรับผม และผมมั่นใจว่าถ้าหากผมได้อ่านและศึกษาหนังสือเหล่านี้จนเกิดความเข้าใจแล้ว ผมจะยากจนในทางปัญญาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไม่ได้อีกต่อไป...

ธรรมเกียรติ กั่นอริ (2537 : 127 - 131) กล่าวถึงอัจฉริยภาพทางภาษาของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ว่า "

...สมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงมีพระอัจฉริยภาพทางภาษา คำกล่าวนี้นี้เป็นความจริงอย่างยิ่ง ดังสังเกตได้ว่า งานพระนิพนธ์จำนวนมากไม่น้อยมาจากการทรงแสดงพระธรรมเทศนาบ้าง ประทานพระโอวาทบ้างซึ่งทรงแสดงอย่างที่เราเรียกว่าปากเปล่าเป็นส่วนใหญ่ จะทรงเรียบเรียงก่อนแสดงพระธรรมเทศนาดูจะมีเฉพาะการถวายมงคลวิเศษกถาถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการพระราชพิธีเท่านั้น ที่ต้องเรียบเรียงเป็นลายลักษณ์ เพื่อกราบบังคมทูลก่อนวันแสดงพระธรรมเทศนาหน้าพระที่นั่ง เพราะถือเป็นธรรมเนียมมา ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 5... งานพระนิพนธ์จำนวนมากไม่น้อยของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ก่อนที่จะตีพิมพ์แพร่หลายนั้น เริ่มจากการแสดงพระธรรมเทศนา การประทานพระโอวาท ทั้งนี้เป็นอัจฉริยภาพประการหนึ่งที่น่าอัศจรรย์ ว่าสมเด็จพระสังฆราช รับสั่งเรื่องใด เมื่อบันทึกเสียงแล้วถอดจากแถบบันทึกเสียงก็สามารถตีพิมพ์โดยไม่ต้องแก้ไขขัดเกลายัง สมเด็จพระนิพนธ์ที่ทรงเขียนเรียบเรียง กล่าวอย่างสามัญ คือทรงพูดเสร็จแล้วก็สามารถนำไปพิมพ์ได้ทันที ไม่ต้องขัดเกลารายละเอียด...

โดยเหตุที่พระนิพนธ์ธรรมะของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ประเภทความเรียงร้อยแก้ว ส่วนมากมีลักษณะเป็นบทความที่อ่านเข้าใจได้ง่าย ผู้วิจัยจึงเกิดความสนใจใคร่ศึกษางานนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น โดยจะวิเคราะห์ กลวิธีการเขียน การใช้ภาษาในด้านการเลือกใช้คำ การสร้างประโยค การลำดับความ การใช้โวหารต่างๆ รวมทั้งวิธีการนำเสนอบทความธรรมะที่ทำให้ผู้อ่านสามารถอ่านเข้าใจได้ง่ายและอ่านไม่เบื่อ

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

เพื่อวิเคราะห์กลวิธีการประพันธ์บทความของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องการใช้ภาษาในการประพันธ์ ศิลปะการใช้ภาษา และวิธีการนำเสนอบทความธรรมะของสมเด็จพระญาณสังวรฯ อันเป็นวิธีการเขียนบทความธรรมะที่เข้าใจได้ง่าย และน่าสนใจติดตามศึกษา

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ครึ่งนี้ มุ่งศึกษาบทความที่ใช้สอนธรรมะแก่บุคคลทั่วไปดังต่อไปนี้

1. แนวความเชื่อ
2. ทางศรัทธา
3. ศीलในพระพุทธศาสนา
4. ศึกษา
5. คำสั่งจ้
6. สุกุบายธรรม
7. นาเทียวัดบวรนิเทศวิหาร
8. พระพุทธเจ้าของเรานั้นเลิศล้ำ
9. พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร
10. แสงส่องใจ
11. จิตตนคร นครหลวงของโลก
12. พระพุทธศาสนากับสังคมไทย
13. ความเข้าใจเรื่องชีวิต
14. เหตุแห่งความสุข
15. ความสุขอันไพบุลย์
16. ความดีของชีวิต
17. ชีวิตอันอุดม
18. สิริมงคลของชีวิต
19. วงจรชีวิต
20. ธรรมะกับนักปกครอง
21. พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท
22. มนุษยธรรมหลักแห่งปกติภาพ-ปกติสุขของชีวิตและสังคม
23. ปกติภาพ - ปกติสุข
24. เส้นทางสร้างสุข

25. วิธีการของพระพุทธเจ้า
26. แสงส่องใจให้เพียงพรม
27. ศาสนากับชีวิต
28. ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา
29. พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา
30. ชีวิตกับความจริง
31. ความสุขหาได้ไม่ยาก
32. พรวิเศษสุด (พรปีใหม่)

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาตามขั้นตอนต่อไปนี้

1. ศึกษาพระประวัติ และผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
2. ศึกษาเอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับบทความต่างๆ และเอกสารเกี่ยวกับการใช้ภาษาในการประพันธ์ร้อยแก้ว เพื่อหาเกณฑ์ในการวิเคราะห์วิจัย
3. ศึกษาบทความที่รวบรวมไว้อย่างละเอียด แล้วนำมาวิเคราะห์ดังนี้
 - 3.1 การตั้งชื่อเรื่อง
 - 3.2 วิธีการนำเสนอ
 - 3.2.1 การเปิดเรื่อง
 - 3.2.2 เนื้อเรื่อง
 - 3.2.3 การปิดเรื่อง
 - 3.3 การใช้ภาษา
 - 3.3.1 การใช้คำ
 - 3.3.2 การใช้ประโยค
 - 3.3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง
 - 3.3.4 การใช้โวหารต่างๆ
4. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจะไม่กล่าวถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร เนื่องจากยังไม่มีผู้ใดศึกษา จึงจะกล่าวถึงพระประวัติโดยสังเขปและ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการเขียนบทความและการใช้ภาษาดังนี้

1. พระประวัติของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระนามเดิม ว่า เจริญ คุชวัตร เป็นชาวนาบ้านเหนือ อำเภอมือง จังหวัดกาญจนบุรี ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2456 บรรพชาเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. 2469 และอุปสมบทเป็นพระภิกษุมณีฉายา "สุวัฑฒโน" เมื่อ พ.ศ. 2476 ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระโสภณคณาภรณ์ ใน พ.ศ. 2490 เป็นที่พระธรรมวราภรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2499 จนถึง พ.ศ. 2504 ได้รับสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรอง ที่พระสาสนโสภณ และเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่สมเด็จพระ ญาณสังวร เมื่อ พ.ศ. 2514 และ พ.ศ. 2532 ได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ สถาปนา ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย ลำดับที่ 19 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวันที่ 21 เมษายน 2532 (2516 : 13)

สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระเมตตากรุณาต่อประชาชนทุกหมู่เหล่า ทรงบำเพ็ญ ศาสนกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ประเทศชาติ และประชาชนเป็นอันมากประการ ทั้งด้านการศึกษา การสาธารณสุข และการศาสนา

ในด้านการศาสนา ทรงประทานการอบรมสั่งสอนประชาชนให้เข้าใจพระพุทธศาสนา ประพฤติปฏิบัติศีลธรรมเพื่อความดีของชีวิตและสังคม ทรงประทานพระธรรมเทศนาและทรง อบรมการฝึกปฏิบัติสมาธิกรรมฐานแก่สาธุชนทุกวันพระ และวันหลังวันพระ ตลอดถึงประทาน พระโอวาทและธรรมกถาในโอกาสต่าง ๆ

ในด้านวรรณกรรม ทรงนิพนธ์หนังสือธรรมะไว้เป็นจำนวนมากซึ่งผู้วิจัยจะได้ นำเสนอพระประวัติและผลงานพระนิพนธ์ในภาคผนวกต่อไป

จากพระกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญโดยสม่ำเสมอ ทำให้พระองค์ได้รับการถวายปริญญาคุณวุฒิ บัณฑิตกิตติมศักดิ์ ดังต่อไปนี้

- พ.ศ. 2529 มหาวิทยาลัยรามคำแหงถวายปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาปรัชญา
- พ.ศ. 2532 มหาวิทยาลัยมหิดล ถวายปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาศาสนา
เปรียบเทียบ
- พ.ศ. 2533 มหาวุฒาลงกรณราชวิทยาลัยมหาวิทยาลัยสงฆ์ถวายปริญญาพุทธศาสตร
ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
- พ.ศ. 2537 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา
- พ.ศ. 2538 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา

2. เอกสารเกี่ยวกับกลวิธีการเขียนบทความและศิลป์ของการใช้ภาษา

บทความ เป็นคำประพันธ์ร้อยแก้ว ประเภทสารคดีที่มีเนื้อหามุ่งเสนอความรู้ความ
คิดเห็น หรืออาจเสนอแนะแนวทางในการแก้ปัญหา หรือแนวทางปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ผู้อ่าน
และจะต้องมีศิลปะในการเขียนให้ผู้อ่านเพลิดเพลินไปพร้อมกันด้วย มีผู้ให้ความหมายเกี่ยวกับ
บทความไว้หลายท่านดังนี้

เปลื้อง ณ นคร (2507 : 118) ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับบทความว่า บทความเรื่องนี้
อาจมีความยาวตั้งแต่หน้ากระดาษเดียวถึงห้าหน้ากระดาษ แต่โดยมากมีความยาวขนาดเรื่องสั้น
และเขาถือว่าเรื่องใด ๆ ถ้าไม่ใช่เป็นนิยายอย่างเรื่องสั้นหรือนวนิยาย นับเป็นพวกบทความเรื่อง
ทั้งนั้น บทความเรื่องอาจเป็นเรื่องชนิดหน้าปากคอก เช่น เรื่องแวนดา เข็มขัด ปลากัด
มวยไทย ไปจนถึงเรื่องอันเป็นปรัชญาลึกซึ้ง เช่น บทความเรื่องว่าด้วยความรู้ ความคิดของ
มนุษย์

ผู้เขียนบทความควรมีความคิดดี ถ้ายังเป็นพหุสูตรรู้อะไรกว้างขวางก็จะเขียนบทความ
เรื่องได้ดียิ่งขึ้น

เปลื้อง ณ นคร (2507 : 118) ได้แบ่งบทความเรื่องแยกออกเป็นประเภทใหญ่
2 ประเภทคือเชิงสาระ (Formal Essay) กับเชิงปณิณะ (Informal Essay)

1. ความเรียงเชิงสาระ (Formal Essay) คือ ความเรียงที่มุ่งให้ผู้อ่านได้รับ
ความรู้เชิงวิชาการ ผู้เขียนประสงค์จะให้ความรู้แก่ผู้อ่านเป็นประเด็นสำคัญไม่คำนึงสำนวน
โวหาร และความเพลิดเพลินเท่าใดนัก หวังแต่ให้ปัญญาความคิดเกิดแก่ผู้อ่าน

2. ความเรียงเชิงปกิณกะ (Informal Essay) คือ ความเรียงที่มุ่งให้ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลินเป็นหลักใหญ่ ในขณะที่เดียวกันก็แทรกแนวคิด หรือความรู้เล็ก ๆ น้อย ๆ ความเรียงประเภทนี้ผู้เขียนจะพินิจพิเคราะห์การใช้ถ้อยคำและสำนวนภาษาเป็นพิเศษ

เป็นที่สังเกตว่า การเขียนความเรียงทั้งสองประเภทนี้ยากจะแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะนักเขียนฝีมือดีสามารถทำให้อ่านได้ทั้งๆ ที่เป็นสาระและปกิณกะปนกันในเรื่องเดียว

อนึ่ง ความเรียงที่ดีนั้นพึงแสดงทั้งความคิดเห็นและข้อเท็จจริง คือ ความรู้ทั่ว ๆ ไป พร้อม ๆ กันไปจะทำให้ความเรียงนี้มีคุณค่าน่าอ่าน ทั้งเป็นประโยชน์ต่อสังคมอีกประการหนึ่ง

ความรู้เกี่ยวกับท่วงท่าของการเขียนและศิลป์ของการใช้ภาษา

ท่วงท่าของการเขียน เป็นองค์ประกอบสำคัญของภาษาเขียน ได้มีผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านให้คำนิยามและคำอธิบายไว้ต่าง ๆ กันดังนี้

เจือ สตะเวทิน (2518 : 62- 63) ได้กล่าวถึงท่วงท่าของการเขียนไว้ว่า

ท่วงท่าของการเขียน คือ การที่ผู้แต่งจะเป็นกวีหรือนักประพันธ์ดีแสดงความรู้สึกนึกคิดตลอดจนทัศนคติของตนออกมาด้วย มีศัพท์เฉพาะเรียกว่า การแสดงออก (Expression) การเขียนจึงหมายถึง การระบายความลึกซึ้งทางจิตใจ ตลอดจนอุปนิสัยของตนออกมา แต่คนเราย่อมต่างกัน ดังที่พระท่านว่า นานาจิตตัง วิธีเขียนของใครก็เป็นของคนนั้น กวีและนักประพันธ์มีรสนิยมหนึ่ง ชื่อบุปผองจึงว่าท่วงท่าของคือคน หมายความว่า วิธีเขียนหนังสือย่อมเป็นของคนหนึ่ง ๆ โดยเฉพาะ ท่วงท่าของ ย่อมบอกถึงผู้เขียน บอกความคิด บอกบุคลิกลักษณะ และบอกจิตใจของเขา

กุหลาบ มัลลิกะมาส และวิพุธ โสภวงศ์ (2533 : 26 - 28) ได้อธิบายท่วงท่าของเขียนว่า

...คือวิธีการใช้ถ้อยคำภาษาในการสื่อสารความคิดความเห็นของตน ทั้งลักษณะการเขียนที่ดีจะประกอบด้วยการใช้ถ้อยคำที่เหมาะสม การใช้ประโยคกระชับ และแจ่มแจ้ง การลำดับเนื้อเรื่องและความคิดในย่อหน้า เข้าใจสะดวก มีการใช้สำนวนโวหารในบางตอน การเน้นเรื่องสำคัญ การเปรียบเทียบกับแสดงความคิดเห็นแตกต่าง ตลอดจนวิธีจบประโยคหรือจบข้อความได้ประทับใจ...

ท่วงทำนองเขียนที่ดี นอกจากจะทำให้ข้อความที่เขียนกระจำงแจ่มแจ้ง กระชับรัดกุม แล้วยังทำให้ ข้อเขียนมีชีวิตชีวา น่าสนใจ และมีประสิทธิผล กับความมุ่งหมายมากขึ้น

ในด้านการใช้ท่วงทำนองเขียนที่ดีนั้น กุหลาบ มัลลิกะมาส (2533) ได้กล่าวไว้ ดังนี้

1. การลำดับความ คือ การจัดเนื้อเรื่องให้อ่านง่าย เข้าใจสะดวกมี 3 วิธี ได้แก่
 - 1.1 ลำดับความตามเวลาที่เหตุการณ์เกิดขึ้น ก่อน หลัง
 - 1.2 ลำดับความตามนัยภูมิศาสตร์ เช่น จากเหนือไปใต้ ฯลฯ
 - 1.3 ลำดับความตามเหตุผล เช่น จากเรื่องสำคัญน้อยไปถึงสำคัญมาก และสำคัญที่สุด จากเหตุไปสู่ผล เป็นต้น
2. ความกระชับรัดกุม คือ การใช้ถ้อยคำน้อย ตรงไปตรงมาเท่าที่จำเป็นในการสื่อสาร ทำให้เป็นข้อความที่มีพลังหนักแน่น มีความเข้มข้น ทำให้เข้าใจได้รวดเร็วทันที
3. มีความแจ่มแจ้งชัดเจน เช่น
 - 3.1 การกล่าวซ้ำเพื่เน้นความให้ชัดเจน
 - 3.2 การเปรียบเทียบโดยแสดงความแตกต่าง
 - 3.3 การให้รายละเอียดเป็นตัวอย่างประกอบ
4. การเน้นเนื้อเรื่องสำคัญ
 - 4.1 การใช้คำสำคัญขึ้นต้นหรือจบประโยค
 - 4.2 เรียงเรื่องตามลำดับความสำคัญจากมากไปน้อย หรือจากน้อยไปมาก
5. มีการใช้สำนวนโวหารในบางตอน ได้แก่
 - 5.1 การอุปมา เปรียบเทียบโดยถือเอาลักษณะที่คล้ายคลึงกันเป็นแนวเปรียบเทียบ มี 2 วิธี คือ
 - 5.1.1 การเปรียบเทียบเหมือน คือ เปรียบสิ่งหนึ่งเหมือนกับอีกสิ่งหนึ่ง
 - 5.1.2 การเปรียบเทียบเป็น คือ เปรียบสิ่งหนึ่งเป็นสิ่งหนึ่ง
 - 5.2 การใช้บุคลลธิษฐาน คือ การสมมุติให้สิ่งที่ไม่ใช่คน แสดงกิริยาอาการ ได้อย่างคนที่มีชีวิต

5.3 การใช้ถ้อยคำสำนวน เป็นวิธีการซึ่งพูดอย่างหนึ่งแต่หมายความว่าหนึ่ง ไม่หมายความว่าตรงไปตรงมาตามถ้อยคำที่เรียบเรียง ซึ่งการใช้ถ้อยคำสำนวนที่เหมาะสม จะช่วยให้เกิดความเข้าใจซึมซาบได้รวดเร็ว โดยไม่ต้องอธิบายมากนัก

การใช้คำและประโยค

กุหลาบ มัลลิกะมาส และวิพุธ โสภวงศ์ (2533 : 12 - 17) กล่าวว่า ประโยคที่นิยมใช้ในการเขียนมี 3 ชนิด คือ

1. ประโยคขนาดสั้น มีข้อความสั้น กระชับรัด ไม่มีประโยคซ้อน
2. ประโยคขนาดยาว หรือบางที่อาจมีลักษณะเป็นประโยคคู้บนาน
3. ประโยคโวหาร เป็นประโยคขนาดยาว ซึ่งค่อย ๆ ทวีความสำคัญขึ้นทีละชั้น ความสำคัญที่สุด จะอยู่ในตอนจบประโยค

ลักษณะประโยคที่ดี ประโยคที่ดีนั้นจะประกอบด้วยลักษณะสำคัญ ดังนี้

1. มีเอกภาพ
2. ใช้ถ้อยคำกระชับ รัดกุม
3. เน้นเรื่องสำคัญ ได้แก่ การเน้นคำ หรือข้อความที่สำคัญในประโยค

ความรู้เกี่ยวกับการใช้สำนวนโวหาร

โวหารหรือแบบในการเขียน เป็นวิธีการเรียบเรียงข้อความให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่อง ดังที่ กุหลาบ มัลลิกะมาส (2533) ได้กล่าวถึงโวหาร หรือแบบที่ใช้อยู่เสมอ ๆ 4 แบบ คือ

1. แบบพรรณนาหรือพรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหาร หมายถึง การเรียบเรียงข้อความโดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับบุคคล สิ่งของ ธรรมชาติ สภาพแวดล้อม ตลอดจนความรู้สึกต่าง ๆ ของผู้เขียน เพื่อจะทำให้ผู้ทำามีส่วนได้เห็น ได้ยิน และมีความรู้สึกเหมือนตัวผู้เขียนแต่ไม่มีพฤติกรรมเป็นการดำเนินเรื่องในการเขียนแบบนี้ อาจมีวัตถุประสงค์ในการให้รายละเอียดที่เป็นจริงอย่างตรงไปตรงมา

2. แบบบรรยายหรือบรรยายโวหาร

เป็นวิธีการเรียบเรียงข้อความเพื่อเล่าให้ผู้อ่านทราบว่า มีเรื่องใดหรือเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นบ้าง ผู้เขียนมีเจตนาจะให้ผู้อ่านได้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ที่ปรากฏขึ้น ไม่ว่าจะเป็นประสบการณ์จริงหรือเป็นเหตุการณ์ในจินตนาการ

3. แบบอธิบาย

การเรียบเรียงข้อความแบบนี้เป็นการอธิบาย ชี้แจงให้ผู้อ่านทราบ เหมาะสมกับการเขียนข้อความที่ให้ความรู้แก่ผู้อ่าน เป็นการให้ความกระจ่างแจ่มแจ้งในเรื่องใดหรือวิธีการใดก็ตาม ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านได้ทราบได้เข้าใจ (ในบางกรณีการเขียนแบบอธิบายนี้ยังอาจแรงเร้าให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ แรงเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือความรู้สึกลึกต่าง ๆ เช่น การอธิบายถึงโทษของยาเสพติดอาจมีผลกระทบถึงความคิดด้านอื่น ๆ นอกเหนือออกไป เช่น ด้านมนุษยธรรม ด้านเศรษฐกิจ และสังคม)

อย่างไรก็ตาม ในฐานะที่การเขียนแบบนี้มีวัตถุประสงค์สำคัญในการชี้แจง หรืออธิบายให้ผู้อ่านทราบและเข้าใจ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการชี้ทางให้ไปถึงจุดหมายที่ต้องการวิธีทำกับข้าว บัญหา สังคม กฎจราจร คำอธิบายหรือยกรอง หรืออธิบายงานอดิเรก ผู้เขียนจะมีเจตนาแต่เพียงให้ผู้อ่านทราบ ให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนตามที่ผู้เขียนชี้แจงประการเดียว แม้หากมีผลอย่างอื่นบังเกิดขึ้น ก็เป็นผลพลอยได้จากข้อเขียนนั้นเท่านั้น

4. แบบอภิปราย

โวหารชนิดนี้ หมายถึง การเขียนเชิงชักจูงใจ ปลุกใจ ให้เห็นคล้อยตามและปฏิบัติตาม โดยการใช้เหตุผลและผลหวานล่อม ทานองพระเทศน์สั่งสอน และถ้ามีตัวอย่างแสดงให้เห็นประกอบจะคล้ายกับแบบอธิบายและแบบบรรยายร่วมกัน จะแตกต่างเป็นประการสำคัญที่ว่า แบบอภิปรายเน้นในผลที่ได้ในทางชักจูงใจ ปลุกใจ ให้ผู้อ่านเห็นด้วย และยังเชิญชวนให้มีการปฏิบัติตามคำสอน คำแนะนำนั้นด้วยเสมอ

การจัดลำดับเนื้อหา

เปลื้อง ณ นคร (2507 : 117) กล่าวถึงการจัดลำดับเนื้อหาไว้ว่า ความเรียงนั้น จะต้องมีการจัดลำดับเรื่องอย่างเหมาะสม ดำเนินความตามหัวข้อมิให้สับสน จะต้องมียุทธภาพ (Unity) ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของเรื่องแม้เราจะเขียนเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ หลาย ประเด็นแต่ความคิดรวบยอด หรือโน้ต (Concept) ของเรื่องจะต้องเด่นชัดและมี สัมพันธภาพ คือความสัมพันธ์กลมกลืนกับความคิดย่อยในเรื่องทั้งจะต้องมีสารัตถภาพ คือการเน้น ข้อคิดสำคัญอีกด้วย

บทที่ 2

วิเคราะห์กลวิธีการประพันธ์บทความพระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

กลวิธีการประพันธ์ เป็นความสามารถในการนำเสนอเนื้อหาของนิพนธ์ให้เป็นที่น่าสนใจ ซึ่งผู้วิจัยจะได้ดำเนินการวิเคราะห์บทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ตามหัวข้อต่อไปนี้คือ

1. การตั้งชื่อเรื่อง
2. วิธีการนำเสนอ
 - 2.1 การเปิดเรื่อง
 - 2.2 เนื้อเรื่อง
 - 2.3 การปิดเรื่อง
3. การใช้ภาษา
 - 3.1 การใช้คำ
 - 3.2 การใช้ประโยค
 - 3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง
 - 3.4 การใช้โวหารต่าง ๆ

งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ที่จะนำมาใช้ในการวิเคราะห์กลวิธีการประพันธ์ครั้งนี้มีจำนวน 32 เรื่อง เพื่อความสะดวกในการวิจัยจะได้จัดแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม โดยกำหนดจากเวลาในการนิพนธ์และวิเคราะห์รายเรื่องไปตามลำดับกลุ่มเรื่องที่ท่านผู้นิพนธ์กล่าวไว้เป็นภาคยุวธรรมศน์ มัชฌิมธรรมศน์ และปัจจุบันธรรมศน์ โดยสังเขป ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ภาคยุวธรรมศน์ (พ.ศ. 2479 - 2500) จำนวน 7 ชื่อเรื่อง คือ

1. แนวความเชื่อ
2. "ทางศรัทธา"
3. ศีลในพระพุทธศาสนา
4. ศึกษา
5. คำสั่งจ้

6. สุนัขบายธรรม

7. นาฬิกาวัตรบรรณนิเวศวิหาร

กลุ่มที่ 2 ภาคมัชฌิมาธรรมสาร (พ.ศ. 2501 - 2530) จำนวน 14 ชื่อเรื่อง คือ

1. พระพุทธเจ้าของเราในตำนานเลิศจ้า

2. พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร

3. แสงส่องใจ

*4. จิตตนคร นครหลวงของโลก

5. พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

**6. ความเข้าใจเรื่องชีวิต

**7. เหตุแห่งความสุข

**8. ความสุขอันไพบูรณ์

**9. ความดีของชีวิต

**10. ชีวิตอันอุดม

**11. สิริมงคลของชีวิต

**12. วงจรชีวิต

13. ธรรมะกับนักปกครอง

14. พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท

กลุ่ม 3 ภาคปัจจุบันธรรมสาร (พ.ศ. 2531 - 2537) จำนวน 11 ชื่อเรื่อง คือ

***1. มนุษยธรรมหลักแห่งปกติภาพ - ปกติสุขของชีวิตและสังคม

***2. ปกติภาพ - ปกติสุข

3. เส้นทางสร้างสุข

4. วิธีการของพระพุทธเจ้า

5. แสงส่องใจให้เพียงพอร่ม

6. ศาสนากับชีวิต

7. ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา

8. พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา

9. ชีวิตกับความจริง
10. ความสุขหาได้ไม่ยาก
11. พรวิเศษสุด

หมายเหตุ

- * จิตตนคร เป็นเรื่องตอนหนึ่งในหนังสือ การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ส่วนฉบับที่นำมาศึกษาเป็น การพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2529 ในชื่อเรื่อง จิตตนคร นครหลวงของโลก
- ** รวมอยู่ในหนังสือเรื่องความเข้าใจเรื่องชีวิต ดังนั้นจะวิเคราะห์โดยรวม
- *** เป็นเรื่องเดียวกัน คือ ปกติภาพ - ปกติสุข เป็นส่วนหนึ่งของเรื่องมนุษยธรรม หลักแห่ง ปกติภาพ - ปกติสุข ของชีวิตและสังคม จึงจะวิเคราะห์โดยรวม เช่นเดียวกัน

แนวความเชื่อ

เรื่องนันทรงนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. 2479 พิมพ์ครั้งแรกโดยโรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ฉบับที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์นี้ พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ "ประวัติและพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก" ภาคยุทธศาสตร์ (2536 : 35 - 51)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นเรื่องว่าด้วยความเชื่อ อันได้แก่ ความเชื่อฟัง เชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรม รวมทั้งความเชื่อถือ และเชื่อไม่ถือ ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่อง "แนวความเชื่อ" จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องตรงตามเนื้อหาของเรื่องและตรงตามความหมาย

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยวิธีเกริ่นนำถึงความจำเป็นของมนุษย์ในการที่จะต้องมีคำสั่งเป็นบรรทัดฐานของชีวิต โดยมีการตั้งประเด็นในการอภิปรายในหัวข้อ "ความเชื่อฟัง" ดังตัวอย่าง

...มวณมนุษย์ ชื่อว่าเป็นหมู่ (แม้อยู่คนเดียว ก็ชื่อว่ามนุษย) จึงต้องมีคำสั่งเป็นบรรทัดแห่งความประพฤติเพื่อให้สมบูรณ์ คือ วินัย กฎหมาย กติกา และระเบียบต่าง ๆ ตลอดไป ถึงคำสั่งห้ามของมารดา บิดา ครู อาจารย์ ที่มีแก่บุตรธิดาและศิษยานุศิษย์ของตน คำสั่งเหล่านี้ มนุษย์ฝ่ายที่รับคำสั่งต้องเชื่อฟัง ถ้าฝ่าฝืนย่อมมีโทษตามโทษานุโทษ และประเภทแห่งคำสั่งนั้น ๆ ...

(2536 : 35)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นเรื่องแนวความเชื่อ 3 ประการ คือ การเชื่อฟังคำสั่งสอน เชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรม การเชื่อถือและเชื่อไม่ถือ พร้อมทั้งสรุปผลดีของความเชื่อฟังคำสั่งสอนของท่านผู้ให้โอวาทด้วยปัญญา

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการอธิบายสรุปผลดีของความเชื่อฟัง

...ผู้ที่เชื่อฟังคำสั่งสอนของท่านผู้ให้โอวาทด้วยปัญญานั้นประกอบความดี

ตามโอวาทของท่าน อย่างน้อยย่อมได้รับความพอใจ 4 ประการ คือ

1. ถ้าผลแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วมีอยู่ เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไปแล้ว เราจักเข้าไปถึงสุคติ โลกสวรรค์
2. ถ้าผลแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี เราก็จะรักษาตนให้เป็นคนไม่มีเวร ไม่มี ความลำบาก ไม่มีทุกข์ มีแต่สุขในชาตินี้
3. ถ้าเมื่อบุคคลทำบาป บาปชื่อว่าเป็นอันทำ เราไม่ได้คิดบาปให้แก่ใคร ๆ โทนเลย ทุกข์จักมาถูกต้องเราไม่ได้ทำบาป
4. ถ้าเมื่อบุคคลทำบาป บาปไม่ชื่อว่าเป็นอันทำ เราก็ได้พิจารณาเห็นตนเป็นคนบริสุทธิ์แล้ว...

(2536 : 51)

ผู้พนธ์สรุปผลดีของความเชื่อฟัง อันเป็นหลักสำคัญในเรื่อง "แนวความเชื่อ" ดังที่ได้กล่าวในตอนเนื้อเรื่อง ทั้งยังให้พรในตอนจบอีกด้วย ซึ่งหมายความว่า ถ้าใครปฏิบัติตนได้ตาม "แนวความเชื่อ" ก็จะมีความสำเร็จด้วยความสวัสดิ์

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

มีการใช้คำในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

3.1.1 การซ้ำคำ

ในการสอนให้เชื่อเรื่องกรรม ได้อธิบายถึงประโยชน์ที่มนุษย์จะได้รับจากการประกอบกรรมดี ด้วยการให้โวหารแบบอภิปรายขยายความ โดยใช้วิธีซ้ำคำเป็นการทำให้ข้อความหนักแน่น ดังตัวอย่าง

...มนุษย์นิกรดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยผลประโยชน์ จึงต่างหวังผลประโยชน์
 เหมือนกันทุกคน ผลประโยชน์ปัจจุบันก็ไม่พ้นไปจากลาภ ยศ ไม้ตรี ผลประโยชน์ภายหน้า
 ก็ไม่พ้นไปจากอายุ วรรณะ สุข ยศ สวรรค์ และมนุษย์นิกรต่างไม่ยากตาย จึงต่างหวัง
ประโยชน์อย่างยิ่ง เพื่ออมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย มนุษย์นิกรจักบรรลุประโยชน์ตาม
 บรรณนาได้ด้วยกรรมดีของตน จักไม่บรรลุได้ด้วยกรรมชั่วของตน เพราะเหตุนี้ท่าน
 จึงสอนให้เชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตนเพื่อจัก
 ได้ถือกาย วาจา ใจ ของตนไว้ให้ดี คือประกอบแต่กรรมดี ไม่ถือกาย วาจา และ
 ใจไว้ชั่ว คือไม่ประกอบกรรมชั่ว...

(2536 : 39)

คำซ้ำ ที่นำมาใช้ คือ ประโยชน์ ผลประโยชน์ และกรรม

3.1.2 การใช้คำเชื่อมประโยค

ในการเรียบเรียงประโยคเป็นข้อความมีการใช้คำเชื่อมต่อประโยค ดังตัวอย่าง

...ที่ว่าอารยประเทศหรืออารยถิ่น คือถิ่นอันประเสริฐนั้น ได้แก่ถิ่นที่มีศีลธรรม
 ถิ่นใดมีศีลธรรม แม้จะยังเป็นป่าดงพงเขา ถิ่นนั้นก็ชื่อว่า เป็นอารยถิ่นได้ ส่วนถิ่นใด
 ปราศจากศีลธรรม แม้ถิ่นนั้นจะเจริญด้วยบ้านเรือนตึกรามเป็นอาที่สักเพียงไร หรือ
 เป็นถิ่นที่เรียนเรื่องศีลธรรมก็ตามถิ่นนั้นเป็นอารยถิ่นหาไม่ได้ แต่เป็นอนารยะ
 ถิ่นทั้งสองประเภทนี้เมื่อผ่านเข้าไปอยู่จักรู้สึกว่าจะมีความวางใจความเย็นใจต่างกันมาก...

(2536 : 38)

3.1.3 การซ้ำคำเป็นบางส่วนเพื่อให้ข้อความมีน้ำหนัก เช่น

ในการอธิบายเรื่องการถือศีล สมภาณี ปัญญา ให้ถูกต้อง

ดังตัวอย่าง

...เรื่องการถือศีล สมภาณี ปัญญา มีข้อที่จะต้องพูดถึงต่อไปนี้ ถ้าเข้าใจว่า
 เมื่อจักถือศีล สมภาณี ปัญญา ต้องไปถือที่วัด ที่ป่าเป็นต้น เรียกว่าเข้าใจพลาดที่ คือ
 เมื่อจักถือก็ไม่ต้องไปถือที่ไหนอื่น ถือที่กาย วาจา จิตนี้แหละ วัดก็ดี ป่าก็ดี เป็นที่
 อุปกรณ์ให้สะดวกแก่การถือเท่านั้น...

(2536 : 42 - 43)

คำซ้ำที่นำมาใช้คือ ที่วัด - ที่ป่า วัดก็ดี - ป่าก็ดี

3.1.4 การหลากคำ ในการใช้คำนั้น มีการใช้คำต่าง ๆ ในความ
 หมายอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า ก็จะใช้ "พระสัมมาสัมพุทธเจ้า" บ้าง
 "พระตถาคต" บ้าง "พระผู้รู้" บ้าง เป็นต้น เป็นการหลากคำใช้

3.1.5 การใช้คำสมาส เช่น มนุษย์นิกร ซึ่งหมายถึง หมู่มนุษย์ทั้งหลาย

3.1.6 การสร้างคำใหม่ ล้อคำเดิม เช่น ถือดี - ถือชั่ว, เชื้อถือ -
เชื้อไม่ถือ ดังตัวอย่าง คือ

...ถ้าจะมีคำถามว่าถืออย่างไร เรียกว่าถือดี ถืออย่างไรเรียกว่าถือชั่ว
 ตอบว่า...

(2536 : 39)

ส่วนความหมายของคำที่ผู้พิมพ์ใช้ขึ้น ก็มีความหมายเฉพาะของท่าน เช่น

ถือดี เป็นการถือเอาความดีเป็นแบบอย่าง

ถือชั่ว เป็นการถือเอาความชั่วเป็นแบบอย่าง

เชื่อถือ หมายถึงความเชื่อแบบยึดมั่นถือมั่น เป็นทฤษฎีมานะไป

เชื่อไม่ถือ หมายถึงความเชื่ออย่างมีเหตุผล ไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เรา เขา ตัวเรา ของเรา ซึ่งจะบังเกิดผลเป็นความถูกต้องในการประพฤติปฏิบัติ ธรรมะ ตามควรแก่ฐานะของตน แต่ละคน

3.2 การใช้ประโยค

มีการใช้ประโยคในหลายลักษณะ เช่น

3.2.1 ประโยคคำถาม ใช้ในการขึ้นต้นนำข้อความไปสู่การอธิบาย รายละเอียดอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

...ถ้าจะมีคำถามว่า ถืออย่างไรเรียกว่าถือดี ถืออย่างไรเรียกว่าถือชั่ว ตอบว่า

ข้อนี้มารดาบิดาญาติมิตรสหายผู้หวังดี และครูและสมณพราหมณาจารย์เป็นอาทิ ต่างได้พร่ำสอนชี้แจงแสดงแก่บุตรธิดาญาติมิตรสหาย และศิษย์และสาวกมิได้หยุดหย่อนว่าอย่างนี้ ๆ แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ทรงชี้แจงไว้แล้วบริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง จักนำมากล่าวสั้น นิดหน่อยเพื่อเป็นแนวแห่งความถือ ดังต่อไปนี้...

(2536 : 39)

3.2.2 ประโยคคู่ขนาน

ใช้ในการอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ดังเช่น การอธิบายเรื่องการไม่นั่งนอนใจและทอดยในการทำความดี เป็นการปรารภความเพียร ดังตัวอย่าง

1) "ผู้รู้เรื่องต้นสัก ย่อมทราบได้ว่าต้นสักอายุเท่านั้น ๆ ปี จึงจักแก่พอเพื่อตัดได้ ฉันท ท่านผู้รู้ย่อมทราบได้ว่า ผู้บารอณพทุทธิหรือสาวกภูมิพึงบำเพ็ญบารมีนานนั้น ๆ จึงสำเร็จได้ฉันท เพราะเหตุนี้ คำที่อ้างว่าพระพุทเจ้าตรัสไว้ในบาง พระสูตรถึงเรื่องนี้ ย่อมน่าพิจารณา การที่มาเรื่องนี้มากล่าว มิใช่เพื่อให้นั่งนอนใจและทอดย แต่เพื่อจะได้รู้ทันคำที่เป็นปฏิปักษ์ แล้วจักได้ไม่หยุดทำความดีอีกประการหนึ่ง เพื่อจักได้ไม่เกิดความเห็นผิด ในเมื่อบารอณความเพียรอย่างแรงกล้าแล้วยังไม่สำเร็จผลดังประสงค์"

(2536 : 51)

2) "น้ำที่เต็มตม่อมมาจากน้ำหยาดหนึ่ง ๆ ฉันท ความสำเร็จย่อมมาจากความปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา แต่ละครั้งฉันท"

(2536 : 51)

3.2.3 ประโยคเหตุผล ใช้ในการสรุปความที่ผู้ประพันธ์ได้อธิบายใน แต่ละตอนหรือแต่ละประเด็น เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง เช่น การกล่าวคำสอนในทางโลก เพียงอย่างเดียวว่า ทาให้อารยธรรมพื้นเมืองเสื่อม ดังตัวอย่าง

...ในฉันท ๆ ก็ตาม ถ้ามีแต่คำสอนทางโลกอย่างเดียวแล้วความเจริญไปถึงโดยทาง การคำสอนทางธรรมจรรยาที่เป็นพื้นเมืองก็เสื่อมอารยธรรมพื้นเมืองก็ถอย แต่ความ ไม่สงบสุขความร้อนใจเจริญขึ้น เมื่อกำลังต้นการศึกษาแผนใหม่ คำสอนทางธรรม จรรยาจึงถูกชักออกนอกวงการศึกษาเกือบหมด ต่อมาเมื่อความต้นลดลงแล้ว จึงเห็นว่า การที่ทำดังนั้นผิดไป จึงเพิ่มคำสอนทางธรรมจรรยาเข้าอีก และค่อยเจือยถึงคำสอนทาง ธรรมจรรยามากขึ้น...

(2536 : 38)

3.2.4 ประโยคเงื่อนไข เป็นการกระชับความให้มีความชัดเจน สละสลวย ดังตัวอย่าง

...ถ้าไม่เชื่อถือความดีไปเชื่อถือความชั่ว ก็ถูกระดมลงโทษเอง... เมื่อถึงเวลาแล้ว ความแก่ เจ็บ ตาย ก็เข้าครอบงำให้อยู่ในอนาถทั้งสิ้น ไม่มีความลาเอียงเลย กฎธรรมดานี้ย่อมเป็นแม่บทและตัวอย่างแห่งกฎที่มนุษย์ตั้งขึ้นทั้งปวง ไม่บังคับให้เชื่อฟัง ถึงแม้ไม่เชื่อฟัง ก็เป็นไปตามธรรมดาเสมอเหมือนกันหมด

(2536 : 37)

3.2.5 ประโยคคำถามต่อเนื่อง เป็นการถาม-ตอบ สลับกันไปตามแบบวิธีการ ปุจฉา-วิสัชนา เพื่อแก้ปัญหาข้อข้องใจและอธิบายให้เกิดความเข้าใจชัดเจน ดังตัวอย่าง เช่น

"ถามว่า เมื่อวางความถือศีล สมาธิ ปัญญา ลงแล้ว ยังจะมีความถืออย่างอื่นอยู่อีกหรือไม่"

"ตอบว่า ไม่มีทั้งหมด เพราะความถือทุกอย่าง เป็นต้นว่า ถือบุญ ถือบาป อันเป็นส่วนเหตุที่ดี ถือผลต่าง ๆ เช่น ลาภ ยศ ตลอดจนเบญจขันธ์ก็ดี ว่าเป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา หายไปหมด พร้อมกันกับค้นหา มานะ ทิฐิ อันเป็นเหตุให้ถือ"

"ถามว่า ที่ว่าวางศีล สมาธิ ปัญญา นั้น วางไว้ที่ไหน"

"ตอบว่า ถือที่ไหน ก็วางที่นั่น คือถือไว้ที่กาย วาจา จิต ก็วางที่กาย วาจา จิต เพราะเหตุนี้ แม้ท่านผู้ปล่อยวาง จักวางศีล สมาธิ ปัญญา เสียก็ดี กาย วาจา จิตของท่านคงมีศีล สมาธิ ปัญญาสมบูรณ์"

"ถามว่า เมื่อค้นหาอันเป็นเหตุให้ถือดับไป จักให้เกิดผลอย่างไร"

"ตอบว่า ให้เกิดผลคือความสิ้นทุกข์ทั้งปวง"

(2536 : 45)

3.3 ลักษณะของข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ย่อหน้า ในข้อความต่อเนื่องนั้น แสดงถึงเอกภาพ มีสัมพันธภาพ และสารัตถภาพ เป็นอย่างดี ดังตัวอย่าง

...อนึ่ง มนุษย์นิกรเมื่อเกิดมาแล้ว เห็นความลำบากในเวลาเกิดก็ปรารถนาความไม่แก่ เจ็บ ตาย ปรารถนาความมีชีวิตยืนยาวอยู่เย็นเป็นสุขในโลก แม้รู้ว่าเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันหมด ก็ยังปรารถนาความแก่ช้า ความมีโรคน้อย และความมีอายุยืน เมื่อมีความปรารถนาจะนี้ จึงแสวงหาวิธีต่าง ๆ กัน มีทำพิธีต่ออายุทางไสยศาสตร์ เป็นต้น แม่นักวิทยาศาสตร์ก็คิดค้นหาวิธีเพื่อทำให้ไม่แก่ เจ็บ ตาย หรือเพื่อให้แก่ช้า มีโรคน้อย และตายช้ากันมากเหมือนกัน อันความไม่มีโรคหรือความมีโรคน้อย ท่านกล่าวว่า เป็นผลอย่างยิ่ง เพราะเป็นโอกาสที่จักได้ใช้ร่างกายประกอบประโยชน์กิจ สมกับที่เกิดมา อนึ่ง ความมีโรคน้อยก็ดี ความมีอายุยืนก็ดี ท่านกล่าวว่า เป็นผลแห่งกรรมดี เพราะเหตุนี้จึงสมควรที่จะปฏิบัติตามคำแนะนำที่ท่านแสดงไว้ตามสมควร เป็นต้นว่า หัดทำใจให้รื่นเริงเป็นนิตย์ ปฏิบัติตนถูกต้องตามหลักอนามย เมื่อตื่นนอนในเวลาเช้าอากาศสดชื่น ก็ทำใจให้ปลอดโปร่ง แจ่มชื่น และตั้งใจเพื่อให้มีอายุยืนยาว เพื่อประกอบประโยชน์ และตั้งใจทำการอันเป็นหน้าที่ประจำวันให้ลุล่วงไปโดยเรียบร้อย ไม่ดั่งค้าง...

(2536 : 41)

ข้อความที่ขีดเส้นใต้ เป็นใจความสำคัญ ซึ่งอยู่ตอนกลางของย่อหน้า ซึ่งได้กล่าวในเรื่องเดียวกัน จึงเป็นข้อความที่มีเอกภาพ คือเป็นการกล่าวถึงเรื่องผลของกรรมดี ซึ่งมีสัมพันธภาพ คือ มีความต่อเนื่องมาตั้งแต่ต้นจนจบข้อความ โดยใช้คำ อนึ่ง แบ่งข้อความต่อเชื่อมเป็นช่วง ๆ อีกทั้งมีสารัตถภาพ คือ มีสาระอันเป็นประโยชน์ในการนำไปปฏิบัติได้

3.4 การใช้โวหาร

ในการอธิบายเนื้อเรื่องมีการอธิบายด้วยโวหาร ต่าง ๆ อันได้แก่

3.4.1 โวหารในการอธิบาย เช่น

3.4.1.1 การอธิบายเรื่องการเชื่อในปฏิจาและคำสอนของพระพุทธเจ้า มีการอธิบายความหมายของคำ ด้วยการสรุปความหมายและนิยาม ดังตัวอย่าง

...ศาสนาคือคำสั่ง (วินัย) คำสอน (ธรรม) ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอาทิที่ยกมาแสดงไว้นี้ ถ้ามนุษย์ไม่เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระองค์ คือไม่เชื่อว่าพระองค์รู้จริง พุคจริงแล้ว ก็คงไม่ฟังไม่ถือเอาทั้งวินัยทั้งธรรม ถ้าเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระองค์ จึงฟังจักถือเอา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงสอนให้เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า อนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงตามธรรมที่ควรรู้ควรเห็นทรงสอนมีเหตุอันผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้ ทรงสอนเป็นอัสจรรย คือผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่ความปฏิบัติ...

3.4.1.2 การอธิบายศัพท์

ในการใช้ศัพท์ธรรมะมีการอธิบายความหมายของคำด้วยการนิยาม เช่นเมื่ออธิบายคำว่า สัทธา ก็จะนิยาม คำว่า กัมมสัทธา วิปากสัทธา กัมมัสสกตาสัทธา และตถาคตโพธิสัทธา ดังตัวอย่าง

...กัมมสัทธา เชื่อกรรม คือเชื่อว่าความจงใจทำ ความจงใจพูด ความจงใจคิด ดีเป็นดี ชั่วเป็นชั่ว หรือเชื่อว่ากรรมดีมี กรรมชั่วมี

วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม ว่า กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว

กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ ของพระตถาคตเจ้า...

(2536 : 39)

3.4.2 การบรรยายแบบเปรียบเทียบ

เช่น มีการเปรียบเทียบ แทรกในการบรรยายเรื่องการหมั่นทำความดี ซึ่งเปรียบได้กับการปลูกต้นไม้ แบบค่อยเป็นค่อยไป ดังตัวอย่าง คือ

...ความหมั่นประพฤติอยู่เสมอ ๆ แม้ทีละน้อยนั้น เปรียบเหมือนการปลูกต้นไม้และบำรุงรักษาไว้ เพื่อจะได้ตัดมาทำเรือน (ใจ) เมื่อใดพอ ต้นไม้ย่อมค่อย ๆ โตขึ้นทีละน้อย ๆ ผู้ที่มีต้นไม้อ่อนนั้นจะคิดเอาอย่างผู้ที่มีต้นไม้โตได้ขนาดอยู่แล้วยังมิได้ก่อน แม้จะบำรุงรักษาสักเท่าไร ๆ ต้นไม้ก็คงโตได้ตามธรรมชาติของมันนั่นเอง ถ้าเร่งเกินกำลัง อาจจะตายเสียก็ได้...

(2536 : 50)

3.4.3 การเปรียบเทียบ ด้วยวิธีอุปมา

ในการเปรียบเทียบ การเข้าสู่นิพพาน ด้วยนิโรธ และมรรค มีการใช้อุปมา ถึงภูมิประเทศ ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไปและเปรียบเทียบการสูบอากาศเข้าในยางรถ ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวและสามารถมองเห็นตามอุปมานั้นได้ชัดเจนขึ้น ดังตัวอย่าง คือ

...พึงทราบต่อไปอีกสองอุปมา ภูมิประเทศแห่งหนึ่งเทียบด้วยนิพพาน การโดยสารรถไฟไปเทียบด้วยมรรค การถึงเทียบด้วยนิโรธ (การถึงกับภูมิประเทศมีใช้อย่างเดียวกันและเมื่อถึงแล้วต้องลงจากรถ) อากาศเปรียบเหมือนนิพพาน การสูบอากาศเข้ายางรถเปรียบเทียบมรรค ยางรถเต็มด้วยอากาศเปรียบเหมือนนิโรธ...

(2536 : 48)

คำอุปมาที่ 1 นิพพาน - ภูมิประเทศ

มรรค - การโดยสารรถไฟ

นิโรธ - การถึงภูมิประเทศ

คำอุปมาที่ 2 นิพพาน - อากาศ

มรรค - การสูบอากาศเข้าในยางรถ

นิโรธ - ยางรถเต็มด้วยอากาศ

ทางศรัทธา

เรื่องนี้ทรงนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. 2482 ซึ่งลงพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ "ธรรมจักร" เล่มที่ 25 ตอน 2 (พฤศจิกายน) พ.ศ. 2482

ฉบับที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์นี้ พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ "ประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก" ภาคยุทธศน์ (2536 : 52 - 57)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ว่าด้วยศรัทธาหรือความเชื่อ ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องว่า "ทางศรัทธา" จึงตรงตามความหมายและเนื้อเรื่อง "ทางศรัทธา"

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงความถึง ศิลปวิทยาการที่มนุษย์ได้ประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมา ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันเป็นการจูงใจผู้อ่านอย่างทันสมัย

...ศิลปวิทยาทั้งปวง และวัตถุทั้งหลายในโลกนี้ มีมากมายเหลือที่จะคณานับ ศิลปวิทยา และวัตถุนั้น ๆ โดยมาก มนุษย์คนเดียว ยุคเดียว ไม่สามารถคิดค้นวางหลักฐานไว้ทุกอย่างทุกประการอย่างเรียบร้อยได้ มนุษย์ยุคที่ 1 สามารถคิดค้นศิลปวิทยา และประดิษฐ์วัตถุได้เพียงนี้ มนุษย์ยุคต่อ ๆ มา ก็รับช่วงต่อมาดัดแปลงแก้ไขเพิ่มเติมให้ดีขึ้นบ้าง คิดขึ้นใหม่บ้าง เป็นดังนี้ เพราะฉะนั้น ในปัจจุบันนี้จึงมีศิลปวิทยาที่นักปราชญ์วางหลักไว้เป็นอันมาก มีวัตถุดี ๆ ที่ประดิษฐ์ขึ้นใช้เป็นอันมากแม้ในอนาคตก็คงคิดแก้ไขกันยิ่ง ๆ ขึ้นไม่มีที่สิ้นสุด ลาพังปัญญาของมนุษย์ในปัจจุบันเท่านั้นหาสามารถประดิษฐ์วัตถุ และวางหลักศิลปวิทยาไว้ได้ถึงเพียงนี้ไม่

(2536 : 52)

การเปิดเรื่องนี้เป็นกรกล่าวถึงซึ่งสามารถเชื่อมโยงเข้าหา ข้อความต่อไปได้เป็นอย่างดี

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงแนวทางในการเชื่อถือ และสร้างศรัทธาให้แก่ตนเอง และผู้อื่น เป็นการปลูกศรัทธา และสร้างปัญญาให้แก่ตน ซึ่งมีแนวทางในการปฏิบัติโดยการอาศัยปัญญาหรือเชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้รู้ ได้แก่ พระพุทธเจ้า และพระสงฆ์ สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องโดยการสรุปว่าควรฝึกให้มีปัญญาเป็นที่เชื่อถือของผู้อื่น หรือปลูกศรัทธาให้แก่ผู้อื่นได้ ซึ่งผู้ที่สมควรจะได้รับความเชื่อถือ ก็คือ พระสงฆ์ผู้กล่าวตามพระพุทธเจ้า นั่นเอง ดังความว่า

...หนึ่ง ผู้มีความรู้จริงและมีศรัทธาถูกต้องด้วยตนเองแล้ว จึงมีปัญญาเป็นที่เชื่อถือของผู้อื่นได้ จึงควรปลูกศรัทธาแก่ผู้อื่น และคำที่ท่านเปล่งออกมา ย่อมเป็นคำสัตย์จริง จึงควรฟังคือถือปฏิบัติตามผู้รู้เช่นนี้ คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดาและคำของผู้ฟังจากพระองค์และกล่าวตามพระองค์ก็ควรฟัง ผู้รู้เช่นนี้ คือพระสงฆ์สาวกของพระองค์แล...

(2526 : 57)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ

มีการใช้คำแบบซ้ำคำมาก เช่นในการอธิบายเรื่อง กรรม มีการใช้ซ้ำคำเพื่อเน้นให้เกิดความเข้าใจชัดเจน ในเรื่องของกรรมและผลของกรรม ดังตัวอย่าง

...เพราะเหตุนี้ กรรมคือการที่จงใจทำ จงใจพูด จงใจคิด และกรรมนี้เมื่อมี มีกลาง ๆ มีชั่ว ผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว ผลกรรมดีหรือชั่วย่อมเป็นของผู้ทำนั่นเอง...

3.1.2 การใช้คำเชื่อมเพื่อสร้างประโยคต่าง ๆ

เนื่องจากประโยคส่วนมากเป็นประโยคสั้น ดังตัวอย่าง

...ผู้พูดเช่นนั้น และประกอบด้วยปฏิบัติ คือศีล สมาธิ ปัญญาเพียงใดย่อมมีภาวนามยปัญญา ปัญญาอันสำเร็จด้วยการอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้นเพียงนั้น เขาย่อมพบทางของเหตุเพื่อผล ตามเป็นจริงบ้าง ตามไม่เป็นจริงบ้าง ย่อมพยายามสรวมใจของตนไม่ให้ยินดีและยินร้าย ด้วยการพยายามทำปริยัติไว้ในใจ โดยอุบายที่แยบคายปัญญาของเขาย่อมใกล้ความถูกต้อง เข้าทุกที ดูบุคคลหัดวาดรูปบ่อย ๆ ย่อมใกล้ความชำนาญเข้าทุกที

(2536 : 56)

จากตัวอย่างนี้มีประโยคที่เห็นได้คือ

- 3.1.2.1 ประโยคคู่ขนาน "ผู้พูดเช่นนั้น และประกอบด้วย
ปฏิบัติเพียงใด ย่อมมีภาวนามยปัญญาเพียงนั้น
- 3.1.2.2 ประโยคเปรียบเทียบ ปัญญาของเขาย่อมใกล้ความ
ถูกต้องเข้าทุกทีคัจจบุคคลหัตถาตรูป่อย ๆ ย่อมใกล้ความชำนาญเข้าทุกที
- 3.1.2.3 ประโยคเหตุผล ซึ่งเกิดจากการใช้คำเชื่อมมี
ตัวอย่าง ดังนี้

มีบุคคลบางพวกหลงผิดในภมมปัญญาและศรัทธาของตน ทั้งนี้เพราะมิได้พิจารณาตรวจสอบ
ให้รู้ตามเป็นจริง จึงสำคัญความหลงผิดซึ่งเป็นความเียงว่าเป็นความฉลาดไป พวกผู้ที่
ความจริงมิได้สำเร็จคุณวิเศษ แต่สำคัญตนว่าสำเร็จและอวดโอ้ต่าง ๆ ก็จัดเข้าในพวกนี้
ส่วนผู้มีปัญญาฝ่ายปริยัติ ปฏิบัติ ตลอดถึงปฏิเวธ ย่อมทราบเหตุผลตามเป็นจริง
จึงปล่อยเหตุคือปฏิบัติได้ และเมื่อประสบการณณ์ ย่อมวางใจเป็นกลาง ไม่นินดี ยินร้ายได้
ความเชื่อของเขาย่อมเป็นญาณสัมปยุตต์ คือประกอบด้วยญาณแท้เพราะเป็นชั้นปฏิเวธ
จึงหยุดเลื่อนภวาระ เป็นเนจจลศรัทธา ไม่หวั่นไหวเพราะการเลื่อนอีกต่อไป

(2536 : 56 - 57)

ในการอธิบายเรื่องภูมิรู้ของบุคคลในชั้นปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ
มีการใช้คำเชื่อมเพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

บุคคลผู้มีความรู้ชั้นปริยัติ ย่อมสามารถทราบภูมิของบุคคลชั้นเดียวกันได้ แต่ไม่ทราบภูมิของ
ชั้นที่สูงกว่า บุคคลผู้มีความรู้ชั้นปฏิบัติ ย่อมสามารถทราบภูมิปฏิบัติด้วยกัน และทราบภูมิปริยัติ
ได้ด้วย แต่ไม่ทราบภูมิปฏิเวธ ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ชั้นปฏิเวธ ย่อมทราบภูมิชั้นเดียวกัน
ทั้งทราบภูมิปริยัติและปฏิบัติอีกด้วย

(2536 : 55)

3.1.3 การใช้คำศัพท์

เมื่อมีการนำคำศัพท์ธรรมะมาใช้ จะมีการอธิบายขยายความต่อคำศัพท์ไว้ในวงเล็บ ดังตัวอย่าง

ถึงพิจารณาปริยัติ (การเล่าเรียน) ปฏิบัติ (ความปฏิบัติ) และปฏิเวธ (ความรู้แจ้งแทงตลอด) ของตนเองเสียก่อน และใคร่ครวญข้อความนั้น ด้วยญาณปริชาพอเหมาะเจาะ ควรสอดส่องปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ของบุคคลที่มาแสดงความรู้เหตุผลนั้น ๆ ว่าแค่ไหน แล้วทำคำพูดของเขาไว้ในใจ โดยอุบายที่แยบคาย

(2536 : 54)

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคคู่ขนาน

มีการใช้ประโยคคู่ขนานเพื่อเปรียบเทียบให้ชัดเจน เช่น การเปรียบเทียบเรื่องภูมิรู้ของคนในทางโลกกับทางธรรม ดังตัวอย่าง

...ธรรมดาว่านักเรียนชั้นเตรียม ย่อมไม่สามารถทราบภูมิของนักเรียนมัธยม ส่วนนักเรียนชั้นมัธยม ย่อมสามารถทราบภูมิของนักเรียนชั้นต่ำกว่า ฉันใด ความรู้ทั่ว ๆ ไป แม้ในทางธรรมก็ฉันนั้น

(2536 : 54)

ในการอธิบายเรื่องความรู้และความเชื่อ มีการใช้ประโยค คู่ขนานเพื่อเป็นการอธิบายให้แจ่มแจ้งชัดเจน ดังตัวอย่าง

...เพราะเมื่อรู้อย่างใด ย่อมเชื่ออย่างนั้น เมื่อเชื่ออย่างใด ย่อมถือปฏิบัติอย่างนั้น และเมื่อปฏิบัติจนถึงรู้แจ้งแทงตลอดเป็นปฏิเวธ เป็นเหตุวางความถือได้เพราะเสร็จกิจแล้ว ความรู้จึงเป็นความรู้ถูกต้องหรือรู้จริง และความเชื่อก็ถูกต้องขึ้นตามความรู้ ผู้มีความจริงเช่นนี้ จึงรู้ถึงกันเข้าใจกันในคำของผู้รู้ด้วยกันได้...

(2536 : 57)

3.3 การใช้ความต่อเนื่อง

การใช้ย่อหน้าเพื่อแสดงความต่อเนื่อง เช่นการอธิบายเรื่องความเชื่อแบบมีทฤษฎีมานะเป็นเหตุให้ไม่มีปัญญา ประกอบด้วยเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพเป็นอย่างดี ดังตัวอย่าง

ในคราวเป็นเด็ก ภาวะบังคับให้ต้องโน้มใจเชื่อ หรือเชื่อตาม ๆ ท่านก่อน ในคราวเป็นผู้ใหญ่ บางทีความเชื่อเดิมของตนตั้งแต่ครั้งเป็นเด็กนั้น ชื่นเข้าจนกลายเป็นทฤษฎีมานะความเชื่อที่กลายเป็นทฤษฎีมานะนี้ เรียกกันว่าเชื่อฝังหัว (ญาณวิยุตต์) เมื่อผู้ใดถึงขีดเชื่อฝังหัวจะนั่นแล้ว ถ้ามีผู้อื่นมาพูดกระทบกระเทือนเข้าโดยการอ้างถึงเหตุผลสมจริงซึ่งตนก็พอเห็นว่าของเขาถูก เกิดความไม่พอใจ และไม่ยอมฟังคำใด ๆ เพื่อเปลี่ยนแปลงความเห็นของตนทั้งสิ้น "ความเชื่อชนิดอิงทฤษฎีมานะนี้ ย่อมเป็นเหตุปิดบังปัญญาเสีย และเป็นเหตุกั้นความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ฉะนั้นจึงควรหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล ก็การหลีกเลี่ยงวิธีอย่างไรเล่า ในเบื้องต้นพึงพิจารณาก่อนว่าศรัทธาอย่างนั้น มักอิงอาศัยทฤษฎีมานะของบุคคล ผู้มีแต่สุดะ คือการฟัง (พูดกว้าง ๆ ได้แก่ การเล่าเรียน) มีจินตา ความคิดค้นหาเหตุผลน้อยที่สุด เพราะเหตุนี้ จึงไม่ควรยอมให้ศรัทธาของตนจอดอยู่เพียงขั้นสุดะเท่านั้น ควรใช้จินตาคิดค้นหาเหตุผลต่อไป

(2536 : 54 - 55)

จากตัวอย่างนี้ จะเห็นว่าใจความสำคัญคือ ข้อความที่ขีดเส้นใต้ไว้ซึ่งอยู่กลางย่อหน้า ซึ่งกล่าวถึงในเรื่องของความเชื่อซึ่งมีข้อความต่อเนื่องเป็นเรื่องเดียวกันเป็นเอกภาพที่ดี มีความต่อเนื่องกันเป็นสัมพันธภาพได้ และมีสาระสำคัญในเรื่องของทฤษฎีมานะอันเป็นเหตุในการปิดบังปัญญา จัดเป็นสารัตถภาพที่ดี

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 การอธิบาย

การใช้โวหารในการอธิบายมีวิธีการหลายอย่าง เช่น มีการตั้งคำถามแล้วตอบอธิบายความในทหองการปุจฉาวิสัชนา เป็นการอธิบายขยายความแล้วจึงสรุปความ ดังตัวอย่าง คือ

...ถ้าจะมีคำถามสอดเข้ามาว่า ทำไม จึงควรเชื่อคำสั่งสอนของผู้รู้ ตอบว่าเพราะ
 คำสั่งสอนของผู้รู้แสดงเหตุผลที่ท่านทราบได้ด้วยปัญญา เท่ากับยืมปัญญาของท่านสอง
 ใ้ทราบเหตุผลเพื่อดำเนินให้ถูกทาง เพราะฉะนั้น จึงจับเค้าได้อีกชั้นหนึ่งว่า
เหตุผลนั้นเองเป็นจุดหมายแห่งความเชื่อ แต่เมื่อไม่สามารถจะทราบเหตุผลได้ด้วยตนเอง
จึงต้องอาศัยปัญญาของท่านผู้รู้สอดส่องให้ทราบ เหตุผลนั้นมีเป็นอันมาก โดยนัยหนึ่ง
 กรรมเป็นเหตุอย่างหนึ่ง และผลของกรรมก็เป็นผลอย่างหนึ่ง...

(2536 : 54)

โวหารแบบอภิปราย

มีการอภิปรายชี้ให้เห็นอย่างชัดเจน ในเรื่องความคิดที่ถูกต้องของมนุษย์
 ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่มีความคิดน้อย ย่อมนิยมชมชื่นแต่ปัญหาแห่งมนุษย์ในปัจจุบันและเหยียดดูถูกบุรพชน
 ของตนเอง แต่ผู้ที่มีวิจรรณาญาณหรือที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการย่อมพินิจนับถือบุรพชน
 หรือโบราณชนเป็นอย่างดี โดยฐานเป็นผู้ร่วมก่อกำเนิดศิลปวิทยาและประดิษฐ์วัตถุ
 นั้น ๆ ...

(2536 : 52)

การอภิปรายชักชวนให้เชื่อกรรมและผลของกรรม เชื่อปัญหาและเชื่อฟัง
 คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อันจะทำให้สำเร็จประโยชน์ตามศรัทธา

...เพราะเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงสอนให้เชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อความที่สัตว์
 มีกรรมเป็นของตนเรียกกัมมสัทธา วิปากสัทธา กัมมสุสกตาสัทธาโดยลำดับ ศรัทธา
 ทั้ง 3 นี้ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ แต่ศรัทธาทั้ง 3 นี้ จักเกิดขึ้น ก็ต้องอาศัย
 ตถาคตโพธิสัทธา คือเชื่อปัญญาของผู้รู้ และเชื่อฟังคำของท่านเป็นเบื้องต้น...

(2536 : 54)

ศีลในพระพุทธศาสนา (คุณศีล)

เรื่องนี้ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2480 ลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักร เล่ม 23 ตอนที่ 3 (ธันวาคม) 2480 ในชื่อเรื่อง "คุณศีล" ต่อมาได้ตั้งชื่อว่า "ศีลในพระพุทธศาสนา" ซึ่งเนื้อหาของเรื่องเป็นการอธิบายเรื่องของคุณศีลที่เข้าใจง่ายเป็นความรู้เบื้องต้นสำหรับเป็นพื้นฐานในการศึกษาระดับสูงเป็นการกล่าวถึง "คุณ" หรือประโยชน์อย่างยิ่งของคุณศีล "ที่จะอำนวยให้แก่ผู้ประพฤติปฏิบัติตามควรแก่ฐานะของตน

สำหรับฉบับที่ได้นำมาทำการวิเคราะห์นี้ เป็นฉบับรวมเล่ม (พิมพ์ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2536) ในชื่อว่า "ศีล สมาธิ ปัญญา ในพระพุทธศาสนา" โดยนำมาวิเคราะห์ในส่วนที่ชื่อว่า "ศีลในพระพุทธศาสนา" หรือ "คุณศีล"

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เมื่อนิพนธ์ครั้งแรกใช้ชื่อว่า "คุณศีล หมายถึงคุณแห่งศีล" ซึ่งเนื้อหาของเรื่องนั้นกล่าวเน้นในเรื่องที่ว่า "ศีล" มีคุณเปรียบได้ดังรั้วป้องกันภัยให้แก่ตนอันเปรียบได้กับบ้านเรือนและจะรักษาผู้ที่มีศีลให้ได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นคุณความดีของชีวิตจึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องที่ตรงกับความหมายและเนื้อหาของเรื่อง

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เรื่องนี้เป็นกรเปิดเรื่องด้วยการอธิบายความหมายของ "ศีล" ด้วยการแปลศัพท์อธิบายขยายความและสรุปความหมายของศีลไว้ดังนี้

...คำว่า "ศีล" นั้นได้แก่เจตนาที่เป็นเหตุงดเว้นอย่างหนึ่ง หมายถึง เจตสิก คือ เจตนางดเว้นหรือความงดเว้นนั้นเองที่บังเกิดขึ้นในใจ หมายถึงสังวรหรือสังวรคือ ความสำรวมระวัง... เนื้อความของศีลนี้มีมีความหมายถึงว่าความตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ด้วยดีหมายถึงความดำรงหรือทรงกุศลธรรมทั้งหลายโดยเป็นที่ตั้งของกุศลธรรมทั้งหลายและศัพท์ว่าศีลนั้นมีความหมายถึง "สิริ" ที่แปลว่าสูงสุด "สิละ" ที่แปลว่า เงื่อนต้น "สิตละ" ที่แปลว่าเย็น "สิวะ" ที่แปลว่า ควรเสพ เป็นต้น แม้ศีลจะมีรรถคือ เนื้อความและมีศัพท์ที่จะพึงแปลไปได้หลายอย่าง แต่มีลักษณะเป็นอันเดียวคือความเป็นปกติ...

จากนั้นก็ได้อธิบายขยายความประกอบอีกหลายประการซึ่งสรุปได้ว่า "ศีล" คือความเป็นปกติอันหมายถึงปกติกาย ปกติวาจา และปกติใจ

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการอธิบายความหมายของศีล ศีลบารมีและอานิสงส์ของศีล หรือที่ท่านเรียกว่า "คุณศีล"

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการอภิปรายผลดีของศีลอันเกิดจากความเมตตาว่ามีคุณหรืออานิสงส์อย่างไร และสรุปคุณของศีล ไว้ดังนี้

...สรุปลงโดยย่อที่สุดคือตั้งใจไม่ให้กำเริบ ไม่ให้โกรธก็จะรักษาศีลได้ และศีลก็จะรักษาผู้มีศีลให้ได้รับอานิสงส์คือสุคติ การไปดี โภคสมบัติ ความพร้อมด้วยโภคทรัพย์และนิพพิติ ความดับทุกข์แต่บัดนี้...

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ มีการซ้ำคำมากดังเช่นการอธิบายว่าศีลคือความปกติก็จะซ้ำคำว่าปกติเป็นการเน้นความ เช่น กล่าวว่า ศีลคือความปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ ดังตัวอย่างคือ

...ศีลแม้จะมีข้อบัญญัติน้อยหรือมากอย่างไรแต่ก็มีลักษณะเดียวคือความปกติอันหมายถึง ปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ แต่เพราะบุคคลมีโลภะ โทสะ โมหะ หรือโลภ โกรธ หลง จึงทำให้ประพฤติดุปกติ เหตุฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ตั้งใจงดเว้นจากความประพฤติดุปกติต่าง ๆ และทรงบัญญัติข้อที่พึงงดเว้นไว้โดยชัดเจน เมื่อตั้งใจงดเว้นตามพระบัญญัติ ก็ชื่อว่ามศีลตามทั้งดเว้นไว้ได้...

3.1.2 การใช้ประโยค ประโยคที่ใช้ในการอธิบาย ส่วนใหญ่เป็นประโยคสันจึงมีการใช้คำเชื่อมมาก มีลักษณะเป็นประโยคเหตุผลดังตัวอย่าง

...เพราะฉะนั้น ผู้มุ่งรักษาศีลให้บริสุทธิ์ จึงต้องรักษาเจตนาหรือใจให้ประกอบด้วย
 วัณฺณติ เมื่อเป็นเช่นนี้ ศีลก็จะเกิดอยู่กับใจ ใจก็จะอยู่กับศีล เป็นใจสงบ ใจปกติ กายวาจา
 ก็สงบปกติ ดังพระบาลีว่า ใจของท่านสงบ วาจาและกรรมทางกายก็สงบ จึงเป็นศีลตลอด
 กาย วาจา ใจ ความสงบความเป็นปกตินี้เป็นลักษณะเอกอันเดียวของศีล...

(2536 : 16)

3.1.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง มีการอธิบายและใช้ข้อความต่อเนื่อง
 เป็นอันดี เช่น ในการอธิบายศัพท์ธรรมะ มีการอธิบายความหมาย โดยการแปลรวมทั้งคำแล้ว
 จึงแยกแยะขยายความโดยละเอียด แล้วจึงนำมาสรุปรวมความอีกครั้งหนึ่ง ดังเช่นการอธิบาย
 ความหมายของสิกขาบท ดังตัวอย่างคือ

...คำว่า สิกขาบท นั้นแปลว่าบทของการศึกษา และคำว่า บท นั้นแปลว่าก้าวก็ได้
 ทางก็คือว่าทางแห่งการศึกษา ก้าวก็คือว่าก้าวของการศึกษา อันแสดงว่าสิกขาบทหรือ
 บทของสิกขาบทก็คือ ว่าทางเดินหรือว่าการเดินเพื่อให้ถึงจุดหมายของการศึกษาและ
 การที่ปฏิบัติ ไปที่ละก้าวเพื่อให้ถึงจุดหมายของการศึกษาและการที่ปฏิบัติไปที่ละก้าว ๆ
 โดยลำดับนี้เรียกว่า สิกขาบท...

(2536 : 7)

การนิยาม มีการอธิบายแบบนิยามไปตามลำดับ เช่นการกล่าวถึง
 อานิสงส์ของศีลว่าให้ผลเป็นความสุขสวัสดิ์ ดังตัวอย่าง

...ศีลให้อานิสงส์ดังกล่าวนี้อาจพบเห็นได้ในที่ใกล้ที่สุด คือในตนเองของทุก ๆ
 คนและในปัจจุบันนี้คือทุกๆ คนมีความสุขสวัสดิ์ ปราศจากเวร ไม่ถูกทำร้ายร่างกายและ
 ชีวิต ไม่ถูกลักทรัพย์ เป็นต้น เพราะเหตุที่มีเครื่องคุ้มครองรักษาทางบ้านเมืองบ้าง

ทางพระศาสนาบ้าง กล่าวเฉพาะทางพระศาสนาก็คือ ศีล อันได้แก่ การงดเว้นจากการกระทำดังกล่าวของบุคคลอื่น ๆ ในที่ใดคนไม่มีศีลแก่กันมุ่งจะเบียดเบียนกันอยู่ ในที่นั้นไม่มีความสุข จะประกอบอาชีพอะไรให้เกิดความเจริญไม่ได้ ส่วนในที่ใดคนมีศีลแก่กันอยู่ ในที่นั้นจะมีความสุขความเจริญ... สุคติ แปลว่า การไปดี การถึงดี หมายถึงความสุขความเจริญ โภคสัมปทา แปลว่าความถึงพร้อมด้วยโภคะ หมายถึงมีโภคทรัพย์สมบูรณ์ ผลเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะคนที่อยู่ด้วยกันมีศีลแก่กัน คือ เว้นเบียดเบียนกัน ผลอีกอย่างหนึ่งคือ ความดับทุกข์ร้อนใจ...

(2536 : 21)

3.1.4 การใช้โวหาร มีการใช้โวหารต่างๆ ได้แก่

3.1.4.1 โวหารเปรียบเทียบ เช่น

1) ในการเปรียบเทียบว่าศีลเหมือนรั้วล้อมมีการใช้โวหารเปรียบเทียบ และชี้แจงไปที่ละชั้น เช่น เปรียบเทียบศีลเหมือนรั้วบ้าน เปรียบข้อที่ไม่ใช่ศีลเป็นประตูหน้าต่าง เปรียบผู้ที่เว้นจากข้อห้ามทาในข้อที่ท่านไม่ห้ามเหมือนการเข้าออกทางประตูตามปกติ ดังตัวอย่าง

...อันที่จริงเปรียบศีลเหมือนอย่างรั้วล้อมก็ได้ แต่หมายความว่าล้อมมิให้ความชั่วเข้ามา เหมือนอย่างรั้วล้อมบ้านป้องกันโจรผู้ร้าย และรั้วบ้านก็มีประตูสำหรับเข้าออกทางแม่ตัวบ้านเองก็มีประตูหน้าต่าง คนโดยปกติก็เข้าออกทางประตู ถ้าป็นรั้วหรือป็นหน้าต่างเข้าหรือออก ก็เป็นการผิดปกติ ศีลก็เช่นเดียวกัน แม้จะเป็นข้อห้ามเหมือนอย่างรั้วกัน แต่นอกจากที่ห้ามไว้นั้นก็อาจทำได้ เท่ากับมีประตูสำหรับทางเข้าออกอยู่ด้วยบริบูรณ์ เพราะข้อที่พึงห้ามมีมาก จะแสดงไว้ก็คงไม่หมด จึงแสดงไว้แต่ข้อห้ามที่จำนวนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อเข้าใจดังนี้ ผู้ที่เว้นจากข้อห้าม ทาในข้อที่ท่านไม่ห้าม เรียกได้ว่าเป็นคนปกติเหมือนอย่างเข้าออกทางประตูโดยปกติ เป็นอันได้เข้าใจความหมายของศีลโดยตรง...

(2536 : 14)

2) การเปรียบเทียบเครื่องประดับที่ทำให้การแสดงออกทางกายและวาจางดงาม ตัวอย่างคือ

...ศีลจึงเป็นข้อที่ปฏิบัติสำหรับให้มีวินัยสำหรับตนเอง เป็นความเรียบร้อยงดงามสำหรับตนเองด้วย เป็นความเรียบร้อยของหมู่คณะด้วย และเมื่อเป็นดังนี้ ก็เป็นข้อกำจัดโทษทางกายทางวาจาทั้งหลาย ตลอดจนถึงทางจิตใจ เป็นข้อแนะนำที่ดีงามสำหรับความประพฤติที่ดีงามทางกาย ทางวาจา ท่านจึงเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่าเป็นเครื่องประดับอันประเสริฐ ใช้ประดับกายประดับวาจาให้งดงาม...

(2536 : 10)

3.1.4.2 บรรยายโวหาร

มีการใช้โวหาร แบบบรรยายเล่าเรื่องการบำเพ็ญ "สัลการมี" ของพระโพธิสัตว์ ดังเช่นการเล่าเรื่องที่ท่านแสดงว่าพระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญ สัลการมี ทรงรักษาจิตใจไม่ให้โกรธ รักษาศีลไว้โดยไม่อาลัยแก่ชีวิตและเลือดเนื้อตลอดพระชาติ จึงได้สำเร็จพระโพธิญาณในที่สุด ดังที่แสดงไว้ในจริยาปิฎก เป็นเรื่องสัตว์มนุษย์ และเทพผู้รักษาศีล ยิ่งกว่าชีวิต ซึ่งผู้พิมพ์ กล่าวว่า เป็นเรื่องนิทานชาดกอันอาจเห็นว่าเก่าพันสมัย แต่คติของเรื่องก็ยังเป็นเครื่องสอนใจได้ไม่มีเก่า ช่างเป็นเครื่องเตือนโดยอ้อมว่า แม้ศรัทธาอันยังเห็นคุณค่าของศีลใจมนุษย์จึงจะไม่เห็นคุณค่าของศีล ด้วยการบรรยายเล่าเรื่องในนิทานชาดกต่าง ๆ เช่น เรื่องกัณฐก ดังที่แสดงไว้ในกัณฐกชาดกจัดเป็นชาดกที่แสดงสัลการมีและจัดเป็นชาดกที่สำคัญชาติหนึ่งในทศชาติ ดังตัวอย่างคือ

...นาคชื่อกัณฐก เป็นบุตรของท้าวธตรัฐและนางสมุทรราชีนจากเมืองบาดาลมา รักษาอุโบสถศีลที่ริมฝั่งแม่น้ำยมุนาในเมืองมนุษย์ ถูกพราหมณ์อาลัมพายนจับไป บังคับให้แสดงแก่ประชาชน ตลอดจนแสดงถวายพระเจ้าพาราณสีผู้เป็นพระเชษฐาของนางสมุทรราช ต่อมาพี่น้องของกัณฐกติดตามมาช่วยแก้ไขพ้นจากอำนาจของพราหมณ์อาลัมพายนได้ กัณฐกตระวังจิตมิให้โกรธ และทำร้ายพราหมณ์อาลัมพายน ยอมปฏิบัติตามคำสั่งให้แสดงของพราหมณ์อาลัมพายนรักษาศีลอยู่ได้ตลอดเวลา...

3.1.4.3 บรรยายด้วยเปรียบเทียบด้วย

เช่น ในการบรรยายเรื่องการรักษาศีล ซึ่งเปรียบเทียบว่า ศีลเป็นเสมือนรั้วกัน ความชั่ว ทำให้เกิดความเหนื่อยหน่ายในการรักษา โดยยกตัวอย่างจาก เรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่าง

...การรักษาศีลเป็นที่รู้สึกกันโดยมาก เหมือนเป็นการสร้างรั้วล้อมตัวเอง ศีลยิ่งมาก ข้อก็ยิ่งเหมือนรั้วที่แน่นหนาแข็งแรง และยังมียุงแสบ จะทำอะไรจะไปไหนก็ล้วนแต่มี ข้อห้ามทั้งนั้น เมื่อรู้สึกดังนี้จึงไม่พอใจจะรักษาศีล ประารถนาที่จะทำอะไรไปข้างไหน ตามความพอใจ มีเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า

ภิกษุรูปหนึ่งรู้สึกว้าวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้มีแต่อันมาก ไม่อาจที่จะรักษาให้ บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ มีความเบื่อหน่ายหมดกำลังใจ พระพุทธเจ้าได้ทรงเรียกภิกษุนั้นไปตรัสถาม ว่าสามารถจะรักษาเพียงข้อหนึ่งได้หรือไม่ภิกษุนั้นก็กราบทูลว่า ถ้าเพียงข้อเดียวก็สามารถ พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้รักษาคิธขของตน เมื่อสามารถรักษาคิธขของตนได้ เพียงข้อเดียว ก็สามารถรักษาข้ออื่นๆ ได้ทั้งหมด ภิกษุนั้นได้ปฏิบัติตามพระพุทธโอวาท ก็สิ้นความเอือมอัด ราคาญ สามารถรักษาพระวินัยให้บริสุทธิ์บริบูรณ์...

(2536 : 13)

ศึกษา

"ศึกษา" เป็นบทความสั้น ๆ ซึ่งลงพิมพ์ในหนังสือ ธรรมจักขุ เล่ม 27 ตอนที่ 2 (พฤศจิกายน) 2484

เรื่องนี้เป็นบทความเก่า ไม่มีต้นฉบับเดิม แต่มีปรากฏอยู่ในหนังสือ "ประวัติและ พระนิพนธ์ ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก" ภาคยุทธศน์ (2536 : 63 - 66)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นกรอธิบายให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องของ "ศึกษา" ตาม ความหมายทางศาสนา เพื่อให้คนทั่ว ๆ ไป มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง และชักชวนให้มีการ ศึกษาที่ถูกต้อง ด้วยการศึกษาดำหลักของพระพุทธศาสนา

ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องว่า "ศึกษา" จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องที่ตรงกับเนื้อหา และตรงกับความหมาย

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่อง "ศึกษา" ด้วยการตั้งประเด็นปัญหาถามแล้วจึงตอบด้วยการอธิบายความหมายของคำ แล้วจึงอธิบายรายละเอียดต่อไปตามลำดับ ดังนี้

"ศึกษา" คำนี้ใช้พูดกันมาก และมักพูดกันว่าศึกษาเล่าเรียน ชวนให้เข้าใจว่า ศึกษาคือเล่าเรียน แต่คำว่าศึกษามีความหมายอย่างนั้นหรือ ถ้าตั้งปัญหาขึ้นเช่นนี้ก็รู้สึกว่าจะตอบยาก แต่จะพยายามตอบปัญหาข้อนี้ ตามความเข้าใจอันอิงหลักฐานที่ค้นได้ในการเขียนครั้งนี้

...ศึกษา มาจากคำว่า ศึกษา ในภาษาสันสกฤต ตรงกับภาษาบาลีว่า สิกฺขา คำนี้มี ความหมายอย่างไร จะแสดงตามที่ท่านใช้ในภาษาบาลี คำนี้เป็น สิกฺขธาคู มีที่ใช้ใน ปกรณ์ภาษาบาลีมากแต่ย่อกล่าวได้เป็น 2 คือ ใช้ในภาษาสามัญ 1 และใช้ในภาษา ธรรม 1...

(2536 : 63)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการอธิบายให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่อง การศึกษา ในทาง สัมพันธ์กับการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา และชักชวนให้ศึกษาให้ถูกต้องด้วยการให้มีความรู้ควบคู่ไปกับคุณธรรม อันเป็นหลักของการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา คือ สิกฺขา 3 อันได้แก่ ศีลสิกฺขา จิตตสิกฺขา และปัญญาสิกฺขา เป็นต้น

2.3 การปิดเรื่อง

เรื่องนี้ปิดด้วยการอภิปรายสรุปให้นำไปปฏิบัติให้ถูกต้องตามความสามารถ ซึ่งเป็นการชักชวนให้ชาวพุทธได้ศึกษาให้ถูกต้อง ดังนี้

...พระพุทเจ้า ทรงวางหลักแห่งการศึกษาขึ้นใหม่เดี๋ยวนี้อย่างนี้เรียกกันว่า "อริยสัจสี่" ทรงอธิบายต่อไปว่าคนที่เชื่อและเห็นตามหลักอันนี้ อาจปฏิบัติตามมรรคทั้ง 8 ให้บรรลุถึงผลได้มรรคหรือหนทางทั้ง 8 นี้...

...เพราะเหตุนี้ ผู้นับถือพุทธศาสนา จึงควรเห็นว่า สัมมัตตะความเป็นชอบเหล่านั้นแล เป็นยอดการศึกษา เป็นไปเพื่อวิชาและวิมุตติและพึงปฏิบัติในสิกขาทั้ง 3 ในธรรมวินัยนี้ ตามความสามารถแล...

(2536 : 66)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำเก่า คำที่นำมาใช้เป็นคำค่อนข้างเก่า อ่านแล้วต้องพบทวนความหมายซึ่งสามารถเข้าใจได้ไม่ยากนัก เช่น การอธิบายเรื่องวัตถุประสงค์ของการศึกษา ดังตัวอย่าง

...ตามที่กล่าวมานี้ อาจรวมความได้ว่า ความได้วิชาหรือความสามารถเพื่อทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้สำเร็จผลได้ เป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษา และทางที่จะให้ได้วิชาหรือเป็นผู้สามารถเช่นนั้นก็คือการเรียน การเรียนรู้ การปฏิบัติ ฝึก อบรม เพราะเหตุนี้ ศึกษาจึงหมายถึงเรียน เรียนรู้ ปฏิบัติ ฝึก อบรมเพื่อให้ได้วิชาหรือเป็นผู้สามารถ เช่นนั้น นี้เป็นความหมายที่ใช้โดยส่วนรวม แต่ยังไม่ใช้หมายต่างกันไปในภาษาสามัญและภาษาธรรมโดยนัยที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น พึงสำเหนียกใช้ให้ถูกความหมายในที่นั้น ๆ ...

(2536 : 65)

คำเก่า เช่น ความอบรม

สำเพียบปฏิบัติ

ความได้วิชา

3.1.2 การใช้ศัพท์ธรรมะ เช่น การอธิบายเรื่องการศึกษาที่ถูกต้องทำให้เป็นผลเมืองดี ดังตัวอย่าง

การให้ความรู้เช่นที่มีอยู่ในหลักสูตรของโรงเรียนโดยมากเวลานี้ จะสอนเราให้ตำริชอบนั้นได้หรือ คนเราเมื่อคิดชอบเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่ามีคามหยั่งรู้จริงมีความเข้าใจกิจการและเมื่อมีความหยั่งรู้กับความเข้าใจจริงอย่างนี้แล้ว จึงจะได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองดี บรรลุถึงอวสานแห่งภูมิธรรม ก็ทำอย่างไรเล่า จึงจะเรียนรู้วิธีที่จะตำริชอบ เราจะเรียนจากหลักสูตรปกติในโรงเรียนนั้นไม่ได้แน่ การตำริชอบนั้นเป็นคตธรรมเป็นมนสิกาโรบาย (การทำใจ) ใช้อื่นไกลคือศาสนานั่นเอง

(2536 : 66)

คัพัทธิธรรมะ เช่น อวสานภูมิแห่งภูมิธรรม

มนสิกาโรบาย (การทำใจ)

3.2 การใช้ประโยค มีการใช้ประโยคสั้นและยาวในหลายลักษณะ เช่น

3.2.1 ประโยคเหตุผล ดังตัวอย่าง

...บรรดาประชาชนได้รับความอบรมมาผิด ท่านจึงได้เริ่มสั่งสอนด้วย การศึกษาที่ชอบซึ่งเรียกกันอีกนัยหนึ่งว่าศาสนา...

(2536 : 65)

3.2.2 ประโยคกระชับ เช่น ในการอธิบายว่า "ความคิดชอบ" ทำให้ได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองดี มีการใช้คำเชื่อมทำให้เป็นประโยคกระชับ ดังตัวอย่าง

...คนเราเมื่อคิดชอบ จึงจะได้ชื่อว่ามีคามหยั่งรู้จริง มีความเข้าใจกิจการ และเมื่อมีความหยั่งรู้กับความเข้าใจจริงอย่างนี้แล้ว จึงจะได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองดี...

(2536 : 66)

3.3 การใช้อย่หน้า

การใช้อย่หน้า เช่น เมื่อกล่าวถึงความหมายของการศึกษาที่ถูกต้อง มีการอธิบายวัตถุประสงค์ของการศึกษา และการที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์แล้วจึงสรุปความหมาย ดังตัวอย่าง

...ตามที่กล่าวมานี้ อาจรวมความได้ว่า ความได้วิชาหรือความสามารถ เพื่อทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้สำเร็จผลได้ เป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษา และทางที่จะให้ได้วิชาหรือเป็นผู้สามารถเช่นนั้นก็คือการเรียน การเรียนรู้ การปฏิบัติ ฝึก อบรม เพราะเหตุนี้ ศึกษาจึงหมายถึงเรียน เรียนรู้ ปฏิบัติ ฝึก อบรมเพื่อให้ได้วิชาหรือเป็นผู้สามารถเช่นนั้น นี่เป็นความหมายที่ใช้โดยส่วนรวม แต่ยังมีใช้หมายต่างกันไปในภาษาสามัญและภาษาธรรมโดยนัยที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ถึงสาเหตุนั้นใช้ให้ถูกความหมายในที่นั้น ๆ ...

(2536 : 65)

3.4 การใช้โวหาร โวหารที่ใช้ในเรื่องนี้ส่วนใหญ่จะเป็นการอธิบายด้วยการนิยามและสรุป เช่น

3.4.1 การอธิบาย เป็นการให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เช่น ในการอธิบายเรื่องการให้ความรู้ที่ถูกต้องมีการใช้โวหารในการอธิบาย ดังตัวอย่าง

...การศึกษานั้นถึงอธิบายได้อย่างเดียวแต่ว่าเป็นวิธีการที่จะทำให้คนดำริชอบ และสงสัยเสียด้วยซ้ำว่าการให้ความรู้ เช่นที่มีอยู่ในหลักสูตรของโรงเรียนโดยมาก เวลานี้จะสอนเราให้ดำริชอบนั้นได้หรือ

...การให้ความรู้ เช่นที่มีอยู่ในหลักสูตรของโรงเรียนโดยมากเวลานี้จะสอนเราให้ดำริชอบนั้นได้หรือ คนเราเมื่อคิดชอบเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่ามีความหยั่งรู้จริงมีความเข้าใจกิจการและเมื่อมีความหยั่งรู้กับความเข้าใจจริงอย่างนี้แล้วจึงจะได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองดี...

...ก็ทว่าอย่างไรเล่า จึงจะเรียนรู้วิธีที่จะดำริชอบ เราจะเรียนจากหลักสูตรปกติในโรงเรียนนั้นไม่ได้แน่ การดำริชอบนั้น เป็นศีลธรรม เป็นเมตตาโรบาย (การทำใจใช้อื่นไกลคือศาสนานั้นเอง

(2536 : 66)

การอธิบายสรุป

ในการอธิบายเรื่อง "ศึกษา" ทางพระพุทธศาสนา ได้ทรงสรุปการจัดการศึกษาทางศาสนา เป็น 3 ชั้น ดังตัวอย่าง

รวมความว่า ในทางพระพุทธศาสนา จัดศึกษาเป็น 3 ชั้น คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา

(2536 : 64)

คำสัจ

เรื่อง "คำสัจ" นี้เป็นบทความที่พิมพ์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2485 ลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักร เล่มที่ 27 ตอน 9 (มิถุนายน) 2485 สำหรับฉบับที่นำมาใช้วิเคราะห์นี้ อยู่ในหนังสือ "ประวัติและพระนิพนธ์" ภาคยุทธวิธี ซึ่งจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2536

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้ชื่อว่า "คำสัจ" ซึ่งแปลว่า คำพูดที่จริง เนื้อหาสาระที่แสดงไว้ก็แสดงให้เห็นความจริงด้วยประการต่าง ๆ ดังนั้น การตั้งชื่อเรื่องนี้ จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องตรงตามเนื้อหาและความหมายของ "คำสัจ"

2. การนำเสนอ

ในการนำเสนอเนื้อหา มีการนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

2.1 การเปิดเรื่อง

มีการเปิดเรื่องแบบตรงไปตรงมา ด้วยการตั้งคำถามว่า "คำสัจคืออะไร" และอธิบายด้วยการนิยามและขยายความไปตามลำดับ คือ

...1. คำสัจคืออะไร

คำสัจคือคำแสดงความจริง มีความหมายที่ใช้กันทั่วไปเป็น 2 ประการ คือ คำจริงตามเรื่องราวที่เป็นไปอย่างไร 1 คำจริงตามเหตุและผล 1

คำจริงประการแรกจัดเป็นสัมมาวาจา - เจรจาชอบ (เพราะเว้นจากมุสาวาท)
คำจริงที่เป็นสัมมาวาจา นี้ เป็นคำที่แสดงออกมาตามความจริงใจของผู้พูด มิใช่คำที่แสดง
ความจริงตามเหตุและผล เพราะฉะนั้นเรียกว่าสัมมาวาจาจึงเหมาะกว่าเรียกว่าสัจวาจา
แต่เพราะนิยมว่าเป็นคำจริงอย่างหนึ่ง จึงควรจัดเป็นสัจวาจาแต่โดยอนุโลม

(2536 : 67)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการอธิบายธรรมชาติในหัวข้อ "คำสัจ" หรือ ความจริง ซึ่งแสดงได้ด้วย
วาจา มีการอธิบาย ขยายความประกอบด้วยข้อเท็จจริงและเหตุผลต่าง ๆ พร้อมทั้งยกตัวอย่าง
ในบางตอน ดังเช่น

...คำนั้นเมื่อถูกผู้รู้เพ่งพินิจหนักเข้า ความเท็จ ความเทียมก็ปรากฏเด่นขึ้น ทาลายล้าง
คำนั้นให้ตกไปจากความจริง ส่วนคำจริงทั้งโดยตรง และทั้งโดยอนุโลมถือว่าเป็นคำไม่ตาย
เพราะไม่ตายจากประโยชน์ที่ถูกต้อง ไม่ตายเพราะทนต่อความเพ่งพินิจอธิบายว่า
คำนั้นเมื่อถูกเพ่งพินิจหนักเข้า ความจริงแท้ก็ปรากฏออกมาเต็มคำไม่ขาดไม่เกิน เพราะ
เหตุนี้ คำจริงจึงเป็นวาจาที่ดำรงมั่นยั่งยืนอยู่ด้วยความจริงตลอดไป...

(2536 : 71)

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องโดยการ สรุป และยกสุภาษิตขึ้นกล่าวอ้าง มีใจความว่า คำจริง
อันเป็นประโยชน์เป็นวาจาที่ไม่ตาย ดังตัวอย่าง

...สรุปความว่า คำจริงตามเรื่องราวที่เป็นไปอย่างไร และคำจริงตามเหตุผลอันเป็น
ประโยชน์ที่ถูกต้อง เป็นวาจาไม่ตาย ทั้งเป็นคำสุภาษิต ผู้พูดคำนั้นย่อมเป็นผู้ซึ่งดำรงอยู่ใน
ความจริงที่เป็นประโยชน์ และเป็นธรรม ด้วยความรู้จริงอันเกิดจากการศึกษาเป็นต้น
ดังแสดงมาโดยลำดับข้างต้น สมดังเถรนิพนธ์ภาษิตว่า สัจจ เว อมตา วาจา คำสัจแล
เป็นวาจาไม่ตาย ดังนี้...

(2536 : 73)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การซ้ำคำ เพื่อเน้นความสำคัญ เช่นการอธิบายความจริงทาง วาจาให้ชัดเจนขึ้น ดังตัวอย่าง

...วาจาใด ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หรือจริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วย ประโยชน์ วาจานั้น จะไม่เป็นที่ขึ้นชอบใจของชนเหล่าอื่นก็ตาม จะเป็นที่ขึ้นชอบใจของชน เหล่าอื่นก็ตาม พระตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

วาจาใดจริงแท้ และประกอบด้วยประโยชน์ วาจานั้น จะไม่เป็นที่ขึ้นชอบใจของ ชนเหล่าอื่นก็ตาม จะเป็นที่ขึ้นชอบใจของชนเหล่าอื่นก็ตาม พระตถาคตทรงรู้จักกาลเพื่อตรัส วาจานั้น...

(2532 : 73)

3.1.2 การใช้คำเชื่อมเพื่อหลากความ เช่น การอธิบายเรื่อง ประโยชน์ ดังตัวอย่าง

...อนึ่ง เพื่อให้ประโยชน์ดำรงมั่นยั่งยืน พึงมีศรัทธาความเชื่อเหตุผล และความที่สัตว์ มีกรรมเป็นของของตน พึงมีศีลความประพฤติหรือปฏิบัติในการทำงานเว้นจากการเบียดเบียน ทั้งทางกายและทางวาจาด้วยความตั้งใจ พึงมีจาคะการสละกำลังกายกำลังทรัพย์กำลัง ปัญญาเป็นอาทิช่วยเหลือกัน และพึงมีปัญญารู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ ประโยชน์...

(2536 : 69)

3.1.3 การใช้คำตรงกันข้าม

ในการอธิบายเรื่อง "คำจริง" มีการใช้คำตรงกันข้ามและ ความตรงกันข้ามในการอธิบาย ให้เห็นชัดเจน ดังตัวอย่าง

...อันของจริงของแท้ ย่อมเป็นที่ปรารถนาพอใจของบุคคลทุก ๆ คน ส่วนของเทียมของปลอมไม่เป็นที่ปรารถนาของใครเลย ข้อนี้ไม่ต้องอ้างใครที่ไหน อ้างตนเองนี่แหละเป็นพยาน เพราะฉะนั้น การที่ตนเองชอบของจริงแท้ แต่หยิбы์ของเทียมของปลอมให้ผู้อื่น จึงเป็นการที่เหมาะสมแล้วหรือ ว่าในส่วนนวจาโดยจำเพาะ การที่ขอไม่ให้ผู้อื่นพูดจริงต่อตน แต่ตนกลับชอบพูดคำไม่จริงต่อผู้อื่น ย่อมไม่สมกับที่นิยมกันว่าเกิดมาในสมัยอารยธรรม เหตุว่าการพูดคำไม่จริงมิใช่อารยธรรม การพูดจริงต่างหากเป็นอารยธรรม

(2536 : 71)

3.1.4 การใช้คำสาปแช่งและคติพจน์ประกอบการอภิปราย เพื่อให้
เกิดความเข้าใจในเรื่องสัจจะความจริงให้ถูกต้องมีการใช้คำสาปแช่งและคติพจน์มากกล่าวอ้าง
ดังตัวอย่าง คือ

...ในโบราณสมัย แม้จะปรากฏว่าย่น่อนการศึกษาในส่วนโลกียวิทยาโดยทั่ว ๆ ไป แต่ในส่วนสัจจะนั้นไม่อ่อนเลย โบราณท่านชอบสัจจะเองด้วย ชอบให้สัจจะแก่ผู้อื่นด้วย ข้อนี้เราทั้งหลายควรเจริญรอยตาม จึงจะสมกับที่นิยมกันว่าเกิดมาในอารยสมัย และ จะสมกับคติพจน์ว่า "เสียชีพอย่าเสียสัตย์" และจะสมกับคำประพันธ์ของกวีในปัจจุบันสมัย ซึ่งกล่าวเป็นเชิงสอนไว้ว่า "เสียสัตย์อย่าเสียสุ ขีพม้วย มรณา" ดังนี้...

(2536 : 71)

3.1.5 การใช้คำถาม
เรื่องนี้มีการใช้คำถามมาก ทั้งที่เป็นกระทู้ถามแล้วตอบ หรือตั้ง
ประเด็นถามแล้วตอบท่านองบุจจาวิสัยนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจน ดังตัวอย่าง

...ส่วนการเรียนโดยความจงใจนั้นหมายถึงการเรียนในโรงเรียน หรือเรียนเป็น
ส่วนตนเอง ข้อนี้ย่อมเป็นที่เข้าใจกันทั่วไปแล้ว แต่อะไรเล่าที่พึงศึกษาเล่าเรียน ข้อที่พึง
ศึกษาเล่าเรียน คือ สุตะคือวิทยาการต่าง ๆ 1 ศิลปะคือหัตถกรรมเป็นต้น 1 วินัย คือ
กฎบัญญัติสำหรับปกครองหมู่ชนนั้น ๆ มีกฎหมายเป็นต้น 1

(2536 : 68)

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคคู่ขนาน

ในการอธิบาย มีการเน้นความให้ชัดเจนด้วยการใช้ประโยคคู่ขนาน ดังตัวอย่าง

...อันหนึ่งสุดจะเป็นต้นที่ควรเรียนและการทำงานที่ควรศึกษาปฏิบัติ คือสุดจะเป็นต้น และการทำงานที่อานวยประโยชน์อันถูกต้องฉันใด คำจริงที่ควรพูด ก็คือคำจริงที่อานวยประโยชน์อันถูกต้องฉันนั้น" ส่วนคำจริงนอกนี้ควรเว้นเสีย...

(2536 : 72)

คำที่เป็นคู่ขนาน คือ ฉันใด - ฉันนั้น

3.2.2 ประโยคกระชับ

ในการอธิบายสรุปมีการใช้ประโยคเพื่อให้ข้อความกระชับ เช่น

...อันข้อที่พึงปฏิบัติ คือการทำงานที่พึงทำทางกายวาจาและใจ การงานที่มีมากมายหลายชนิด แต่สรุปรวมลงเป็นการทำงานที่ควรเว้นอย่างหนึ่ง การงานที่ควรทำอย่างหนึ่ง...

(2536 : 69)

3.3 การเรียบเรียงข้อความต่อเนื่อง

3.3.1 การใช้ย่อหน้ามีการใช้ย่อหน้ามาก ทั้งที่ตั้งเป็นกระทู้ถาม และกระทู้ธรรมคา ซึ่งได้มีการอธิบายขยายความไปที่ละย่อหน้า ประกอบด้วยเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพ เช่นอธิบายว่า คำสัจเป็นธรรมเก่าแก่ ดังตัวอย่าง

...ข้อที่คำสัจเป็นวาจาไม่ตายนี้เป็นธรรมเก่า อธิบายว่า คำจริงดังแสดงมาแล้วเป็นวาจาไม่ตายมาแต่เก่าก่อน และเป็นสิ่งที่นับถือพูดกันเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่โบราณสมัยเฉพาะการเว้นจากมุสาวาท พูดคำจริงตามเรื่องที่เป็นไปอย่างไรโบราณท่านก็นับถือว่าเป็นวาจาสิทธิ์...

3.3.2 การแปลศัพท์

ในการอธิบายความว่า "คำสัจเป็นอมฤตพจน์" มีการแปลคำว่า "อมตวาจา" ดังตัวอย่าง

... วาจาที่แสดงออกมาด้วยความรู้ดังกล่าวนั้น โดยลำดับจะนี้เป็นคำสัจที่จัดว่าเป็น "อมตวาจา" ซึ่งแปลว่าวาจาไม่ตายโดยลำดับ ทั้งชื่อว่าเป็น "สุภาสิตวาจา" ซึ่งแปลว่า วาจาเป็นสุภาสิต" ส่วนวาจาที่แสดงออกมาโดยไม่รู้หรือด้วยความรู้ผิด เป็นคำไม่จริง เพราะไม่แสดงความจริง จัดเป็นคำตาย อนึ่งคำสุภาสิตนั้นก็ชื่อว่าเป็นคำตายโดยอนุโลม คำไม่จริงที่ชื่อว่าเป็นคำตาย เพราะเหตุ 2 ประการ คือ ตายจากประโยชน์ที่ถูกต้องประการ 1 ตายเพราะไม่ทนต่อความเพ่งพินิจประการ 1...

(2570 : 70)

3.3.3 การนิยามและอธิบายขยายความด้วยซ้ำคำ และใช้คำเชื่อมเพื่อแสดงเหตุผลดังตัวอย่าง

... ข้อที่พึงศึกษาเล่าเรียนดังเช่นแสดงมานี้ บางประการเป็นประโยชน์ บางประการไม่เป็นประโยชน์ บางประการเป็นธรรม คือถูกต้องตามศีลธรรม กฎหมายและกาลเทศะเป็นอาทิ บางประการเป็นอธรรม คือไม่ถูกต้อง ดังนั้น ข้อที่ไม่เป็นประโยชน์และเป็นอธรรมนั้นไม่ควรเรียน เพราะถึง เรียนไปก็ไม่อำนวยประโยชน์ที่ถูกต้อง ส่วนข้อที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรมสมควรเรียน เพราะ เมื่อเรียนไปแล้ว อาจอำนวยประโยชน์ที่ถูกต้องให้ได้...

(2536 : 68)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 โวหารแบบอภิปราย เช่น ในการชักจูงให้เห็นประโยชน์ของการสังวรระวังวาจา เพื่อจะได้นำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ ดังตัวอย่าง

...สาธุจนถึงสังวรระวังวาจาของตน ให้เป็นไปตั้งศาสนธรรมของสมเด็จพระบรมศาสดา
เมื่อมีความสังวรระวังอยู่ดังนี้ ก็จักได้รับประโยชน์จากวาจาอันนั้นโดยส่วนเดียว...

(2536 : 72)

3.4.2 โวหารเปรียบเทียบ

ในการอภิปรายมีการยกโวหารเปรียบเทียบ เช่น
เปรียบเทียบการเรียนรู้เป็นบุพกิจเบื้องต้น เหมือนการเรียนรู้แผนที่ ดังความว่า

การเรียนรู้เป็นบุพกิจเบื้องต้นแห่งการปฏิบัติอบรม เพราะฉะนั้น เมื่อเรียนแล้วจึงต้อง
ปฏิบัติต่อไป เปรียบเหมือนเรียนรู้แผนที่แล้ว ก็ยังดำเนินไปยังสถานที่ประสงค์ เช่นที่
ชี้บอกไว้ในแผนที่นั้น

(2536 : 69)

สุขบายธรรม

เป็นเรื่องที่เรียบเรียงขึ้นตามพระประสงค์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวง
วชิรญาณวงศ์ โดยประทานแนวธรรมะ 10 ประการ อันเป็นข้อปฏิบัติ สำหรับผู้ปกครองทั้งหมด
รวมถึงประชาชนผู้อยู่ในปกครองทั้งหมดด้วย จึงเป็นธรรมะที่พึงปฏิบัติสำหรับบุคคลทุกฝ่าย
รวมเป็นประเทศชาติ จึงได้ตั้งชื่อเรื่องว่า "สุขบายธรรม" แปลว่า "ธรรมะเป็นอุบาย"
(หรือนโยบาย) ให้เกิดความสุข (22527 : คานา)

เมื่อสมเด็จพระญาณสังวรฯ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นที่พระโศภนคณาภรณ์ ทรง
เรียบเรียงขึ้นถวาย สมเด็จพระสังฆราชเจ้าได้ทรงตรวจถูกต้องตามพระประสงค์แล้วจึงได้
โปรดให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2491

สำหรับฉบับที่นำมาใช้ศึกษาวิเคราะห์นี้ เป็นฉบับที่ลงพิมพ์ในวารสารพุทธศาสนา
สัมพันธ์แห่งโลก (พ.ส.ล.) ปีที่ 18 ฉบับที่ 137 (กย. - ตค. 2528) ซึ่งกล่าวไว้ว่า
เป็นการทรงแสดงธรรมในวันข้าราชการพลเรือนเมื่อเมษายน 2527 และพิมพ์แจกในวัน
สงกรานต์ ปี 2527 ดังนี้

1. การตั้งชื่อเรื่อง

ดังที่ได้กล่าวไว้ในคำนำของการพิมพ์ ซึ่งสรุปว่า "...ฉะนั้นธรรมะทั้ง 10 ประการนี้ จึงเป็นธรรมะที่พึงปฏิบัติ สำหรับบุคคลทุกฝ่ายอันรวมเป็นประเทศชาติ จึงได้ตั้งชื่อเรื่องว่า "สุขบายธรรม" แปลว่าธรรมะเป็นอนุบาย (หรือนโยบาย) ให้เกิดความสุข

(2528 : คำนำ)

ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องนี้ จึงตรงตามเนื้อหาและตรงตามความหมายด้วย

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการ อารัมภบทเป็นคำนำ เรื่องเพื่อยोगเข้าสู่ประเด็น ธรรมะที่ต้องการเสนอ ดังนี้

...คนผู้รวมอยู่ด้วยกันเป็นหมู่ ย่อมมีความสัมพันธ์กันในหลายทาง เช่น ในทางปกครอง เพราะมีการปกครองร่วมกันในทางสกุลเพราะเป็นญาติสายโลหิตต่อเนื่องกัน ในทางเชื้อชาติ หรือสัญชาติ เพราะมีสัญชาติร่วมกัน เป็นต้น แต่เมื่อก้าวโดยรวม เพราะอยู่ด้วยกันเป็นหมวดหมู่ก็จำเป็นต้องมีหัวหน้าเป็นผู้ปกครองฝ่าย 1 มีผู้อยู่ในปกครองฝ่าย 1...

(2526 : 6)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงธรรมะ 10 ประการ ในการอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ทั้งฝ่าย ผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครอง ซึ่งก็คือ "ทศพิธราชธรรม" นั้นเอง

ในการบรรยาย ทรงมีการอธิบายขยายความไว้อย่างถ่องแท้ชัดเจนด้วย ภาษาที่อ่านเข้าใจง่าย มีการสรุปความได้เป็นอย่างดี

2.3 การปิดเรื่อง

มีการปิดเรื่องด้วยการอภิปรายสรุปและชักชวนให้ถือธรรม (คือปฏิบัติธรรม) เหล่านี้เพื่อความสุขของหมู่คณะ ดังความต่อไปนี้

...ธรรมและอธรรมมีวิบากไม่เหมือนกัน อธรรมย่อมนำไปในนिरยะ ธรรมย่อมนำไปถึง
สุคติ

เหตุนี้ คนผู้อยู่ด้วยกันเป็นหมู่ ตั้งแต่หมู่น้อยจนถึงหมู่ใหญ่ จึงสมควรยิ่งที่ถือธรรมเหล่านี้
เป็นสຸບายธรรม ธรรมเป็นสຸບายแห่งสຸข ประพฤติปฏิบัติทั่วกันเทอญ...

(2527 : 14)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

มีการใช้คำในหลายลักษณะ ได้แก่

การใช้คำแบบซ้ำคำ

มีการซ้ำคำ เพื่อเน้นความที่ซ้ำนั้นให้ชัดเจนขึ้น ดังตัวอย่าง เช่น การนำ
โวหารในสຸตโสมชาดกมากล่าวแสดงธรรมข้อ "ตปะ"

ดังตัวอย่าง คือ

มีคำกล่าวไว้ในมหาสຸตโสมชาดกว่า

พระราชผู้เอาชนะบุคคลที่ไม่ควรชนะ ไม่ชื่อว่าพระราช

เพื่อนผู้เอาชนะเพื่อน ไม่ชื่อว่าเพื่อน

บุตรผู้ไม่เลียงมารดาบิดาผู้แก่เฒ่า ไม่ชื่อว่าบุตร

สภาที่ไม่มีสัตบุรุษ (ผู้สงบ) ไม่ชื่อว่าสภา

...ผู้ไม่พูดเป็นธรรมไม่ชื่อว่าสัตบุรุษ

ผู้ละราคะ โทสะ โมหะ เสียได้ (เพียงสงบก็ยิ่งดี)

ผู้พูดเป็นธรรม ชื่อว่าเป็นสัตบุรุษ...

(2527 : 12)

การใช้คำตรงกันข้าม

มีการใช้คำตรงกันข้าม เพื่อเป็นการแสดงความแตกต่างของคู่ธรรม คือ
ธรรม และ อธรรม ดังตัวอย่าง คือ

เพราะฉะนั้น กฎหมายตลอดถึงนโยบายจึงต้องมีธรรมเป็นหลัก จึงจักเป็นกฎหมายหรือนโยบายที่ดีที่สุบ และนำผลดีคือสุบมาให้ แต่ถ้าตรงกันข้าม คือไม่มีธรรมเป็นหลัก หรือมีธรรมเป็นหลัก ก็จัก เป็นกฎหมายหรือเป็นนโยบายที่ชั่วที่ผิด และนำผลชั่วคือทุกข์มาให้...

(2527 : 7)

การใช้คำเชื่อม

ประโยคที่ใช้ส่วนมากเป็นประโยคสั้น จึงมีการใช้คำเชื่อมเพื่อนำข้อความ มีความชัดเจนดังตัวอย่าง

คนผู้อยู่ร่วมกันเป็นหมู่ต้องประสบอารมณ์ต่าง ๆ มาก ถ้าไม่ตั้งอยู่ในขันติยอมให้ โทสะ โมหะ จุกซกไป ก็เกิดการวิวาทแย่งแย่ง และวุ่นวายอย่างอื่น อีกมาก ไม่มีสงบเรียบร้อยเป็นสุข ถ้าต้องอยู่ในขันติ ก็ได้ผลตรงกันข้าม คืออยู่ด้วยความสุข ผู้มีขันติจึงงาม เพราะมีอาการสงบ เมื่อรวมกันเข้าเป็นหมู่ ก็สรุปเป็นหมู่ที่งาม เพราะมีความสงบสุข เหตุฉะนั้น ขันติ ความอดทน จึงเป็นสุบยาอันจำเป็นสำหรับประชุมชนผู้อยู่ด้วยกัน

(2527 : 13)

การอธิบายศัพท์

อธิบายโดยการแปลและนิยาม เช่น การอธิบายธรรมะข้อ ตบะ มีการแปลและนิยามคำว่า ตบะ

ดังตัวอย่าง คือ

ตบะ โดยพยัญชนะแปลว่าแผดเผา โดยมากท่านใช้เป็นชื่อของความเพียร จึงแปลว่าความเพียรเป็นเครื่องแผดเผา (ความเกียจคร้าน) ใช้เป็นชื่อลัทธิ อื่นอีกบ้าง ตามลัทธิพราหมณ์ แสดงว่า ตบะของพราหมณ์ คือการเล่าเรียนพระเวทที่ศักดิ์สิทธิ์ ตบะของกษัตริย์ คือการครองไพร่ฟ้าประชาชน ตบะของเวสสะเวศยะ คือการทำบุญให้ทานแก่พราหมณ์ ตบะของศูทร คือการรับใช้ ตบะของฤๅษี คือการกินอาหารที่เป็นผัก มีคำในคาถา 1 แสดงว่า "พระอาทิตย์มีตบะในกลางวัน พระจันทร์มีตบะในกลางคืน ตามนัยเหล่านี้ ตบะหมายถึงการตั้งใจกำจัดความเกียจคร้านและทำการฝึกหน้าที่แต่ทำกิจอันเป็นหน้าที่

ที่พึ่งพา อันเป็นกิจดีก็ชอบ ให้สَمَاเสมอและให้ยิ่งขึ้น ผู้บำเพ็ญตบะให้บรรลุถึงความ
สำเร็จ ย่อมเป็นผู้มีตบะ ปรากฏเป็นผู้มีสง่า เป็นที่ยำเกรง
ดังที่พูดกันว่า "มีตบะเดชะ"

(2527 : 11)

การใช้คำตรงข้าม

ในการอธิบายความสัมพันธ์ของบุคคลอันจะนำไปสู่ความสุขความเจริญ
มีการใช้คำตรงกันข้ามในการอธิบายให้เข้าใจชัดเจน เช่น

บรรดาคนผู้สัมพันธ์กันอยู่นี้ ถ้าทุกฝ่ายตั้งอยู่ในธรรมอันเป็นอุปายนำไปสู่ความสุข ความ
เจริญก็จักมีความเรียบร้อยสงบสุข และความเจริญ แต่ถ้าตรงกันข้าม คือปราศจากธรรม
เป็นอุปายเช่นนั้น ก็จะมีความวุ่นวายเดือดร้อนทุกข์ยากและความเสื่อม

(2527 : 6)

การนิยามศัพท์

เมื่อแสดงข้อธรรมะในเรื่องนี้ มีการอธิบายคำศัพท์ด้วยการนิยาม เช่น

...อีกไกรธ ความไม่ไกรธ คือ ไม่แสดงความไกรธออกมาให้ปรากฏตลอดถึงไม่
พยายาม...

(2527 : 12)

...อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียนคือความไม่ก่อทุกข์แก่ผู้อื่น ด้วยเหตุเป็นสนุกเพราะ
อำนาจไมหะ เช่น ยิงนกตกปลาเล่น...

(2527 : 12)

...ขันติ ความอดทน คืออดทนต่ออารมณ์ที่มาชั่วให้เกิดโลกอยากได้บ้างมาชั่วให้เกิด
โทสะ โกรธเคืองจนถึงพยายาทมุ่งร้ายบ้าง ที่มาชั่วให้เกิดโมหะสิ่งมกมายบ้าง หรืออดทน
ต่อโลกะ โทสะ โมหะ นั้นเอง เมื่อมีอารมณ์เช่นนี้มาประสพให้เกิดอยากได้ อยาก
ล้างผลาญอยากเบียดเบียน ก็อดทนเอาไว้ในใจ ไม่ยอมแสดงความวิกลจริตชั่วร้ายทาง
กายวาจาออกไปด้วยอำนาจแห่งโลกะ โทสะ โมหะ อีกนัยหนึ่ง อดทนต่อทุกข์ มีเย็นร้อน
เป็นต้น อดทนต่อภัยคำที่มีผู้กล่าวว่าไม่เป็นที่ยอมรับใจ อดทนต่อเวทนา...

(2527 : 13)

3.2 การใช้ประโยชน์

มีการใช้ประโยชน์เหตุผลในการสรุปความ เช่นในการอธิบายว่าความโกรธ
ทำให้น้ำเกลี้ยดน้ำขังนั้น สรุปด้วยความตรงกันข้ามว่า อโกละ ความไม่โกรธเป็นสุขสบาย
อย่างหนึ่ง ดังตัวอย่าง

...กิริยาที่แสดงความโกรธออกมานั้น ก็ไม่งดงาม น้ำเกลี้ยดน้ำขัง ถ้าเอากะจกเงา
ส่องดูหน้าตนในเวลาโกรธก็จะเห็นได้ เพราะฉะนั้น อโกละ ความไม่โกรธจึงเป็นสุขสบาย
อันจําปรารถนาแห่งประชุมชนผู้อยู่ด้วยกัน...

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการอธิบายความแต่ละย่อหน้า มีการใช้ข้อความต่อเนื่อง เป็นอย่างมี
มีเอกภาพ คือกล่าวในเรื่องของ ตะเพียงประการเดียว มีข้อความต่อเนื่องสัมพันธ์กันและมี
สาระสำคัญ อันเป็นสารัตถภาพที่ดี ดังตัวอย่าง

...คนผู้ร่วมกันอยู่เป็นหมู่ ต้องมีตะ คือใครมีหน้าที่ฐานะอย่างใดก็ปฏิบัติไปอย่าง
ให้ดีให้เหมาะสมแก่หน้าที่ฐานะ เมื่อเป็นผู้ใหญ่ผู้ปกครอง เขาก็ปฏิบัติหน้าที่ของผู้ปกครอง
ให้ดีให้สมบูรณ์...

...เมื่อเป็นผู้อยู่ในปกครอง ก็ปฏิบัติหน้าที่ของผู้อยู่ในปกครอง และตั้งอยู่ในธรรมอันควรแก่ฐานะ เมื่อปฏิบัติอยู่ด้วยกัน ก็เป็นผู้มีตบะอยู่ด้วยกัน เป็นที่ยาเกรงของกันและกัน แต่ถ้าวางกันข้าม คือผู้มีหน้าที่ปกครองไม่ปกครองให้ดี ก็เป็นที่ดูหมิ่นของผู้อยู่ในปกครอง ผู้มีหน้าที่อยู่ในปกครอง ไม่ประพฤติดีตามหน้าที่ ก็เป็นที่ดูหมิ่นของผู้ปกครอง รวมความว่า ผู้มีหน้าที่ฐานะอย่างใด ไม่ปฏิบัติให้สมกับฐานะหน้าที่อย่างนั้น ย่อมเป็นที่ดูหมิ่นดูแคลนหมดความนับถือ ต้องตกจากฐานะของตน...

(2527 : 11)

3.4 การใช้โวหาร

เรื่องนี้มีการใช้โวหารในลักษณะของการอธิบายธรรมะข้อทศพิธราชธรรม และธรรมะต่างๆ อันประกอบเป็นทศพิธราชธรรม และมีการใช้บรรยายโวหาร คือเล่าเรื่องประกอบเป็นบางตอน เช่น

3.4.1 โวหารแบบอธิบาย

เช่น อธิบายความสัมพันธ์ของมนุษย์ตั้งแต่ในบ้านในเมือง และความจำเป็นในการที่จะต้องมีความสัมพันธ์กันอยู่อย่างมีความสงบสุข ดังตัวอย่าง

1) ...ในบ้านก็มีพ่อบ้านแม่บ้าน จนถึงในประเทศก็มีพ่อเมือง คือพระเจ้าแผ่นดิน ประมุขแห่งประเทศ และมีผู้ช่วยรองๆ กันลงมารวมเป็นรัฐบาลทำหน้าที่ปกครองคนผู้อยู่ใน การปกครองตั้งตั้งแต่ลูกบ้าน จนถึงลูกเมืองคือเป็นพลเมืองหรือราษฎรมีหน้าที่ปฏิบัติตาม ระเบียบที่บัญญัติไว้ ทั้ง 2 ฝ่ายนี้ย่อมสัมพันธ์กันอยู่เสมอ ถ้าทั้ง 2 ฝ่ายต่างตั้งใจปฏิบัติ ต่อกันตามหน้าที่ ก็จักอยู่ด้วยกันเป็นสุขตลอดไป แม้บุคคลคนเดียวก็มีความสัมพันธ์กับผู้อื่น ได้หลายฐานะ ในทางหนึ่งเป็นผู้ปกครอง แต่ในอีกทางหนึ่งเป็นผู้ถูกปกครอง...

(2527 : 6)

2) ...ธรรม 10 ประการนี้ พระอาจารย์แต่ปางก่อนกล่าวอ้างว่า เป็นราชธรรม คือธรรมสำหรับพระราชผู้ปกครองมี 10 อย่าง จึงเรียกว่า ทศพิธราชธรรมแต่ถ้าพิจารณา ด้วยดีจักเห็นได้ว่าเป็นธรรมสำหรับผู้อยู่ด้วยกันเป็นหมู่ และแยกเป็น 2 คือ ผู้ปกครองฝ่าย

ผู้อยู่ในปกครองฝ่าย ' ผู้ปกครองถ้าตั้งอยู่ในธรรมเหล่านี้ก็เป็นผู้ปกครองที่ดี ต่างรวมกันอยู่ เป็นสุขและมีความเจริญ ตั้งแต่ในครอบครัวหนึ่งๆ จนถึงประเทศชาติและโลก..."

(2527 : 14)

3.4.2 บรรยายโวหาร

ในการอธิบายเรื่อง "สุภาษิตธรรม" ว่ามีมานานตั้งแต่สมัยก่อน พุทธกาลได้มีการเล่าเรื่องชาดกประกอบเป็นบรรยายโวหาร ดังตัวอย่าง คือ

...ธรรมเป็นอุบายนำไปสู่ความสุขความเจริญ เรียกในที่นี้ว่า "สุภาษิตธรรม" ได้มี มาเก่าก่อนพุทธกาล มีเรื่องเล่าในชาดกว่า บัณฑิตในการนั้นๆ ได้แสดงถวายแด่พระราชา ผู้ปกครองประชาชนราชธรรมนี้ใช้ธรรมะเฉพาะท่านผู้ปกครองประชาชนชั้นสูงสุดเท่านั้น แต่เป็นธรรมะสำหรับผู้มีหน้าที่ปกครองทั่วไปตั้งแต่ส่วนใหญ่มถึงส่วนน้อยเช่นหัวหน้าครอบครัว ทั้งเป็นธรรมะสำหรับผู้อยู่ในปกครองด้วย เพราะการปกครองจักดำเนินไปเรียบร้อยดี ผู้อยู่ในปกครองก็จำต้องประพฤติธรรมนี้ด้วย เพราะฉะนั้นราชธรรมนี้จึงเป็นธรรมไม่ว่า กลางๆ ที่คนผู้อยู่รวมด้วยกันเป็นหมู่เหล่าตั้งแต่ต้นแต่ครอบครัว 1 จนถึงเป็นประเทศหรือ ทั้งหมด พึงประพฤติเพื่อยู่ด้วยกันเป็นสุขสงบและมีความเจริญ...

(2527 : 7)

นาเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นบทความปกิณกะ ซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อครั้งทรงสมณศักดิ์ที่พระโศภนคณาภรณ์
พ.ศ. 2494 ซึ่งผู้ทรงนิพนธ์ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

เรื่องวัดบวรนิเวศวิหารนี้ เขียนด้วยวิธีเหมือนอย่างนาเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร
พร้อมทั้งแนะนำให้รู้จักตำนานเป็นตอน ๆ ไป โดยเก็บความจากตำนานวัดบวรนิเวศฯ
ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงนิพนธ์ไว้แล้ว (พิมพ์เมื่อ พ.ศ.
2465 ในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น) บ้าง จากรับสั่ง
เล่าของพระเดชพระคุณ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ บ้าง หนังสือต่าง ๆ บ้าง ตามที่จะค้นหา
ได้ในการเขียนครั้งนี้

(2536 : 357)

ฉบับที่นำมาวิจารณ์นี้ รวมอยู่ในหนังสือ "...ประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณ
สังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก"

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้ชื่อว่า "นาเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร" ซึ่งเนื้อหาเป็นการนำชมวัดและ
อธิบายสถานที่สำคัญภายในบริเวณวัด และภาพปริศนาธรรมในพระอุโบสถ จึงเป็นการตั้งชื่อที่
ตรงตามเนื้อหาและตรงตามความหมายเป็นอย่างดี

2. การเสนอเนื้อหา

2.1 การเปิดเรื่อง ผู้ประพันธ์เปิดเรื่อง โดยการกล่าวอารัมภบทเชิญชวนผู้อ่าน
ให้ติดตามไปเที่ยวไปชมด้วยกันดังข้อความสั้น ๆ ชัดเจนว่า

"...ณ บัดนี้ จักได้นำท่านไปชม..."

(2536 : 358)

2.2 เนื้อเรื่อง แบ่งเป็น 3 ตอน

ตอนที่ 1 กล่าวถึงประวัติการสร้างวัดและเจ้าอาวาสผู้ครองวัด 4

พระองค์ คือ

1. สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ (พ.ศ. 2379 จนถึงรัชกาลที่ 3) ซึ่งต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวปวเรศวริยาลงกรณ์ (พ.ศ. 2397 - พ.ศ. 2435)

3. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. 2435 - พ.ศ. 2464)

4. สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราช (พ.ศ. 2464 - พ.ศ. 2494)

ตอนที่ 2 กล่าวถึงสถานที่สำคัญอันเป็นปูชนียสถาน ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงจากเหนือไปได้ ได้แก่ พระอุโบสถ พระเจดีย์ วิหารเก๋ง วิหารพระศาสดา หอพระไตรปิฎก ศาลาการเปรียญ เป็นการอธิบายรายละเอียดต่าง ๆ เช่น อธิบายลักษณะพระพุทธรูปสี่, พระอัฐารส, พระนิรันตราย, ชุ่มบรวงศ์พระพุทธรูป, พระพุทธรูปบาทโบราณ และภาพปูนปั้นธรรมในพระอุโบสถ เป็นต้น

ตอนที่ 3 กล่าวถึงสถานที่ควรชมอื่น ๆ ได้แก่ พระตำหนักปั้นหย่าซึ่งเคยเป็นที่ประทับของเจ้านายหลายพระองค์เมื่อทรงผนวช พระสมุทรมณีนารถ พระตำหนักเดิม ตำหนักเพ็ชร และพลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา

2.3 การปิดเรื่อง

ตอนท้ายสุดเป็นการนำชมพลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา เป็นการเล่าถึงที่มาของพลับพลาแห่งนี้ เมื่อจบเรื่องแล้วก็จบอันจบความแน่นอน ไม่มีคำลงท้ายเป็นการปิดเรื่องแต่อย่างใด

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

คำที่นำมาใช้เป็นคำสามัญ เป็นพื้น อ่านแล้วเข้าใจได้ทันที ดังตัวอย่าง

...วัดบวรนิเวศวิหารเป็นพระอารามหลวงชั้นราชวรวิหาร ตั้งอยู่ต้นถนนตะนาวในบัดนี้
ในกำแพงพระนคร...

(2536 : 358)

3.2 การใช้ประโยชน์

ประโยชน์ที่ใช้ส่วนมากเป็นประโยชน์สันมีค่าเชื่อมโดยตลอด เช่น

...การที่ทรงโปรดให้ทรงของในพระราชวังบวร และพระราชทานชื่อวัดที่เสด็จประทับ
อยู่ว่าวัดบวรนิเวศฯ ย่อมเป็นเหมือนประกาศให้รู้ว่าทรงเทียบสมเด็จพระอนุชาธิราช
เจ้าฟ้ามงกุฎฯไว้ในฐานะกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งจะ
ได้รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไป เพราะคำว่า บวรนิเวศเทียบกันได้กับบวรสถาน
ซึ่งเป็นพระราชวังที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่เรียกกันว่าวังหน้า...

(2536 : 358)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

การอธิบายตามลำดับด้วยการเล่าแบบบรรยาย และพรรณนา มีข้อความ
ต่อเนื่องกันเป็นอันดี ไม่มีสับสน เช่น

การนำชมพระเจดีย์หลังพระอุโบสถ มีการอธิบายรายละเอียดอย่าง
ต่อเนื่อง ตั้งแต่การมองเห็น สัณฐาน ลักษณะพิเศษ ดังตัวอย่าง คือ

...บัดนี้จะได้นำไปพระเจดีย์ซึ่งอยู่หลังพระอุโบสถ พระเจดีย์นี้มองเห็นได้แต่ไกลเพราะสูง
ตั้งแต่พื้นถึง 25 วาเศษ องค์เจดีย์มีสัณฐานกลมหรือเรียกว่าลอมพางแบบพระราชนิยมใน
รัชกาลที่ 4 มีคูหาอยู่ภายใน...มีประตูทางด้านตะวันออกและตะวันตกด้านละ 2 มีช่อง
แปลกอยู่สิ่งหนึ่งคือคิ่วลึงค์ ตั้งอยู่ในซุ้มเล็ก ๆ ทางทิศใต้ ทำไมจึงนำมารักษาไว้ในที่นี้
สืบไม่ทราบสาเหตุ...

(2536 : 371)

ต่อจากนั้นก็เป็นการเล่าประวัติการก่อสร้าง พร้อมข้อสันนิษฐาน

ดังตัวอย่าง

...พระเจดีย์นี้เริ่มก่อสร้างวัด ก่อพระฤกษ์เมื่อพ.ศ. 2374 ในครั้งนี้ มุขหลังพระอุโบสถ ยังมีแนวพระเจดีย์เสมอกัทธิษณชั้นบน การก่อสร้างคงค้างอยู่เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้า พระองค์นั้นสวรรคตและคงสำเร็จ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯเสด็จมาทรงครอง วัดนี้ เพราะหลักฐานเป็นแบบพระราชนิยมของพระองค์ท่าน...

(2536 : 372)

เมื่อได้บรรยายนายหมื่นขุนนิยสถานต่าง ๆ มาจนรอบแล้ว จึงย้อนกลับไป อธิบายภาพปฏศนาธรรมในพระอุโบสถ ซึ่งได้กล่าวเป็นข้อความ ซึ่งมีความต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่างคือ

...บัดนี้จักได้นำผู้มีเวลาและประสงค์ย้อนกลับเข้าไปในพระอุโบสถอีกเพื่อดูรูปภาพผนัง ให้เข้าใจในปฏศนาที่มีอยู่ในภาพนั้น ๆ ขอย้อนกล่าวน้ำลึกหน่อยว่ารูปภาพผนังแสดงปฏศนาที่ ผนังพระอุโบสถนี้ มีสันนิษฐานไว้ในหนังสือตำนานวัดว่า น่าจักได้เขียนมาตั้งแต่ครั้ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯอยู่หัวทรงครองวัด...

(2536 : 378)

...รูปภาพเหล่านี้ เขียนขึ้นด้วยความคิดที่แปลก และแยบคายสูงด้วยศิลปวิจิตรกรรมนำดู และพินิจให้ละเอียด เสียแต่อยู่สูงเกินไปจึงดูจากข้างล่างขึ้นไปเห็นไม่ได้ชัด...

(2536 : 378)

ในการอธิบายภาพเหล่านี้มีความต่อเนื่องกันมาตามลำดับคือ อธิบายไปตามช่องบาน ทวาร เริ่มจากบานที่ 1 ไปจนถึงบานที่ 16

3.4 การใช้โวหาร

เป็นการเล่าแบบบรรยายโวหาร และพรรณนาโวหารในส่วนการอธิบาย
ภาพทัศนธรรมทรงใช้โวหารเปรียบเทียบ ดังตัวอย่างเช่น
บรรยายโวหาร

...วัดนี้เดิมเรียกว่าวัดใหม่น่าจะได้รับพระราชทานชื่อว่าวัดบวรนิเวศฯ เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎฯ
ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) เสด็จมาครอง เมื่อ พ.ศ.
2379...

(2536 : 358)

พรรณนาโวหาร

ใช้ในการเล่าถึงภาพทัศนธรรมที่เขียนไว้ที่ผนังอุโบสถ ซึ่งมีคำจารึก
เขียนไว้ที่เหนือช่องประตูหน้าต่างรอบพระอุโบสถ จำนวน 16 บาน ดังเช่น

บานที่ 8 หรือช่องที่ 8 "...รูปในช่องนี้แบ่งออกเป็น 2 ตอน : ตอนบนเป็นภูเข
หิมพานต์เป็นที่เกิดโอสถมีประมุขชนได้บริโภคน้ำมันหยาบคายใช้ : ตอนล่าง
เป็นรูปบิดากำลังให้ทรัพย์มรดกแก่ บุตร ธิดา เบื้องหน้าคืออาคารหรือวัง ที่มี
ความหมายว่า พระพุทธเจ้าเปรียบดังภูเขหิมพานต์ พระธรรมเปรียบดังโอสถยาที่เกิด
ณ หิมพานต์นั้น พระสงฆ์ผู้หายป่วยจากกิเลสแล้วเปรียบดังประมุขชนหายป่วยใช้
เพราะได้บริโภคน้ำมัน ฯ อนึ่งพระพุทธเจ้าเปรียบดังบิดาเหตุประทานด้วยดีซึ่งทายัชมรดก
คือ พระธรรม พระธรรมเปรียบดังทรัพย์มรดก พระสงฆ์ผู้ควรทรัพย์มรดกคือพระสังฆกรรม
เปรียบดังหมู่บุตรอันควรซึ่งทรัพย์มรดก...

(2536 : 381)

ไวยาหารเปรียบเทียบ

มีการใช้ไวยาหารเปรียบเทียบในการบรรยาย และพรรณนาความในภาพ
ปฤศนาธรรม ดังตัวอย่าง คือ

บานหรือช่องที่ 7 "...พระพุทเจ้าเปรียบดังพระจันทร์เพ็ญ พระธรรม
ที่พระพุทเจ้านั้นทรงแสดงเปรียบดังขัอมิพระจันทร์ พระสงฆ์ผู้มีกิเลสเครื่องรื้อนรอบอัน
พระธรรมนั้น ถอนขึ้นดีแล้ว เปรียบดังสัตว์โลกที่กระวนกระวานอันรัศมีพระจันทร์ถอนขึ้นด้วยดี
แล้ว...

(2536 : 380)

ข้อความที่เปรียบเทียบ

พระพุทเจ้า	-	เปรียบกับพระจันทร์
พระธรรม	-	เปรียบกับ ขัอมิพระจันทร์
พระสงฆ์	-	สัตว์โลกที่ได้รับรัศมีพระจันทร์

บานหรือช่องที่ 13 "...เป็นรูปสำเภาใหญ่มีนายสำเภาคุมไป และไปอยู่กลางทะเล
ด้วยใบ ประชุมชนพร้อมทรัพย์สมบัติผู้โดยสารได้ถึงฝั่งด้วยสำเภานั้น ที่นี้มีความหมายว่า
พระพุทเจ้าเปรียบดั่งนายสำเภา พระธรรมเปรียบดั่งสำเภา พระสงฆ์พร้อมด้วยสมบัติ
ถึงฝั่งนั้นด้วยพระธรรมนั้นแล้ว เปรียบดังประชุมชนพร้อมสมบัติได้ถึงฝั่งนั้นด้วยสำเภานั้น
แล้ว...

(2536 : 383)

ข้อความที่เปรียบเทียบ

พระพุทเจ้า	เปรียบกับ	นายสำเภาเรือ
พระธรรม	เปรียบกับ	เรือสำเภา
พระสงฆ์	เปรียบกับ	ปวงชนพร้อมด้วยสมบัติ

พระพุทธเจ้าของเราในตำนานเลิศจ้าว

เรื่องพระพุทธเจ้าของเราในตำนานเลิศจ้าว เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธกิจและจริยวัตรของพระพุทธเจ้า ซึ่งผู้นิพนธ์ได้นำมาแล้ว และสรุปเปรียบเทียบให้เห็นถึงความดีอันเลิศจ้าวของพระพุทธเจ้า โดยใช้ภาษาในการนิพนธ์อย่างตีมีการแทรกแนวคิด และข้อวิจารณ์ แสดงความคิดเห็นประกอบไว้ทุกตอน

เกี่ยวกับเรื่อง "พระพุทธเจ้าของเราในตำนานเลิศจ้าว" เป็นบทความซึ่งผู้นิพนธ์เขียนลงในหนังสือ "ศรีสัปดาห์" เป็นตอน ๆ ต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 รวม 60 ตอน และมีการพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2508 และมีการพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง ฉบับที่นำมาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ได้ใช้ฉบับที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2523

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เป็นการตั้งชื่อเรื่องเพื่อที่จะชี้แจง แสดงให้เห็นชัดเจนว่า พระพุทธเจ้าทรงมีความดีอย่างไร ตามเรื่องซึ่งผู้นิพนธ์ทรงเล่าประกอบเป็นตอน ๆ ไป เป็นการตั้งชื่อเรื่องแบบตรงตามความหมายและเนื้อหาของเรื่อง

2. การเสนอเนื้อหา

2.1 การเปิดเรื่อง

2.1.1 เล่าเรื่องโดยอิงพุทธประวัติดังตัวอย่างในแต่ละตอนเปิดเรื่องที่ละตอน ๆ ด้วยถ้อยคำสั้นๆ แล้วเข้าสู่เรื่องโดยทันที ดังเช่น

1. "ครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่เวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์...." (2523 : 1)
2. "ในสมัยพุทธกาลได้มีนักบวชบางพวก กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า... (2523 : 3)

2.1.2 การตั้งประเด็นคำถาม เช่น "คนเราได้รับสุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะอะไร" (2523 : 5)

2.1.3 แปลพระนามของพระพุทธเจ้าเป็นการหลอกลำ เช่น
 "พระพุทธเจ้าเรียกอีกพระนามหนึ่งว่า ตถาคต แปลว่า มาถึงความจริง..." (2523 : 6)

2.2 เนื้อเรื่อง

จากคำนำของผู้พิมพ์ กล่าวว่า เรื่องนี้ "...เป็นเรื่องแสดง
 พระพุทธคุณแบบสั้น ๆ จบในตอนหนึ่ง ๆ ยกพระพุทธจรยาในทางต่าง ๆ ขึ้นขึ้นเป็นข้อสาธก
 แห่งธรรมจรยา ที่จะพึงถือเป็นเนติได้โดยทั่ว ๆ ไป..." (2523 : คำนำ : ข)

เนื้อหาของบทความนี้จึงเป็นการเล่าถึงพุทธกิจต่อกรณีต่าง ๆ ในขณะ
 ประทับอยู่ ณ สถานที่ต่าง ๆ แต่ละแห่ง ต่างกรรม ต่างวาระ โดยมีเนื้อความเกี่ยวเนื่องกันเป็น
 บางตอน และเมื่อจบความแต่ละตอนจะมีการสรุปด้วย คำว่า "ใครเล่าเป็นผู้
เลิศล้ำ เหมือนพระพุทธเจ้า" ซึ่งมีอยู่ทั้งสิ้นเป็นจำนวน 60 ตอน

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องในแต่ละตอนด้วยประโยคซึ่งขึ้นต้นว่า "ใครเล่าเป็นผู้.....
 เลิศล้ำเหมือนพระพุทธเจ้า" ซึ่งการสรุปปิดเรื่องนั้นจะมีความสัมพันธ์กับเนื้อเรื่องโดยตลอด
 ดังเช่น เมื่อเนื้อเรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์ที่แสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้มีเหตุผล เมื่อได้อธิบาย
 ชี้แจงแสดงเหตุผลที่ทรงแสดงจนชัดแจ้งแล้ว จะสรุปลงด้วยประโยคว่า "ใครเล่าเป็นผู้มีเหตุผล
 เลิศล้ำเหมือนพระพุทธเจ้า"

(2523 : 2)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ

ในการอธิบาย มักทรงใช้คำแบบซ้ำคำเป็นการเน้นอยู่เสมอ
 ดังเช่น

1. การกล่าวในเรื่องของ "อัยยาศัย"

"อัยยาศัย" ก็จะซ้ำคำว่า "อัยยาศัย" เป็นการเน้นคำ
 "อัยยาศัย" ให้เกิดความเข้าใจในความหมายของ "อัยยาศัย" ให้เด่นชัดขึ้น ดังตัวอย่าง

1. ...หนึ่งผู้รู้ธยานี ถ้ามุ่งร้ายก็อาจอาศัยธยานีของผู้นั้น หนุนให้ปฏิบัติในทางผิดได้ ดังเช่น อาจารย์ของอหิงสกมานพ รู้ว่าอหิงสกมานพมีธยานีรักการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จึงหลอกอหิงสกมานพให้ไปตัดนิ้วมือนำมาให้ได้ครบพันคน จึงจะประสาธน์ความสำเร็จวิชาให้ อหิงสกมานพจึงเป็นโจรคลุ้มคลั่งไป ด้วยธยานีที่รักจะได้วิชามิใช่ด้วยธยานีในปาณาติบาต...

2. การกล่าวถึง "การพัฒนา" เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนก็จะเข้าใจว่า "พัฒนา" นั้นความให้ชัดเจนดังตัวอย่าง "การพัฒนา" ซึ่งมีความหมายถึงการสร้างเสริมปรับปรุงให้ดีขึ้นเป็นกิจที่ควรทำเพราะบ้านเมืองจะบังเกิดความเจริญ ก็ด้วยการพัฒนาในส่วนต่าง ๆ ที่ยังต้องความเจริญอยู่ แต่ต้องพัฒนาคนด้วย ในการพัฒนาคน ก็ว่าต้องพัฒนาให้ถึงจิตใจ ถ้าคนมีจิตใจไม่เจริญก็ยากที่จะพัฒนาส่วนอื่น ๆ ให้เกิดผลสำเร็จได้

(2523 : 51)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

มีการใช้คำตรงกันข้ามมากล่าวอธิบายความ ดังตัวอย่าง

1. ...การที่ยังปฏิบัติดังกล่าวไม่ได้ ก็เพราะยังประมาท มิได้พิจารณาให้รู้ตระหนักในหลักกรรมและไม่เชื่อกรรม ไม่เชื่อผลของกรรม ไม่เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนต่อเมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท และมีศรัทธาความเชื่อดังกล่าว จึงจะละกรรมชั่ว ทำกรรมดีได้ตามสมควร...

(2523 : 28)

2. ...ความดีและความชั่ว มีลักษณะพร้อมทั้งผลต่างกัน เมื่อเป็นความดีจริงถึงใครจะพยายามเปลี่ยนแปลงให้เป็นความชั่วก็ยังเป็นความดีอยู่นั่นเอง ส่วนความชั่วก็ไม่มีใครสามารถจะกลับกลายเป็นความดีไปได้...

(2523 : 28)

ในการเปรียบเทียบแย้งด้วยการใช้คำตรงกันข้ามแสดงให้เห็นชัด เช่น "โทษ" และ "คุณ" "ฝ่ายโทษ" และ "ฝ่ายคุณ" "โลก" กับ "ไม่โลก" "หลง" กับ "ไม่หลง" ดังตัวอย่าง

3. ...พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาโทษ และคุณทั้งสองฝ่ายเปรียบเทียบกันในฝ่ายโทษ ได้ทรงยกความโลภ โกรธ หลง และ กรรมของคนที่โลภ โกรธ หลง แล้วชี้แสดงคือ ข่าเขาบ้างลักของเขาบ้าง เป็นต้น ในฝ่ายคุณ ได้ยกความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และกรรมของคนที่ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ซึ่งตรงกันข้างชี้แสดงเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นได้ในปัจจุบันว่า ฝ่ายไหนเป็นอย่างไร และฝ่ายไหนควรเว้น ฝ่ายไหนควรทำ...

(2523 : 35-36)

ในบางคราวใช้คำตรงกันข้าม ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริง เช่น "ผู้ได้" และ "ผู้เสีย" ดังตัวอย่าง

4. ...ผู้ชนะมักเข้าใจว่าตนเป็นผู้ได้ แต่โดยที่แท้เป็นผู้เสีย คือ เสีย ไม้ตรีจิตของอีกฝ่ายหนึ่งไปหมดสิ้น...

(2523 : 76)

3.1.3 การใช้คำเชื่อม

การใช้คำเชื่อมมีทั้งการเชื่อมคำและเชื่อมความโดยการใช้ คำเชื่อมแสดงผลบ้าง เชื่อมให้เห็นความสำคัญบ้างจะเห็นได้ว่าการเชื่อมดังกล่าวเห็นความ ต่อเนื่องได้ราบรื่นเป็นอันดี ดังตัวอย่าง เช่น

1. ท่านทั้งหลาย ก็จัดเป็นผู้ประพฤติดุจจริตทางกาย วาจา ใจ มีข่า มีลัก เป็นต้น เพราะเหตุแห่งกรรมที่ทำไว้แล้วในปางก่อนบ้าง เพราะเหตุพระอิศวรบันดาลบ้าง ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยอะไรบ้าง...เมื่อเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีเพราะกรรมที่ท่านแล้วในปางก่อน หรือ เพราะพระอิศวรสร้างบันดาล หรือ ไม่มีเหตุปัจจัย (เกิดขึ้นเอง) โดยเป็นสาระสำคัญ ก็จะไม่มัวฉันทะ พยายามว่าสิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ เมื่อเห็นเช่นนี้ก็จะเป็นผู้หลงลืมสติ ไม่มีเครื่องรักษาใจ หูตอะไรก็ไม่เป็นถ้อยคำของสมณะ ใครยกย่องเชิดชูนับถือคำสอนเหล่านี้ก็จะกลายเป็นคนมึนจางทึบ

(2523 : 6)

ตัวอย่างต่อไปนี้เป็นตัวอย่างการใช้คำเชื่อมแสดงการลำดับ

ความอย่างเป็นขั้นตอน

2. พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรม ท่านกล่าวว่า ได้ทรงกำหนดคุณอินทรีย์ของผู้ฟังแล้วจึงทรงแสดงตามควรแก่อินทรีย์ของผู้ฟังนั้น ๆ ฉะนั้นธรรมที่ทรงแสดงจึงมีหลายชั้น ดังที่ทรงแสดงประโยชน์ปัจจุบันก็มีประโยชน์ภายหน้าก็มี ประโยชน์อย่างอื่นก็มี หรือ ทรงแสดงทานบ้างศีล บ้างภาวนา หรือ ทรงแสดงศีลสิกขาบ้าง จิตตสิกขาบ้าง ปัญญาสิกขาบ้าง ตามสมควรแก่อันดับของอินทรีย์ที่หย่อนหรือยิ่ง ในบางครั้งได้ทรงรอนอินทรีย์ของผู้ฟังแก่กล้าสมควร แล้วจึงทรงอบรมสั่งสอน

3.2 การใช้ประโยค

การใช้ประโยคในบทความเรื่องนี้ มีลักษณะเด่นคือ การใช้ประโยคคู่ขนาน เป็นลักษณะเปรียบเทียบ ดังเช่น

1. ...เหมือนอย่างว่า เพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้า เสี่ยงว่ารถก็มีฉันท เมื่อชนธทั้งหลายมีอยู่ สมมุติว่าสัตว์ก็มีฉันทนั้น...

(2523 : 15)

คำที่เป็นคำคู่ขนานคือ ฉันท...ฉันทนั้น

2. ...จึงปรากฏว่า ได้มีคนที่มีความคิดหลักแหลมหลายคน ซึ่งเป็นที่นับถือกันว่า เป็นนักปราชญ์ กล่าวว่า ตัวเขาเองยังรู้สึกว่าจะไม่รู้ แต่คนเป็นอันมากก็นับถือว่าเขาเป็นผู้รู้ก็น่าจะตรงกับคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แปลความว่า "ผู้ใดเป็นคนเขารู้สึกคนว่าเป็นคนเขลา ผู้นั้นเป็นบัณฑิตได้บ้าง เพราะรู้จักตนเอง..."

(2523 : 69)

คำที่เป็นคำชื่อนานคือ ผู้ใด...ผู้หนึ่ง

ในการบรรยายธรรมะให้เข้าใจ ทรงใช้กลวิธีหลายอย่าง เช่น การแปลศัพท์ การอธิบายศัพท์ เมื่อทรงใช้คำศัพท์ธรรมะบางครั้งศัพท์ธรรมะกลายเป็นศัพท์ธรรมดาที่มีความหมายทั่วไปก็จะอธิบายศัพท์โดยแปลและสรุปความให้เข้าใจชัดเจน ดังตัวอย่าง การใช้คำศัพท์และศัพท์ธรรมะ การแปลศัพท์ อธิบายคำศัพท์ และสรุปความ

"...มนุษย์" แปลอย่างหนึ่งว่า ผู้มีใจสูง หมายความว่าผู้มีภูมิจิตใจ และปัญญาสูงสามารถศึกษาอบรม สร้างความเจริญให้เกิดขึ้น รัฐบาลบุญคุณโทษ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ สามารถเข้าถึงภูมิธรรมอันประเสริฐได้ ได้แก่ผู้รู้จักการควรไม่ควร รู้จักละอายใจ เมื่อจะทำการที่ไม่ควร รู้จักยับยั้งเลือกทานแต่การที่ควร ศึกษาสำเหนียกปรับปรุงคนให้พัฒนาให้มีศีลธรรมตามฐานะเรียกว่า "มนุสฺส มนุสฺสํ คณมนุษย์"

การนิยามศัพท์เพื่อเป็นการประกอบความเข้าใจในเรื่องของ "มงคล" มีการนิยามดังตัวอย่างคือ

มงคล คือ เหตุที่ให้ถึงความเจริญ กล่าวโดยทั่วไป ก็มี 2 อย่างคือ มงคล ภายนอก อย่างหนึ่ง มงคลภายในอย่างหนึ่ง

มงคลภายนอกนั้น ได้แก่สิ่งที่ตาเห็นบ้าง เรื่องที่หูได้ยินบ้าง และสิ่งต่าง ๆ ที่ประสบทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ตลอดจนถึงปรากฏแก่ใจบ้าง ซึ่งสมมุติกันถือกันว่าเป็นมงคล คือเหตุที่ได้ถึงความเจริญ นี่เป็นมงคลภายนอก

ส่วนมงคลภายในนั้น ทางพระพุทธศาสนามุ่งถึงความประพฤดี ประพฤติชอบของตนเอง ที่เป็นสาเหตุอันจะให้เกิดผล คือ ความสุข ความเจริญ

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ข้อความต่อเนื่องในแต่ละย่อหน้าถ้าเป็นการกล่าวในเรื่องเดียวกัน จัดว่ามีเอกภาพดี และเมื่อกล่าวต่อเนื่องไปตลอดย่อหน้า ก็จัดว่ามีความสัมพันธ์ภาพดี และมีสาระสำคัญของเรื่องครบถ้วนก็เรียกว่ามีสารัตถภาพ ดังเช่น

1. ใจความสำคัญอยู่ตอนต้นย่อหน้า เช่นการกล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก ดังตัวอย่าง

"...พระพุทเจ้าได้ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก เริ่มตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนา ที่ป่าอิสิปตนมฤทายวัน ในคืนวันเพ็ญแห่งเดือนวิสาขบูชา ก่อนพุทธศักราช 45 ปี พุทธจักรของพระองค์นี้ได้ทรงตั้งขึ้นในหัวใจของคน ไม่ได้ทรงตั้งขึ้นในโลกภายนอก จิตใจที่ประกอบด้วยศรัทธาและปัญญาในธรรมเป็นจิตใจที่มีพุทธจักรตั้งขึ้นแล้ว เป็นจิตใจที่สว่างด้วยเหตุผลรู้จักเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ อะไร ๆ แม้จะชอบใจแต่มีโทษไม่เป็นประโยชน์ก็ละเว้นได้ ส่วนอะไร ๆ ที่ถึงไม่ชอบใจ แต่สมควรจะทำเพราะมีคุณประโยชน์ ก็ทำได้ ดังที่เรียกว่า "การเฉลียว" แปลว่า ผู้ทำตามอำนาจแห่งเหตุที่ทำให้ทำพระอานนท์ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติเช่นนั้น พุทธง่าย ๆ ว่าปฏิบัติไปตามเหตุผลอาจจะถูกหาว่า เป็นผู้เสีย แต่โดยที่แท้เป็นผู้ได้ เพราะสามารถปฏิบัติให้เหมาะกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จึงรักษาตนให้รอดพ้นความเสื่อมเสีย แล้วถึงความสวัสดิ์เจริญได้ อย่างน้อยก็รักษาเกียรติไว้ได้แม้จะต้องเสียสละบ้าง พระพุทเจ้าได้ตรัสสอนไว้ว่า "เมื่อเห็นสุขไปบูลย์ ก็พึงสละสุขพอประมาณ"

(2523 : 79)

2. ใจความสำคัญอยู่ตอนกลางของย่อหน้า เช่น การกล่าวถึงว่า พระพุทเจ้าทรงแสดงทางปฏิบัติให้ดำเนินตามดังตัวอย่าง

...ใจความในปฐมเทศนา ซึ่งตั้งชื่อเป็นปฐมว่า "ธรรมจักร" มีว่า พระพุทเจ้าได้ทรงแสดงทางปฏิบัติไปสู่พุทธภาวะของพระองค์และทรงสอนให้นักบวชผู้มุ่งโพธิ (ความตรัสรู้) ดำเนินในทางนั้นกล่าวคือ เว้นทางสุดโต่งทั้งของข้าง (ได้แก่ทางกามสุขและทางทรมานทุกข์) แต่ดำเนินไปในทางกลาง อันดีเพียงทางเดียวมีองค์ประกอบ 8 ประการ คือ เห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ และตั้งใจชอบ

ใครเล่า เป็นผู้ควรแก่การบูชาเลิศล้ำ เหมือนพระพุทเจ้า

(2523 : 78)

3. ใจความสำคัญอยู่ตอนท้ายของย่อหน้า เช่น ในการแถลงว่าคนเราได้รับทุกข์สุขหรือไม่ทุกข์ไม่สุขเพราะอะไร ดังตัวอย่าง คือ

คนเรา ได้รับทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขเพราะอะไร ได้มีคำแก้ปัญหานี้ในลัทธิศาสนาภายนอก 3 อย่าง คือ 1. เพราะเหตุแห่งกรรมที่ทำไว้แล้วในปางก่อน 2. เพราะเหตุอิศวร (เทวะผู้เป็นใหญ่) สร้างบันดาล 3. ไม่มีเหตุปัจจัย พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปพบพวกนักบวช ผู้แสดงคำสอนทั้ง 3 นี้ ตรัสซักถามว่า ได้สอนอย่างนั้นหรือ เมื่อทรงได้รับคำตอบยืนยันแล้วจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลาย ก็จักเป็นผู้ประพฤติดุจรีตทางกาย วาจา ใจ มีฆ่า ลัก เป็นต้น เพราะเหตุแห่งกรรมที่ทำไว้แล้วในปางก่อนบ้าง เพราะเหตุพระอิศวรบันดาลบ้าง ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยอะไรบ้าง ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสบรมว่า เมื่อเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีเพราะกรรมที่ทำแล้วในปางก่อน หรือเพราะพระอิศวรสร้างบันดาล หรือไม่มีเหตุมีปัจจัย (เกิดขึ้นเอง) โดยเป็นสาระสำคัญก็จะมีฉันทะ พยายามว่า สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะเป็นผู้หลงลืมสติ ไม่มีเครื่องรักษาใจ พุทธอะไรก็ไม่เป็นถ้อยคำของสมณะ ใครยกย่องเชิดชูนับถือคำสอนเหล่านี้ ก็จะกลายเป็นคนมิจจาภิภูริ คือเห็นผิด ว่าทำบาปไม่เป็นบาปทำบุญไม่เป็นบุญ

(2523 : 5)

จากตัวอย่างนี้ใจความสำคัญของย่อหน้า คือ ข้อความที่ขีดเส้นใต้เป็นการสรุปข้อความที่ได้อธิบายมาก่อนหน้านั้นแล้วซึ่งเป็นการอธิบายที่ต่อเนื่อง มีเอกภาพ และ สारัตถภาพเป็นอย่างดี

3.4 การใช้โวหาร

เรื่องนี้มีการใช้โวหารหลายแบบที่ใช้มากคือบรรยายโวหาร เช่น

3.4.1 บรรยายโวหาร การเล่าเรื่องต่าง ๆ ชัดเจน ได้ใจความ มีการสรุปในตอนท้ายทุกครั้ง ดังตัวอย่าง

1. "ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปตามตำบลต่าง ๆ ในแคว้นโกศล ได้เสด็จถึงนิคมของชาวกาลามะ มีชื่อว่า เกสบุตระ พวกชาวบ้านในนิคมนั้น ได้ทราบบว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมา และเขาลือกันกระน่อนว่าพระองค์เป็นพระอรหันต์ แสดงธรรม ไพเราะยิ่งนัก จึงได้พากันไปเฝ้าเป็นอันมาก..."

จากนั้นก็ได้มีการบรรยายเล่าเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับการใช้เหตุผล คือปัญหาพิสูจน์ความจริงว่าสิ่งใดควรเชื่อสิ่งไม่ควรเชื่อ จนถึงการสรุปว่า...

"...จึงทนทานต่อปัญหาพิสูจน์ของคนทุกสมัย หมายความว่ายังพิจารณาด้วยปัญญาก็ยังเห็นจริง..."

"ใครเล่าเป็นผู้สอนไม่ให้เชื่อแต่ให้ใช้ปัญญาพิสูจน์เอาเองเลิศล้ำเหมือนพระพุทธเจ้า"

(2523 : 35-36)

2. "...ต่อมาพระแก้วมรกตตกไปเมืองลังกา และต่อมาจนถึงเมืองเชียงรายได้เริ่มมีตำนานที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่า เมื่อ พ.ศ. 1977 พ้าผ่าเจดีย์ จึงได้พบพระแก้วมรกตปิดทองในท้องพระเจดีย์ต่อมาเมื่อทองลอก จึงทราบว่าเป็นพระแก้ว จากนั้นก็ได้ตกไปยังเมืองต่าง ๆ คือ ลพบุรี 32 ปี เชียงใหม่ 84 ปี หลวงพระบาง 12 ปี เวียงจันทร์ 214 ปี จนถึง พ.ศ. 2321 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงนำกลับคืนมาสู่สยามประเทศ ต่อมาได้ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพระอุโบสถแล้วเชิญพระแก้วมรกตเข้าไปประดิษฐานบนฐานทองสูง 20 ศอกภายในวันวิสาขบูชาเมื่อ พ.ศ. 2325"

(2523 : 86)

3. "พระแก้วมรกต ซึ่งมีพระพุทธรูปลักษณะเป็นของคนไทยสร้าง และมีตำนานปรากฏเป็นหลักฐานว่าพบที่แรกที่จังหวัดเชียงราย ก็ได้กลับมาประดิษฐานอยู่ในประเทศไทย ตั้งแต่เวลานั้นมาจนถึงบัดนี้และจักสถิตกับชาวไทยในประเทศไทยตลอดไป"

(2523 : 87)

4. การบรรยายเล่าเรื่อง สถานที่สำคัญทางศาสนา มีการเล่าตำนานประกอบด้วยดังเช่น

พระปฐมเจดีย์ ซึ่งได้ก่อสร้างขึ้นใหม่ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 มีจดหมายเหตุเป็นหลักฐานแน่นอน นับเป็นการปฏิสังขรณ์เสริมสร้างในยุคปัจจุบัน แต่ในสมัยก่อนนั้น ได้มีตำนานเล่าไว้เป็นอย่างนิยายสืบกันมาหลายเรื่อง เช่น เรื่องพระยาภมร พระยาพาลที่คนขึ้นเก่า ๆ ได้รู้จักกันมาก เรื่องย่อมีอยู่ว่า...

(2523 : 92 : 94)

3.4.2 พรรณนาวิหาร

การพรรณนาพุทธลักษณะของพระพุทธรูปปฏิมากรให้รายละเอียด เพื่อให้เห็นภาพของความงามชัดเจน ดังตัวอย่าง คือ

1. พรรณนาถึงพระพุทธรูปนราชน และพระพุทธรูปนสีห์

ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก เมื่อเข้าไปสู่พระวิหารใหญ่ จะได้เห็นพระพุทธรูปนิมิตอันเอกอุดมล้ำเลิศ ประดิษฐานอยู่ดั่งองค์ไฉ่เบิกบานที่สุดดุจจะทรงแย้มพระโอษฐ์ โปรดปฏิสันถารแก่ทุกคน พอเข้าไปในระยะพระเนตร ตั้งแต่หน้าพระวิหาร ซึ่งมีทวารกลางเปิดกว้างอยู่...

(2523 : 87)

เมื่อเข้าไปสู่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร จะได้เห็นพระพุทธรูปนิมิตงามวิเศษ ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชี ภายใต้ฉัตรตาล 9 ชั้น เบื้องหน้ามีตั้งบูชาทั้งปวง ตั้งลดหลั่นลงมา ประกอบด้วยเครื่องแก้ว และเครื่องบูชาทั้งปวง ตั้งอยู่ตามที่ ในคราวมีงานถึงงามสะพรั่งไปด้วยดอกไม้สดทั่วทุกพาน และแจกันที่จัดอย่างปราณีตบรรจงเป็นที่จับตาจับใจ ทั้งสว่างไสวไปด้วยไฟฟ้า ไฟเทียนส่องให้เห็นองค์พระพุทธรูปนิมิต เปื้องพระรัศมีงามวิเศษ นี้อันคือพระพุทธรูปนสีห์ ซึ่งได้สร้างคราวเดียวกับพระพุทธรูปนราชน...

(2523 : 89)

2. การพรรณนา ถึงพระพุทธรูปนสีห์ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในโบสถ์วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ดังตัวอย่าง

พระพุทธชินสีห์ หน้าพระเพลา 5 ศอกคืบ 7 นิ้ว สูงแต่พระที่นั่งถึงพระจุฬา 6 ศอก คืบ 10 นิ้ว หย่อน 1 กระเบียด พระรัศมี 1 ศอก งามดิวีเศษคู่กับพระพุทธชินราช เมื่อได้เฝ้าฯเพ่งพินิจ ที่วัดบวรนิเวศวิหารหรือที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุก็ตาม จะได้ความรู้สึกคล้ายคลึงกับเหมือนได้เฝ้าพระองค์พระพุทธเจ้า ผู้ได้ทรงชนะกิเลสสามารถอย่างสิ้นเชิง จึงทรงเป็นจอมแห่งผู้ชนะ เหมือนอย่างสีหะผู้เป็นจอมสัตว์ป่าทั้งหมด ตามพระนามว่า พระพุทธชินสีห์

สีหะนั้นไทยเราเรียกว่า ราชสีห์ ยกให้เป็นเจ้าของสัตว์ป่า ใช้เรียกโดยเปรียบเทียบ ด้วยอาการของบุคคล ผู้เป็นมหาบุรุษในโลกหลายอย่างเช่น สีหนาท แปลว่า บันลือเพียงดังสีหะ หมายถึงการแสดงวาจาที่ประเสริฐอย่างองอาจ สีหไสยา แปลว่า นอนอย่างสีหะ คือนอนตะแคงข้างขวา...

(2523 : 90)

3. พรรณนาภาพประทับใจที่พระปฐมเจดีย์ ดังตัวอย่าง คือ

ณ พระวิหารหลวงด้านทิศตะวันออกแห่งพระปฐมเจดีย์ได้มีพระสงฆ์หมู่ใหญ่ สวดท้าวไตรบูชาพระรัตนตรัย ในเวลาตะวันบ่าย แสงวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2499 ในท่ามกลางแห่งประชาชน ซึ่งมาชุมนุมกันอยู่ในบริเวณเนินองค์พระ ล้นหลามไปถึงบริเวณเบื้องล่างเป็นจำนวนมาก นี่เป็นทัศนียภาพที่น่าตื่นตะลึงมโหฬารเป็นอย่างยิ่ง...

(2523 : 91)

3.4.3 การอธิบาย

มีการอธิบายด้วยโวหารในเรื่องต่าง ๆ เป็นการอธิบายให้ความรู้ความเข้าใจ และชี้แจงเรื่องราวต่าง ๆ อย่างชัดเจน เช่น

1. การอธิบายเรื่องฤกษ์งามยามดี ดังตัวอย่าง

...ตามพระพุทธโฆสาวาทนี้ แสดงว่าวันฤกษ์งามยามดีนั้น ก็คือประโยชน์ที่จะพึงได้ ถ้าเสียประโยชน์ก็ชื่อว่าเสียฤกษ์ ฉะนั้นโดยที่แท้ประโยชน์จึงเป็นฤกษ์ของประโยชน์มิใช่ดวงดวงไท้ส่วนการที่เชื่อดวงดาวไปอย่างหลง ๆ จนถึงพากันเสียประโยชน์ต่าง ๆ บางที่ผู้ทำนายทายทักเองก็ถูกจับตัวไปลงโทษ นี่แหละเรียกว่าฤกษ์ไม่ดี หรือ ฤกษ์มหาวินาศ...

(2523 : 38)

2. การอธิบายเรื่องคนพาลที่เป็น พาลภายใน ดังตัวอย่าง

...อนึ่งคนพาลนั้นอาจจะเป็นคนพาลภายใน คือตนเองก็ได้ กล่าวคือ ตนเองนั้นแหละเมื่อทำผิด พุจฉิต คิดผิด ก็ชื่อว่าเป็นพาลเหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ได้พิจารณาตน ให้เป็นอัตตัญญูคือ รู้ตนว่าตนเป็นอย่างไร ตนทำผิด พุจฉิต คิดผิดหรือไม่ ถ้าปรากฏว่าตนเป็นดังนั้น ก็พึงรู้ว่า ตนนั้นแหละเป็นพาล เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องสละการทำผิด พุจฉิต คิดผิดนั้นเสีย ไม่คบเอาไว้ เมื่อเช่นนี้ก็ชื่อว่าไม่คบตนเอง ซึ่งเป็นคนพาล คือสละความเป็นพาลของตนเองเสีย นี่ก็ชื่อว่าไม่คบคนพาล...

(2523 : 55)

3. การอธิบายเรื่องการพยากรณ์ความผัน ของพระพุทธเจ้า

ดังตัวอย่าง

...ความผันในเรื่องนี้ ล้วนเป็นเรื่องกลับแปรผันจากที่ควรเป็นพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ ชักเข้ามาในกฎของธรรมะและอธรรม คือ เมื่อฝ่ายธรรมรุ่งเรืองฝ่ายธรรมะตกต่ำ เลื่อมถอย ก็เกิดอุบัติการณ์โดยอุปมาอุปไมยนั้น จึงได้เคยเกิดมาแล้ว กำลังเกิดอยู่ และจักเกิดต่อไปในภายหน้าจึงเป็นเหตุผลที่เป็นจริงอยู่ทุกกาลสมัย

(2523 : 108)

4. การอธิบายโดยชักนียาเปรียบเทียบกับ ดังตัวอย่าง

...เรื่องของธรรมชาติดินฟ้าอากาศ โบราณท่านกล่าวว่า เทวดา เมื่อมนุษย์ขึ้นออกเป็นฝ่ายธรรมและฝ่ายอธรรม เทวดาก็พลอยขึ้นออกเป็นสองพวกตามมนุษย์ไปด้วย คู่คล้าย ๆ กับมนุษย์เป็นใหญ่กว่าเทวดา นึกดูก็มาเข้าเค้ากับสมัยปัจจุบัน มนุษย์สามารถปรับปรุงดินฟ้าอากาศจึงพลอยแยกออกเป็นสองฝ่ายตามมนุษย์ ส่วนความวิปริตแปรผันของดินฟ้าอากาศโดยธรรมชาติอาจจะมีบ้างเป็นบางครั้งบางคราว...

(2523 : 109-110)

5. การอธิบายเรื่องการเสียสละในการทำงานเพื่ออำนวย

ประโยชน์ เช่น

...การทำอะไรทุก ๆ อย่างที่อำนวยประโยชน์ ก็จะต้องมีการเสียสละบ้างไม่มากก็น้อย ดังเช่น จะทำทานก็ต้องมีทรัพย์ทั้งนี้เพราะเห็นว่าบุญบั้งนี้มีค่าสูงกว่าทรัพย์ที่สละไป การทำประโยชน์อื่น ๆ ทุกอย่างก็เป็นเช่นเดียวกัน...

(2523 : 79)

6. การอธิบายแล้วสรุปด้วยเหตุผล ดังตัวอย่าง

...ทุกคนอาจจะรู้กรรมและจิตใจของตนเองได้โดยตลอด และเมื่อปฏิบัติผิดคําสอนของพระพุทธเจ้าก็ได้ความเดือดร้อนกระวนกระวาย เมื่อปฏิบัติถูกก็ได้รับความสุขที่เกิดจากสันติผลเหล่านี้เราเองก็กำหนดดูได้ที่ตนเอง ฉะนั้นศาสนาของพระพุทธเจ้าจึงจริงแท้ และอยู่ในระยะเอื้อมถึง มิใช่สุดเอื้อม เหมือนอย่างเรื่องกำเนิดโลก หรือสุดโลก ซึ่งไม่ทรงอธิบาย เพราะเป็นเรื่องไม่บังเกิดประโยชน์ที่จะทำให้ใครเป็นคนดีหรือเลวได้ จึงเป็นศาสนาที่แสดงข้อปฏิบัติอย่างตรงที่สุด

(2523 : 67)

6. การอธิบายแล้วสรุปด้วยเหตุผล ดังตัวอย่าง

...ทุกคนอาจจะรู้กรรมและจิตใจของตนเองได้โดยตลอด และเมื่อปฏิบัติดีศาสนของพระพุทธเจ้าก็ได้รับความเดือดร้อนกระวนกระวาย เมื่อปฏิบัติถูกก็ได้รับความสุขที่เกิดจากสันติ ผลเหล่านี้เราเองก็กำหนดดูได้ที่ตนเอง ฉะนั้นศาสนาของพระพุทธเจ้าจึงจริงแท้และอยู่ในระยะเอื้อมถึง มิใช่สุดเอื้อม เหมือนอย่างเรื่องกำเนิดโลก หรือสุดโลก ซึ่งไม่ทรงอธิบาย เพราะเป็นเรื่องไม่บังเกิดประโยชน์ที่จะทำให้ใครเป็นคนดีหรือเลวได้ จึงเป็นศาสนาที่แสดงข้อปฏิบัติอย่างตรงที่สุด

(2523 : 67)

3.4.4 การใช้โวหารเปรียบเทียบ

โวหารเปรียบเทียบมักทรงใช้แทรกอยู่ในโวหารอื่น ๆ เช่น ในการอธิบายบรรยาย เป็นต้น ในเรื่องนี้มีการใช้โวหารเปรียบเทียบจำนวนมาก ดังเช่นเปรียบเทียบพระพุทธเจ้าเป็นผู้ให้แสงสว่างคือธรรมเหมือนผู้ชูประทีปในที่มืด ดังตัวอย่าง

...พระพุทธเจ้า ทรงเป็นศาสดาเอกในโลก มีบุคคลซึ่งได้รับแสงสว่างจากพระองค์ กล่าวสรรเสริญว่า เหมือนทรงชูประทีปในที่มืด เพื่อผู้มีจักษุได้มองเห็นรูปทั้งหลาย ข้อนี้นับว่าพระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ เพราะได้ทรงแสดงธรรมให้ผู้อื่นรู้แจ้งเห็นจริงได้...

(2523 : 69)

การอธิบายโวหารเปรียบเทียบนี้ผู้ประพันธ์ใช้กลวิธีหลาย

ประการในการอธิบาย เช่น

1. อธิบายผลของความดีและความชั่ว ก็เปรียบเทียบดีเหมือนเวลากลางวันและเปรียบเทียบชั่วเหมือนกลางคืน เพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดแจ้ง ดังตัวอย่าง

ผลของความคิดหรือความชั่วนั้น จะต้องมาถึงในเมื่อมีโอกาส เพราะการให้ผลของความคิดหรือความชั่ว ก็มีเวลาเหมือนวันคืน เมื่อยังเป็นเวลากลางวัน จะเร่งให้เป็นกลางคืนสักเท่าไรก็คงเป็นไปไม่ได้จนกว่าจะถึงเวลาสิ้นวัน เวลากลางคืนก็มาถึงเข้าเอง แม้ในเวลากลางคืนเหมือนกัน จะเร่งให้เป็นกลางวันสักเท่าไรก็คงเป็นไปไม่ได้ จนกว่าจะสิ้นคืนแล้วกลางวันก็เริ่มขึ้นเอง เวลาที่ความคิดให้ผลเหมือนกลางวัน เวลาที่ความชั่วให้ผลเหมือนกลางคืน จะนี้บุคคลในโลกนี้ เมื่ออยู่ในระยะกาลที่ความคิดให้ผลก็มีชีวิตสว่างไสวรุ่งเรือง แม้จะทำความชั่วในระหว่างนั้น ก็ยังสว่างไสวอยู่ก่อน จนกว่าจะถึงกาลของความชั่วให้ผล...

(2523 : 31)

2. การเปรียบเทียบความผันในลักษณะต่าง ๆ เป็นโวหารเปรียบเทียบอุปมาของความผันมีสารอธิบายของลักษณะของความผันเปรียบเทียบกับการ "หลงใหลใฝ่ฝัน" ดังตัวอย่าง

ความผันเป็นข้ออุปมาธรรมหลายประการ เช่น เป็นข้ออุปมาของสิ่งที่รักปรารถนาทั้งหลายว่าเหมือนสิ่งที่ฝันเห็น อธิบายว่าสิ่งที่ปรารถนาก็แปรปรวนเปลี่ยนแปลงล่องไป ๆ โดยรวดเร็วตลอดจนถึงอายุชีวิตตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ ก็เหมือนผ่านมาแวบเดียว สิ่งที่ผ่านไปแล้วทั้งปวง ก็เหมือนอย่างสิ่งที่ฝันเห็น และยังเป็นข้อเปรียบเทียบถึงคนที่หลงปรารถนาทั่ว ๆ ไป ดังที่เรียกว่าหลงใหลใฝ่ฝัน ซึ่งเป็นความผันทั้งต้น ๆ อยู่แต่ต้นอยู่ก็เหมือนกลับ...

(2523 : 112)

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร

บทความเรื่องนี้สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงมีปรารภให้สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช ครั้นยังดำรงพระยศเป็นพระสาสนโสภณ (สุวฑฺฒเถระ) นิพนธ์ขึ้น เพื่อให้ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาแก่คนไทยในต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. 2510 (โดยมีการแปลเป็นภาคภาษาอังกฤษด้วย) ต่อมาในปี พ.ศ. 2511 กรมวิชาการกระทรวงศึกษาธิการ ได้ขอประทานอนุญาตจัดพิมพ์ขึ้นใช้เป็นแบบเรียนทางพระพุทธศาสนาด้วย

ฉบับที่นำมาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้เป็นฉบับที่พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพของ นางสินธุกิจปรีชา (กุหลาบ กุลพงศ์) เมื่อ พ.ศ. 2531

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นกรกล่าวถึงธรรมะต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมนุษย์อันได้แก่อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ พรหมวิหาร 4 และนิพพาน เป็นต้น ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องว่า "พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร" จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องแบบตรงตามเนื้อหา

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการอธิบายสรุปพระพุทธประวัติอย่างย่อเพื่อบูพื้นให้ผู้อ่านรู้จักพระพุทธเจ้าเป็นการกล่าวอย่างรวบรัดแต่ก็ได้ใจความบริบูรณ์ ดังนี้

"...เมื่อก่อนพุทธศักราช 80 ปี ได้มีมหาบุรุษท่านหนึ่งเกิดขึ้นมาในโลก เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ซึ่งบัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล มีพระนามว่า "สิทธัตถะ" ต่อมาเมื่อ 35 ปีพระสิทธัตถะได้ตรัสรู้ธรรม ได้พระนามตามความตรัสรู้ ว่า "พุทธะ" ซึ่งไทยเราเรียกว่า "พระพุทธเจ้า" พระองค์ได้ทรงประกาศพระธรรมที่ได้ตรัสรู้แก่ประชาชนจึงเกิดพระพุทธศาสนา (คำสอนของพระพุทธเจ้า) และบริษัท 4 คือ ภิกษุ (สามเณร) ภิกษุณี (สามเณรี) อุบาสกและอุบาสิกา ขึ้นในโลก จาเดิมแต่นั้นมาบัดนี้ในเมืองไทยมีแต่ภิกษุ (สามเณร) อุบาสกและอุบาสิกา ภิกษุณีคือชายผู้ถือบวช ปฏิบัติพระวินัยของภิกษุสามเณรนั้น คือชายผู้มีอายุยังไม่ครบ 20 ปี หรือเมื่ออายุเกิน 20 ปี หรือเข้ามาถือบวชปฏิบัติสิกขาของสามเณร อุบาสกอุบาสิกา

นั่น คือ คฤหัสถ์ ชายหญิงผู้นับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ (ที่พึ่ง) และปฏิบัติอยู่ในศีลสำหรับ
คฤหัสถ์ บัดนี้แม้คำเรียกชายหญิงทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ผู้ประกาศตนถึงพระพุทธเจ้าพร้อมทั้ง
พระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะว่า "พุทธมามกะ" "พุทธมามิกา"...

(2531 : 3)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงพระพุทธประวัติ (อย่างย่อ) พระรัตนตรัยอันเป็นหลัก
เคารพสูงสุดในศาสนา อริยสัจ 4 คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ศีล สมาธิ ปัญญา ไตรลักษณ์
พรหมวิหาร 4 และนิพพาน เป็นการกล่าวแบบสรุปความ เพื่อให้ง่ายแก่การศึกษาและทำความเข้าใจ
เข้าใจ โดยใช้เวลาไม่มากนัก

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการอภิปรายสรุปชี้แจงเพื่อให้นำไปปฏิบัติตามควรแก่ภาวะ
ของตน เพื่อใช้แก้ปัญหาในชีวิตประจำวัน ดังความว่า

...จะนั้นแม้จะปฏิบัติอยู่ในธรรมตามโลกสัจจะ ยกตัวอย่างเช่น บัดนี้ตนอยู่ในภาวะอันใด
เช่น เป็นบุตรธิดา เป็นนักเรียน เป็นต้น ก็พึงปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ภาวะของตน และ
ควรพยายามศึกษานาธรรมชาตินี้มาใช้ปฏิบัติแก้ปัญหาก็เกิดขึ้นประจำวัน พยายามให้มีธรรม
ในภาคปฏิบัติขึ้นทุก ๆ วันในการเรียน ในการทำงาน และในการอื่น ๆ เห็นว่าปฏิบัติดังนี้
จะเห็นเองว่า ธรรมมีประโยชน์อย่างยิ่งแก่ชีวิตอย่างแท้จริง

(2531 : 22)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

มีการใช้คำในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ ในการทรงอธิบายเพื่อเน้นความสำคัญของ
สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะทรงใช้วิธีซ้ำคำ ดังเช่น การกล่าวแนวคิดในด้านความสุขและความทุกข์
มีตัวอย่าง คือ

...ทุก ๆ คน ปรารถนาสุขไม่ต้องการทุกข์ แต่ทำไมคนเราถึงยังต้องเป็นทุกข์ และไม่สามารถจะแก้ทุกข์ของตนเองได้ บางที่ยิ่งแก้ก็ยิ่งเป็นทุกข์ อะไรเป็นเหตุของสุข เขาได้รู้แล้วก็จะแก้ได้ คือ ละเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ทำเหตุที่ทำให้เกิดสุข อุปสรรคที่สำคัญอันหนึ่งก็คือใจของตนเอง เพราะคนเราทำเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ตามใจตนเองมากเกินไป จึงต้องเกิดเดือดร้อน...

(2531 : 9)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

มีการใช้คำตรงกันข้าม เพื่ออธิบายความตรงกันข้ามให้ผู้อ่าน ยังเกิดความแจ่มแจ้ง ดังเช่น การอธิบายเรื่อง "พรหมวิหาร 4" ดังตัวอย่าง

...พรหมวิหาร 4 คือธรรมสำหรับเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตใจที่ดี มี 4 ข้อดังต่อไปนี้

1. เมตตา ความรักที่จะทำให้เป็นสุข ตรงกันข้ามกับความเกลียดที่จะทำให้เป็นทุกข์ เมตตาเป็นเครื่องปลูกอภัยอาศัยเอื้ออาทร ทำให้มีความหนักแน่นในอารมณ์ ไม่ร้อนวู่วาม เป็นเหตุให้เกิดความรู้สึกเป็นมิตร ไม่เป็นศัตรู ไม่เบียดเบียนใครแม้สัตว์เล็กเพียงไหน ให้เดือดร้อนทรมานด้วยความเกลียด โกรธ หรือสนุกก็ตาม

2. กรุณา ความสงสารจะช่วยให้พ้นทุกข์ ตรงกันข้ามกับความคิดเบียดเบียน เป็นเครื่องปลูกอภัยอาศัยเพื่อแผ่เจือจาน ช่วยผู้ที่ประสบทุกข์ยากต่าง ๆ กรุณานี้เป็น พระคุณสำคัญข้อหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นพระคุณสำคัญข้อหนึ่งของพระมหากษัตริย์ และเป็นคุณข้อสำคัญของท่านผู้มีคุณทั้งหลายมีมารดาบิดา เป็นต้น

3. มุทิตา ความพลอยยินดี ในความได้ดีของผู้อื่น ตรงกันข้ามกับความริษยาในความดีของเขา เป็นเครื่องปลูกอภัยอาศัยส่งเสริมความดี ความสุข ความเจริญของกัน และกัน

4. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ในเวลาที่ควรวางใจดังนั้น เช่นในเวลา ที่ผู้อื่นถึงความวิบัติ ด้วยพิจารณาในทางกรรมว่า ทุก ๆ คนมีกรรมเป็นของตน ต้องเป็น ทายาทรับผลของกรรมที่ตนได้ทำไว้เอง ความเพ่งเล็งถึงกรรมเป็นสำคัญดังนี้ จนวนางใจ ลงในกรรมได้ย่อมเป็นเหตุถอนความเพ่งเล็งบุคคลเป็นสำคัญนี้แหละเรียกว่า อุเบกขา

เป็นต้น เหตุปลูกอภัยาศัยให้เพ่งเล็งถึงความผิดถูกชั่วดีเป็นข้อสำคัญ ทำให้เป็นคนมี
ยุติธรรมในเรื่องทั่ว ๆ ไปด้วย...

(2531 : 18)

3.2 การใช้ประโยค

ประโยคที่ทรงใช้ ได้แก่ ประโยคสั้น ประโยคยาว และประโยคคู่ขนาน
เช่นในการอธิบายเรื่องสังขาร ดังตัวอย่าง คือ

อริยสัจ ไตรลักษณ์ และนิพพาน" เป็น "สังขาร" ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ และได้ทรง
แสดงสั่งสอน (ดังแสดงในปฐมเทศนาและในธรรมนิยาม) เรียกได้ว่าเป็น "ธรรมสังขาร"
สังขารทางธรรมเป็นวิสัยที่พึงรู้ได้ด้วยปัญญอันเป็นทางพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนาแต่ทาง
พระพุทธศาสนา ก็ได้แสดงธรรมในอีกหลักหนึ่งคู่กันไป คือตาม "โลกสังขาร" สังขารทางโลก
คือ แสดงในทางมัตถน ดังที่ตรัสว่า "ตนแลเป็นที่พึ่งของตน" ในเรื่องนี้ได้ตรัสไว้ว่า เพราะ
ประกอบเครื่องรถเข้า เสียงว่ารถย่อมมีฉันใด เพราะขันธทั้งหลายมีอยู่ สัตว์ก็ย่อมมีฉันนั้น"

(2531 : 21)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการอธิบาย มีการใช้ย่อหน้าเป็นข้อความต่อเนื่องกัน ดังเช่นใน
การอธิบายเรื่องอริยสัจ ดังตัวอย่าง

...อริยสัจ แปลว่า "สังขารของผู้ประเสริฐ (หรือผู้เจริญ)" "สังขารที่ผู้ประเสริฐพึงรู้"
"สังขารที่ทำให้เป็นผู้ประเสริฐ" หรือแปลรวบรัดว่า "สังขารอย่างประเสริฐ" พึงทำ
ความเข้าใจไว้ก่อนว่า มิใช่สังขารตามขอบใจของโลกหรือของตนเอง แต่เป็นสังขารทาง
ปัญญาโดยตรงอริยสัจ 4 คือ

1. ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ซึ่งมีเป็นธรรมดาของชีวิตและ
ความโศก ความระทม ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ซึ่งมี
แก่จิตใจและร่างกายเป็นครั้งคราว ความประจวบกับสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบ ความพลัดพราก
จากสิ่งที่รักที่ชอบ ความปรารถนาไม่สมหวัง กล่าวโดยย่อก็คือกายและใจนี้เองที่เป็น
ทุกข์ต่าง ๆ จะพูดว่า ชีวิตนี้เป็นทุกข์ต่าง ๆ ดังกล่าวก็ได้

2. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากของจิตใจ คือ ดิ้นรนทะยาน เพื่อที่จะได้สิ่งปรารถนาอยากได้ ดิ้นรนทะยานอยากเพื่อจะเป็นอะไรต่าง ๆ ดิ้นรนทะยานอยากที่จะไม่เป็นในภาวะที่ไม่ชอบต่าง ๆ

3. นิโรธ ความดับทุกข์ ได้แก่ดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากดังกล่าว

4. มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ ทางมีองค์ 8 คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ อาชีพชอบ เพียรพยายามชอบ สติชอบ ตั้งใจชอบ...

(2531 : 6 - 7)

จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่า ใจความสำคัญในย่อหน้าแรก คือ ข้อความที่ขีดเส้นใต้ไว้เป็นใจความสำคัญที่อยู่ตอนต้นของย่อหน้าเป็นการกล่าวถึงอริยสัจ ซึ่งข้อความที่ตามมา ก็เป็นการอธิบายอริยสัจ อันเป็นเรื่องเดียวกัน จัดว่ามีเอกภาพดี ในการอธิบายข้อความต่อเนื่อง ไปตามลำดับ เป็นสัมพันธภาพ และเมื่อรวมแล้วก็เป็นข้อความที่มีสาระความรู้ครบถ้วนทุกประการเป็นสารัตถภาพที่ดียิ่ง

การนิยาม

ในการอธิบายคำว่า "พระรัตนตรัย" อันเป็นหลักเคารพสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้กล่าวเป็นการอธิบาย ขยายความในลักษณะของการนิยามศัพท์ ดังตัวอย่างคือ

...หลักเคารพสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระรัตนตรัย (รัตนะ 3) ได้แก่ พระพุทธเจ้า คือ พระผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้วทรงประกาศสั่งสอน ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น พระสงฆ์ คือ หมู่ชนผู้ได้ฟังคำสั่งสอน ได้ปฏิบัติตนและได้รู้ตามพระพุทธเจ้า บางพวกออกบวชตาม ได้ช่วยนำเผยแผ่พระพุทธศาสนา และสืบต่อวงศ์การบวชมาจนถึงปัจจุบันนี้

(2531 : 4)

การใช้สุภาษิตและนิยาม

เช่นในการกล่าวถึงเรื่อง "นิพพานเป็นบรมสุข" ได้มีการยกสุภาษิตมากล่าวนาเพื่อการอธิบายต่อไปดังนี้

...ได้มีภาษิตกล่าวไว้ แปลว่า "นิพพานเป็นบรมสุขคือสุขอย่างยิ่ง" นิพพาน คือ ความละตัณหา ในทางโลกและทางธรรมทั้งหมด ปฏิบัติโดยไม่มีตัณหาทั้งหมด คือการปฏิบัติถึงนิพพาน..."

(2531 : 19)

การใช้คำถาม

มีการใช้คำถามเป็นความนำ เพื่อการอธิบายขยายความต่อไป

ดังตัวอย่าง

ได้มีผู้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า "ธรรม" (ตลอดถึง) "นิพพาน" ที่ว่า "เป็นสันติภูมิไถอันบุคคลเห็นเอง" นั้นอย่างไร? ได้มีพระพุทธเจ้าตอบโดยความจริงอย่างนี้ คือผู้ที่มึจิตถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำเสียแล้วย่อมเกิดเจตนาความคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ผู้อื่นบ้าง ทั้งสองฝ่ายบ้าง ต้องได้รับความทุกข์ทรมานแสนทางใจ เมื่อเกิดเจตนาขึ้นดังนั้นก็ทำให้ประพฤติดุจจริตทางไตร ทวาร คือ กาย วาจา ใจ และคนเช่นนั้นย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นประโยชน์ทั้งสองตามเป็นจริง

(2531 : 19)

3.4 การใช้โวหาร มีการใช้โวหารในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

3.4.1 การอธิบาย ในการใช้โวหารอธิบายมีการใช้วิธีการหลายอย่าง

เช่น

อธิบายด้วยการแปลและนิยามโดยอธิบายรายละเอียดไปตามลำดับอีกทั้งมีการใช้พุทธภาษิตด้วย ดังตัวอย่างของ การอธิบายเรื่องไตรลักษณ์ใช้วิธีนิยามและอื่น ๆ ต่อไปนี้

...ไตรลักษณ์ หมายถึงลักษณะที่มีทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา อนิจจะ ไม่เที่ยง คือ ไม่ดำรงอยู่เป็นนิตย์นิรันดร์ เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องดับ ในที่สุด ทุก ๆ สิ่งจึงมีหรือเป็นอะไรขึ้นมาแล้วก็กลับไม่มี เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเท่านั้น

ทุกขณะ ทนอยู่คงที่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ เหมือนอย่างถูกบีบคั้นให้ทรุดโทรม แก่แก่ไปอยู่เรื่อย ๆ ทุก ๆ คนผู้เป็นเจ้าของสิ่งเช่นนั้นก็ต้องทนทุกข์เดือดร้อนไม่สบายไปด้วย เช่นไม่สบายเพราะร่างกายป่วยเจ็บ

อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน คือ ไม่ใช่ตัวตน อนัตตานี้ขออธิบายเป็นลำดับขั้นสามขั้นดังต่อไปนี้

1. ไม่ยึดมั่นกับตนเกินไป เพราะถ้ายึดมั่นกับตนเกินไปก็ทำให้เป็นคนเห็นแก่ตน ฝ่ายเดียว หรือทำให้หลงตน สัมทน มื้อคติ คือลาเอียงเข้ากับตน ทำให้ไม่รู้จักตนตามเป็นจริง เช่นคิดว่าตนเป็นฝ่ายถูก ตนต้องได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ด้วยความยึดมั่นตนเองเกินไป แต่ตามที่เป็นจริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่
2. บังคับให้สิ่งต่าง ๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจไม่ให้เปลี่ยนแปลงตามความต้องการไม่ได้ เช่นบังคับให้เป็นหนุ่มสาวสวยงามอยู่เสมอไม่ได้ บังคับให้ภาวะของจิตใจชุ่มชื่นว่องไวอยู่เสมอไม่ได้
3. สำหรับผู้ที่ได้ปฏิบัติไปได้จนถึงขั้นสูงสุดเห็นสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนทั้งสิ้นแล้ว ตัวตนจะไม่มี ตามพระพุทธานุญาตที่แปลว่า "ตนย่อมไม่มีแก่ตน" แต่ก็ยังมีผู้ซึ่งไม่ยึดมั่นอะไรในโลก ผู้รู้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็สามารถปฏิบัติสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปตามสมควรแก่สถานที่และสิ่งแวดล้อมโดยเที่ยงธรรมล้วน ๆ (ไม่มีกิเลสเจือปน)

(2531 : 15 : 16)

3.4.2 บรรยายอาหาร

...ตามประวัติพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้ามิได้ทรงแสดงอริยสัจแก่ใครง่าย ๆ แต่ได้ทรงอบรมด้วยธรรมข้ออื่นจนผู้นั้นมีจิตใจบริสุทธิ์พอที่จะรับเข้าใจได้แล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจ ธรรมข้ออื่นที่ทรงอบรมก่อนอยู่เสมอสำหรับศฤงษณ์นั้น คือ ทรงพรรณานาทาน ปรณาสีล ปรณานิพพชยของทาน สีลที่เรียกว่าสวรรค์ (หมายถึงความสุขสมบูรณ์ต่าง ๆ ที่เกิดจากทาน สีลแม้ในชีวิตนี้) ปรณานิพพชยของกาม (สิ่งที่ผูกใจให้รักใคร่ปรารถนา) และอานิสงส์คือผลดีของการที่ปราศใจออกจากกามได้เทียบด้วยระดับการศึกษาปัจจุบัน ก็เหมือนอย่างทรงแสดงอริยสัจแก่นักศึกษา

ชั้นมหาวิทยาลัย ส่วนนักเรียนที่ต่ำลงมาก็ทรงแสดงธรรมข้ออื่นตามสมควรแก่ระดับ พระพุทธเจ้าจะไม่ทรงแสดงธรรมที่สูงกว่าระดับของผู้ฟังซึ่งจะไม่เกิดประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย แต่ผู้ที่มีงมงายแสวงหาความรู้ แม้จะยังปฏิบัติไม่ได้ ก็ยังเป็นทางเจริญ ความรู้ในสัจจะที่ตอบได้ตามเหตุผลและอาจพิจารณาผ่อนลงมาปฏิบัติทั้งที่ยังมีตัณหา คือ ความอยากดังกล่าวยู่ในขณะนี้...

(2531 : 8)

3.4.3 ไวยาหารแบบอภิปราย เช่น

1. การอภิปรายหาความเข้าใจเรื่องการเมืองพระพุทธศาสนา
ใบแจ้งของสัจจะดังตัวอย่าง คือ

...ได้มีบางคนเข้าใจว่า พระพุทธศาสนา Mong-Ing-Rai เพราะแสดงให้เห็นแต่ทุกข์ และสอนสูงเกินกว่าที่คนทั่วไปจะรับได้ เพราะสอนให้ดับความดิ้นรนทะยานอยากเสียหมด ซึ่งจะเป็นไปยาก เห็นว่าต้องมีผู้ใจคองี้ จึงต้องข้อมความเข้าใจไว้ก่อนที่จะแจกอธิบายออกไป พระพุทธศาสนามี Mong-Ing-Rai หรือแจ้งดีทั้งสองแต่อย่างเดียว แต่ Mong-Ing-Rai สัจจะ คือความจริงซึ่งต้องใช้ปัญญาและจิตใจที่บริสุทธิ์ประกอบกันพิจารณา...

(2531 : 7)

2. การอภิปรายชี้แนะและชักชวนให้อบรมจิตใจให้มี
"ธรรม 4 ข้อ" (ซึ่งก็หมายถึงพรหมวิหารธรรม) ด้วยการแผ่เมตตาบ่อย ๆ ดังตัวอย่าง คือ

...ธรรม 4 ข้อนี้ ควรอบรมให้มีจิตใจด้วยวิธีคิดแผ่ใจประกอบด้วยเมตตาเป็นต้น ออกไปในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย โดยเจาะจง และโดยไม่เจาะจงคือทั่วไปเมื่อหัดคิด อยู่บ่อย ๆ จิตใจก็จะอยู่กับธรรมเหล่านี้บ่อยเข้าแทนความเกลียด โกรธเป็นต้นที่ ตรงกันข้าม จนถึงเป็นอริยาศัยขึ้นก็มีความสุขมาก...

(2531 : 18)

การใช้โวหารเปรียบเทียบ

โวหารเปรียบเทียบมีแทรกอยู่ในโวหารอื่น ๆ ทั่วไป ตัวอย่างนี้เป็น
การเปรียบเทียบการนับถือศาสนากับการนับถือทางวงศ์สกุล เช่น

อธิบายว่าผู้ที่เข้ามานับถือศาสนา ต้องมีการปฏิญาณตนถือพระรัตนตรัย
เป็นสรณะนั้น ทรงเปรียบเทียบเหมือนกับการนับถือในทางวงศ์สกุล ดังตัวอย่าง คือ

...ทุกคนผู้เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา จะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม จะถือบวช ต้องทำกิจ
เบื้องต้น คือปฏิญาณตนถึงพระรัตนตรัยนี้เป็นสรณะ คือ ที่พึ่ง หรือดังที่เรียกว่านับถือเป็น
พระของตนเทียบกับทางสกุล คือ นับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระบิดา ผู้ให้กำเนิดชีวิตใน
ทางจิตใจทางตน พุทธศาสนิกชนย่อมสังคัมกับผู้นับถือศาสนาอื่นได้ และย่อมแสดงความเคารพ
สิ่งเคารพในศาสนาอื่นได้ตามมรรยาทที่เหมาะสม เช่นเดียวกับแสดงความเคารพบิดาหรือ
มารดา หรือผู้ใหญ่ของคนอื่นได้ แต่ก็คงมีบิดาของตน ฉะนั้น จึงไม่ขาดจากความ
เป็นพุทธศาสนิกชนตลอดเวลาที่ยังนับถือพระรัตนตรัยเป็นของตน เช่นเดียวกับเมื่อยังไม่ตัดบิดา
ของตนไปรับบิดาของเขามาเป็นบิดา ก็คงเป็นบุตรธิดาของบิดาตนอยู่ หรือเมื่อยังไม่แปลง
สัญชาติเป็นอื่น ก็คงเป็นไทยอยู่นั่นเอง...

(2531 : 5)

ความที่ทรงเปรียบเทียบ ได้แก่

1. เปรียบเทียบพระพุทธเจ้าเป็นบิดาผู้ให้กำเนิด
2. เปรียบเทียบพุทธศาสนิกชนเป็นบุตรของพระศาสดา
3. เปรียบเทียบสิ่งเคารพในศาสนาอื่นเป็นบิดามารดาหรือผู้ใหญ่ของผู้อื่น

แสงส่องใจ

บทความเรื่องนี้แพร่หลายมาก เนื่องจากได้มีผู้อนุญาตนำไปจัดพิมพ์เป็น
 ธรรมบรรณาการอยู่เนือง ๆ โดยนำไปทั้งหมดบ้าง นำไปบางส่วน ไปพิมพ์เป็นอันดับที่ 1, 2,
 3, 4 จนปัจจุบันหนังสือชุด "แสงส่องใจ" มีถึงอันดับที่ 11, 12 แล้ว สำหรับฉบับที่นำมาใช้
 ในการวิเคราะห์นี้เป็นฉบับซึ่งนำมาจากต้นฉบับเดิม พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานพระราช
 ทานเพลิงศพ นางจ่าง จุลละทรัพย์ เมื่อ พ.ศ. 2528 มีจำนวน 40 หน้า (หนังสือเล่มใหญ่)
 ซึ่งรวม "แสงส่องใจ" ไว้ทั้งสิ้น 8 อันดับด้วยกัน (นับได้จากอันดับที่ 1 - อันดับที่ 8)

1. การตั้งชื่อเรื่องแสงส่องใจ

"แสงส่องใจ" เป็นบทความที่ชี้แจงแสดงธรรมให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจซาบซึ้งใน
 ธรรม ทำให้ใจสว่างเปรียบได้กับปัญญาที่ทำให้มองเห็นความจริงและความดียิ่งขึ้นดังที่ทรง
 กล่าวว่า "...ไม่มีแสงสว่างใดเสมอด้วยแสงสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา คือแสงสว่าง
 แห่งธรรม ธรรมที่เป็นแสงสว่าง อันไม่มีแสงสว่างใดเสมอ คือธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของ
 พระพุทธเจ้า..." ดังนั้นชื่อเรื่องว่า "แสงส่องใจ" จึงเป็นการตั้งชื่อโดยใช้ภาพพจน์
 เปรียบเทียบว่าแสงสว่างที่ส่องใจนั้น ก็คือแสงธรรม

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

"แสงส่องใจ" ขึ้นต้นด้วยการอธิบายคำว่า "นิพพาน" ว่าสามารถช่วยทำ
 ให้พ้นทุกข์ได้ ด้วยการปฏิบัติให้สิ้นกิเลส ดังที่ทรงกล่าวว่า

...ปฏิบัติสิ้นกิเลสได้เมื่อใด ก็บรรลุนิพพานเมื่อนั้น นิพพาน อยู่ตรงที่สิ้นกิเลส...

(2528 : 1)

และในตอนท้ายของการอธิบายเรื่อง "นิพพาน" นั้นสรุปได้ว่า

...อวิชชา คือความไม่รู้ เป็นต้นเหตุของกิเลสทั้งหมด ส่วนวิชชาคือความรู้
 เมื่อบังเกิดขึ้น อวิชชาคือความไม่รู้ก็ดับหายไปเหมือนเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้น

ความมืดก็หายไป เพราะฉะนั้นกิเลสทั้งปวงจึงดับ โลก ไกรธ หลงหรือโลภะ
โทสะโมหะ ดับ ตัณหาดับ นี่แหละคือนิพพาน

(2528 : 2)

จึงกล่าวได้ว่า ทรงเปรียบเทียบ "นิพพาน" เป็นความรู้ที่จะทำให้บังเกิด
แสงสว่างเพื่อดับความมืด คือกิเลส อันจะมีผลให้จิตใจ ซึ่งถูกกิเลสเกาะเกี่ยวอยู่ กลายเป็น
จิตที่สะอาด สงบ สว่างด้วยแสดงธรรม อันเปรียบได้กับ "แสงส่องใจ" ดังที่ทรงกล่าวไว้ด้วยว่า

เมื่อจิตมีกิเลส จิตก็สามารถทำให้กิเลสสิ้นไปได้ เมื่อจิตอยู่กับทุกข์ จิตก็สามารถทำให้
ทุกข์สิ้นไปได้ เมื่อจิตเกี่ยวข้องกับโลกจิตก็สามารถให้บรรลุนิพพานได้

(2528 : 2)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวสอนธรรมะในหัวข้อต่าง ๆ ซึ่งผู้นิพนธ์ได้แบ่งกล่าวตาม
หัวข้อคือ

1. นิพพานสมบัติ
2. ความรู้จักพอ
3. ตนเที่ยวเป็นคติของตน
4. อุเบกขา
5. การทำใจ

ซึ่งในการอธิบายธรรมะในแต่ละหัวข้อนั้น ทรงใช้เหตุผล และตัวอย่าง
ในการอธิบายอย่างละเอียดชัดเจน มีการใช้และประโยคแบบง่าย ๆ เป็นพื้น

2.3 การปิดเรื่อง

บทสุดท้ายของ "แสงส่องใจ" เป็นเรื่องของอุเบกขา ได้ทรงอธิบาย
เรื่องของ "อุเบกขา" ถึงการใช้อุเบกขาในทางที่ถูกและปิดเรื่องด้วยการสรุปเรื่องของบุญและ
บาป โดยกล่าวอ้างสัจจะของพระพุทธเจ้าดังนี้

"กรรม" เป็นเหตุแห่งความทุกข์ไม่ว่าจะทำไว้ในภพชนิดใด นานเร็วเพียงใดผลของบุญและบาปย่อมเกิดขึ้นสนองผู้ทำแน่นอนที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวไว้เป็นสัจจะ ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ผู้ใดทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น อันผู้ให้ความสับสนนั้นย่อมจะได้ความสุขและย่อมจะได้ก่อนผู้อื่น เพราะอันความมีใจดี มีความมุ่งดีมีความปรารถนาดีด้วยมีเมตตากรุณาเป็นพื้นของจิตใจนี้มีความพิเศษเป็นคุณวิเศษ จักยังให้เกิดผลเป็นความสุขความชุ่มชื้นเบิกบานใจในทันทีแก่ผู้ที่มีคุณสมบัติปรากฏอยู่ และความจริงวิเศษนี้เป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้จริง มีหลักฐานรับรองว่าเป็นจริง ก็โดยที่ผู้ที่มีคุณสมบัติประเสริฐวิเศษนี้นั้นเองจะเป็นผู้ยืนยันรับรองได้...

(2528 : 39 - 40)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ คำที่นำมาใช้ส่วนมากเป็นคำสามัญมีการใช้ศัพท์ธรรมะบ้าง ซึ่งเป็นคำง่าย ๆ อ่านแล้วเข้าใจ มีการนิยามบ้างในการที่จะเน้นความข้อใดข้อหนึ่งให้ชัดเจน ไม่ต้องมีการอธิบาย ขยายความในเรื่องศัพท์ มากนัก การใช้คำส่วนใหญ่จะใช้ในลักษณะของการซ้ำคำ คำคู่ขนาน คำตรงข้าม และคำสัพภาษิต เป็นต้น

การใช้คำแบบซ้ำคำเป็นคู่ ๆ เป็นการเน้นความให้เด่นชัด เช่น

...ศัทธิที่ถูกต้องประการหนึ่งคือการเชื่อในกรรมเชื่อว่าความดีจักให้ผลดี กรรมชั่วจักให้ผลชั่ว ผู้ใดทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น...

(2528 : 16)

คำที่นำมาใช้ซ้ำคำคือ ความดี - ผลดี, ความชั่ว - ผลชั่ว, กรรมใด - กรรมนั้น

การใช้คำแบบซ้ำคำ

การนำคำมากล่าวซ้ำคำเป็นการเน้นคำ ย้ำความนั้นพบมากในการนิพนธ์เรื่องนี้ ตัวอย่าง ซ้ำคำ ต้อง, ไม่ลืม, รักษา เช่น

การหมั่นพิจารณาตนเองว่าเราจะต้องแก้ ต้อง เจ็บ ต้อง ตาย ต้อง พลัดพราก
ไม่ ลืม แก้ ไม่ ลืม เจ็บ ไม่ ลืม ตาม ไม่ ลืม ความ พลัดพราก ดังนั้นเรียกว่ามีสติรักษาใจ
รักษาคณ

(2528 : 16)

ตัวอย่าง ข้าคา สงบ เช่น

ความพอเท่านั้นที่จะทำให้เกิดความสงบใจและความสงบใจนั่นแหละคือความสบายใจ
 ผู้มีความปรารถนาต้องการ จิตใจย่อมกวัดแกว่งขัดส่าย หากความสงบไม่ได้ที่ท่าน
 กล่าวว่ไม่มีสมานันนั้นก็คือมีแต่ความวุ่นวาย ไม่สงบ ไม่เย็น ไม่เป็นสุข

(2528 : 24)

ข้าคาว่า จิตใจเปรียบเทียบกับสมบัติ ดังตัวอย่าง

...จิตใจเป็นสมบัติมีค่าที่สุดสำหรับทุกคน สมบัติทั้งหลายอันหวงแหนรักษากัน
จิตใจมีค่าเหนือสมบัติทั้งหลายอื่น จึงควรได้รับการหวงแหนรักษาให้ยิ่งกว่า ...

(2528 : 24)

การใช้คำตรงกันข้าม เป็นการอธิบายเพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่าง
 ชัดเจน ดังตัวอย่างคือ

...ไม่มีธรรมลักข้อยหนึ่งที่พระพุทธเจ้าจะตรัสสอนให้เพิ่มกิเลส เพิ่มกองทุกข์ มีแต่ตรัส
 สอนให้ละกิเลส ละความทุกข์...

(2528 : 11)

3.2 การใช้ประโยค มีการใช้ประโยคในหลายลักษณะ เช่น

3.2.1 การใช้ประโยคคู่ขนาน

ในเรื่องนี้มีการใช้ประโยคคู่ขนานมากกว่าเรื่องอื่น ๆ ซึ่งปรากฏ
 ให้เห็นอยู่เสมอเกือบตลอดเรื่อง เช่น การอธิบายเรื่องกิเลสที่ทำให้ใจสกปรกดังตัวอย่างคือ

...ที่จริงนั้นใจบริสุทธิ์ผ่องใส ก็เลสเข้าจับ ทำให้สกปรกไปตามกิเลส บ่อยให้กิเลส
จับมากเพียงไร ใจก็สกปรกมากขึ้นเพียงนั้น นาก็เลสออกเสียบ้าง ใจก็จะลดความสกปรก
ลงบ้างนาก็เลสออกมาก ใจก็ลดความสกปรกลงมาก นาก็เลสออกหมดสิ้นเชิงใจก็จะ
บริสุทธิ์สิ้นเชิง เป็นสภาพใจที่แท้จริง มีความผ่องใส

(2528 : 11)

การอธิบายเรื่อง โลกะ กับ ทาน ซึ่งมีความขัดแย้งกัน เช่น

...โลกะกับทานต้องทำสงครามกันอยู่ตลอดเวลา ไม่เช่นนั้นก็ไม่มีความโลก
ลดน้อยหรือหมดสิ้นลงได้ ท่านจึงกล่าวว่า ทานและการรบเสมอกันคือทานนั้นเปรียบเทียบ
เหมือนการรบ ทานรบกับโลก รบกับกิเลส ถ้าทานอ่อนกว่าโลกกิเลสหรือโลกะก็ชนะ ถ้าทาน
เข้มแข็งกิเลสหรือโลกะก็แพ้ผู้มีปัญญาที่เห็นโทษของกิเลส เห็นโทษของโลกะจึงพยายาม
เสริมกำลังของทานให้เข้มแข็งอยู่เสมอ ให้เข้มแข็งขึ้นเรื่อย ๆ ไม่เช่นนั้นก็จะพ่ายแพ้กิเลส
จะไม่พ้นจากความทุกข์ที่กิเลสของโลกะ เป็นผู้ก่อไปได้เลย"ทานอ่อนแอเพียงไหนกิเลสชนะได้
ไกลเพียงไหน ความทุกข์ก็จะมาเพียงนั้น...

(2528 : 11)

3.2.2 การใช้ประโยชน์เหตุผล

การอธิบายโดยใช้เหตุผลประกอบ มีการใช้คำเชื่อมเพื่อให้
ประโยคเป็นเหตุเป็นผลกัน เช่น อธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นพรทั้งหมด
เพราะเหตุใด ดังตัวอย่าง

...ธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งปวงเป็นพรทั้งหมด เพราะเป็นคำแนะนำสั่งสอน
ให้ละความชั่ว ให้ประพฤติความดีตลอดจนถึงให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส...

(2528 : 3)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการอธิบายเรื่องหนึ่งเรื่องใด จะทรงอธิบายไปที่ละย่อหน้า ซึ่งในแต่ละย่อหน้าจะมีข้อความและใจความต่อเนื่องกันไปจนจบเรื่อง เช่น การอธิบาย เรื่องนิพพาน มีตัวอย่าง ดังนี้

...สมบัติอันทั้งปวงนั้นให้ถึงความพ้นทุกข์ไม่ได้ แต่นิพพานสมบัติ สมบัติคือนิพพานให้ถึงความพ้นทุกข์ได้

นิพพานเป็นที่พึงปรารถนาสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ปฏิบัติสิ้นกิเลสได้เมื่อใดก็บรรลุนิพพานเมื่อนั้น นิพพานอยู่ตรงที่สิ้นกิเลส

"เมื่อสิ้นกิเลสก็สิ้นกรรม ตรงที่สิ้นกรรมนั้นคือนิพพานที่สิ้นเกิด สิ้นแก่ สิ้นตาย"

ทุกคนไม่ควรกลัวกิเลสจะหมดไป แต่ควรกลัวกิเลสจะเพิ่มขึ้น กิเลสจะมากขึ้น

มากกว่า

"ความตั้งปรารถนาเพื่อบรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นการตั้งความปรารถนาที่ถูกต้อง"

การบ่ายหน้าสูญนิพพานนั้นเท่ากับเป็นการหันหลังให้กิเลส คือหันหลังให้ราคะ โทสะ โมหะ ให้ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากเป็นต้น

การบ่ายหน้าไปสู่อกิเลส ดำเนินไปตามทางของกิเลส ไปหากิเลส ย่อมจะร้อน ไกลกิเลสเท่าไรก็ร้อนเท่านั้น แต่ถ้าบ่ายหน้า ไปสู่นิพพานก็เป็นการบ่ายหน้า ไปสู่ความเย็น หันหลังให้กิเลส และเมื่อนำไปปฏิบัติก็จะห่างกิเลสเข้าทุกที ไกลนิพพานเข้าไปทุกทีก็จะพบความเย็นยิ่งขึ้น

การปฏิบัติหันหลังให้กิเลส แต่บ่ายหน้า ไปสู่นิพพาน คือความเย็น คือ ความเย็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความสุขเพียงส่วนเดียว แม้จะยังอยู่ไกลก็ตาม ก็เป็นการมองเห็นแสงของความสงบความเย็น สุขยิ่งขึ้นโดยลำดับ

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 โวหารเปรียบเทียบ

โวหารที่ใช้มากในเรื่องนี้ ได้แก่ โวหารเปรียบเทียบ มีการเปรียบเทียบแบบต่าง ๆ

3.4.1.1 การเปรียบเทียบ เช่น เปรียบเทียบว่า จิตใจเป็นหัวหน้าของกรรม ดังตัวอย่าง

...จิตใจเป็นความสำคัญในทางที่เป็นหัวหน้าของกรรม คือการงานทั้งหลายและเป็นผู้ที่รับเสวยผลทุกข์สุขทั้งหลายโดยเป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงมีคำกล่าวว่ "จิตใจเปรียบเหมือนนายร่างกายเปรียบเหมือนนายบ่าว จิตใจเป็นผู้สั่งร่างกาย ให้ทำไปอย่างนั้น อย่างนี้ จึงเปรียบเหมือนนาย ร่างกายก็กระทำไปตามที่จิตใจสั่ง จึงเปรียบเหมือนบ่าว เพราะฉะนั้นทางพระพุทธศาสนาจึงมุ่งให้ปฏิบัติอบรมจิตใจฝึกจิตใจเป็นการสำคัญ เมื่ออบรมจิตฝึกจิตใจได้แล้วก็ย่อมปกครองตนเองได้เป็นอย่างดี...

(2528 : 4)

ในการเปรียบเทียบใจที่เป็นอิสระว่าเหมือนการชำระหนี้ ดังตัวอย่าง คือ

...ใจที่เป็นไทเป็นอิสระเพราะไม่เป็นลูกหนี้ทรัพย์สินเงินทองมีความสุขปลอดโปร่งอย่างใด ใจที่ไม่เป็นหนี้กรรมก็ย่อมจัดเป็นไทเป็นอิสระปลอดโปร่งอย่างนั้นการไม่ห่วงหนี้กรรมก็คือ การไม่หมกมุ่นอยู่กับความทุกข์ที่ต้องได้รับแต่พยายามปลงใจวางทุกข์นั้น เสียเหมือนไม่เสียขายเงินที่จะต้องมอบให้เจ้าหนี้เป็นการชำระหนี้นั่นเอง

(2528 : 5)

3.4.1.2 การเปรียบเทียบ เป็นความโกรธ เป็นความมืด และใช้ประโยชน์นานเปรียบเทียบเข้าความให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

...อันความโกรธเป็นความมืด มีคำเปรียบว่าโลกะจนหน้ามืด หน้ามืดหรือตา
มืดก็หมายความว่าแลไม่เห็น หรือเห็นไม่ชัด เห็นไม่ถูกต้องตามเป็นจริง ตามืดหรือ
ตาบอดไม่ใช่อะไร ความมืดที่เกิดจากความโกรธไม่ดียิ่งไปกว่านั้นอย่างประมาณ
ไม่ได้ ความมืดที่เกิดจากความโกรธจะปรากฏครอบคลุมใจ ก่อให้เกิดความทุกข์...

(2528 : 10)

3.4.2 การอธิบาย มีการอธิบายในหลายรูปแบบ เช่น

3.4.2.1 อธิบายให้รายละเอียด เช่น การอธิบายเรื่อง

ความทุกข์ ดังตัวอย่าง

ทุกข์หมายถึงทุกข์ทุกอย่าง ทุกข์ทุกลักษณะที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวน
เปลี่ยนแปลงไป สิ่งใดที่มีลักษณะตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป
สิ่งนั้นแหละเรียกว่าเป็นทุกข์

โลกกับทุกข์มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน อยู่คงที่ไม่ได้ต้องซารุดทรุดโทรม
ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป

ที่ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีโลกที่มีลักษณะต้องซารุดทรุดโทรม ไม่มีกิเลสด้วยประการทั้งปวง
นั่นแหละคือนิพพาน

(2528 : 1 - 2)

จากตัวอย่างนี้ เห็นได้ว่า ได้เริ่มอธิบายจาก ความเข้าใจง่าย ๆ
ไปสู่ความเข้าใจที่ยากขึ้นทีละน้อย ๆ ซึ่งในแต่ละคำ แต่ละประโยคอ่านเข้าใจง่าย ส่วน
การใช้ย่อหน้า แต่ละย่อหน้า ต่างก็มีเอกภาพคือใจความสำคัญ อยู่ทั้งสิ้น ใจความเหล่านี้มี
ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นสัมพันธ์ภาพอันดีและใจความทั้งหมดก็ให้สาระสำคัญ ก็คือให้เข้าใจ
เรื่องนิพพานได้ถูกต้อง

3.4.2.2 อธิบายด้วยการนิยาม

การใช้ความหมาย หรือการนิยาม เป็นวิธีการที่

ถูกนำมาใช้ในหลาย ๆ ตอน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) ทุกคนมีหน้าที่เป็นศิษย์หน้าที่ของศิษย์ก็คือปฏิบัติตามครูอย่างให้ความเคารพ กล่าวได้ว่าให้ความเคารพและปฏิบัติตามคนดี แบบอย่างที่ดี รำลึกถึงคนดีและแบบอย่างที่ดีไว้เสมออย่างมีกตัญญูแก่เขา คือรู้พระคุณท่านและตอบแทนพระคุณ การตอบแทนก็คือ ทาตนเองให้ได้เหมือนครูนั่นเป็นถูกต้องสมควรที่สุด จะได้รับความสุขสวัสดิ์ตลอดไป

(2528 : 10)

3.4.2.3 การอธิบาย ด้วยการสรุป

เช่น การอภิปรายเรื่องกรรมดี กรรมชั่ว

ด้วยการชักชวนให้ทดลองทำ ดังตัวอย่าง

...กรรมคือการกระทำ กรรมดีคือการกระทำดี กรรมชั่วคือการกระทำชั่ว
กรรมดีหรือการกระทำดีที่จักให้ผลดีนั้นมีความหมายกว้าง เช่นเดียวกับกรรมชั่วที่จักให้
ผลชั่วก็มีความหมายกว้าง กรรมดีไม่ได้หมายถึงการทักุญให้ทาน หรือถือศีลภาวนา
เพียงเท่านั้น กรรมดีหมายรวมถึงความสัมมาคารวะ สุภาพอ่อนน้อม ซึ่งแม้จะเป็น
เพียงความประพฤติปฏิบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ก็นับเป็นกรรมดีเช่นเดียวกันกรรมไม่ดี
ก็มิได้หมายถึงการไม่มีศีลไม่มีธรรมเท่านั้น กรรมไม่ดีหมายความว่าความไม่
สัมมาคารวะไม่สุภาพอ่อนน้อมด้วยประเพณีไทยเรานั้น สอนให้มีกิริยาวาจาเรียบร้อย
สุภาพอ่อนน้อมรู้จักไหว้รู้จักกราบท่านผู้ควรได้รับการไหว้การกราบ การประพฤติปฏิบัติ
เช่นนั้นเป็นความดีงามเป็นกรรมดีที่จะให้ผลดี ไม่ผิดไปจากหลักศรัทธาในพระพุทธศาสนา
ที่ว่าให้เชื่อในกรรมและผลของกรรมพุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งกล่าวไว้แปลความว่าศีล
เป็นคุณรวมกำลังอย่างเลิศ ศีลเป็นเสบียงทานอย่างสูงสุด ศีลเป็นผู้นำทางอย่างประเสริฐ
ซึ่งเป็นเครื่องขจรไปทั่วทิศ ได้ฟังคุณของศีลแม้เพียงเท่านั้น น่าซาบซึ้งถึงความอัศจรรย์ของ
ศีลผู้มีปัญญาย่อมไม่ด่วนปฏิเสธศีล แม้เคลือบแคลงสงสัยว่าจะไม่เป็นดังกล่าว ก็ควรต้องลอง
ทำศีลให้มีในตน ทาตนให้มีผู้มีศีลเพื่อพิสูจน์ว่าศีลมีคุณวิเศษดังกล่าวจริงหรือไม่ แต่ผู้ไม่มี
ปัญญาย่อมปฏิเสธทันที โดยไม่มีโอกาสพิสูจน์ ไม่ให้โอกาสตนเองได้รู้เห็นด้วยตนเองก่อน
ว่าศีลมีคุณวิเศษจริงหรือไม่จริงย่อมพลาดโอกาสที่จะได้ใช้คุณวิเศษของศีลเพื่อประโยชน์
แห่งตนเอง...

(2528 : 16)

เมื่อจบการอธิบายในช่วงนี้ มีการสรุปว่า ผู้มีปัญญาจะไม่ปฏิเสธ
ในสิ่งที่ตนได้เปรียบดังตัวอย่าง คือ

...ผู้มีปัญญาย่อมไม่ด่วนปฏิเสธ ไม่กระทำสิ่งที่มีผลเป็นสองทางคือ เสมอตัวหรือ
ได้เปรียบ ผู้มีปัญญาจักปฏิเสธแต่สิ่งที่เสมอตัวหรือเสียเปรียบเท่านั้น...

...ท่านสอนไว้ว่า ขณะตนนั้นแหละเป็นดี คนที่ท่านสอนให้เอาชนะนี้ไม่ใช่คนที่
ประกอบด้วยธาตุสี่ดินน้ำไฟลม แต่หมายถึงคนที่มีจิตใจประกอบด้วยกิเลส กิเลสในใจ
นี้แหละที่ท่านมุ่งให้เป็นคน คนที่มีพุทธศาสนสุภาษิตให้อาชนะกิเลสในใจตนได้คือเอา
ชนะตนได้

ผู้ชนะคือผู้ไม่ยอมให้ความโลภ ความโกรธ ความหลงมีอำนาจเหนือกว่าจน
สามารถฉุดลากไปได้สิ่งที่ชั่วที่มีค้ำที่ต่ำที่สกปรก...

(2528 : 25)

อธิบายด้วยการเปรียบเทียบ ดังตัวอย่าง คือ

...ตาดีแล้วกลับตาบอด จะต้องเป็นทุกข์หนักยิ่งกว่าผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด จึงควรพิจารณา
ให้รอบคอบ ให้เห็นจริงว่าความโกรธยังไม่เกิดกับเมื่อความโกรธเกิดขึ้นใจของตน
แตกต่างกันอย่างไร เมื่อความโกรธเกิดขึ้นใจตนเมืตมัวจริงหรือไม่ ความมืดมัวของใจนั้น
กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือความโง่หรือความไม่มีปัญญาของใจ ความโกรธรุนแรงเพียงไร
ขาดปัญญาเพียงนั้น ที่ว่าขาดปัญญานั้นก็เช่นเมื่อความโกรธเกิดขึ้นรุนแรงใจมืดสนิท
ปัญญาดับเห็นอะไรก็จะไม่ถูก รู้อะไรก็จะไม่ถูก เห็นไม่ถูกรู้ไม่ถูกนี้แหละจะนำไปเกิด
ความผิดพลาดอีกมากมายหลายอย่าง เป็นความผิดพลาดที่มักจะกล่าวกันว่า ไม่น่าทำ
หรือทำโง่ ๆ นั้นเอง...

(2528 : 28)

ในการเปรียบเทียบนั้น บางครั้งได้ทรงนำสุภาษิตมากล่าวอ้างแล้วอธิบาย
ความเปรียบเทียบอย่างชัดเจน ดังตัวอย่าง คือ

...คนดีนั้นท่านกล่าวว่า เป็นผู้ที่ตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้ นี่ไม่ใช่เรื่องอภินิหารอย่างใด
 ถ้อยคำที่ฟังแล้วเหมือนเป็น เรื่องของอภินิหารนั้นความจริงมีความหมายธรรมดา
 แต่ความหมายนั้นแอบแฝงอยู่เบื้องหลัง ผู้ที่ตกน้ำไม่ไหลคือ น้ำไม่พัดพาไปจนถึงได้รับ
 อันตรายก็ไม่ได้หมายความว่าน้ำหยุดไหล แต่หมายความว่า มีผู้ช่วยนำขึ้นพ้นน้ำได้ผู้ที่ตกไฟ
 ไม่ไหม้ก็หมายความว่า มีผู้ช่วยให้พ้นจากไฟหรือช่วยดับไฟให้ตนจึงพ้นจากภัยอันจักเกิดจาก
 ไฟนั้น ผู้มีความดีเพียงพอจะเป็นที่พึ่งของตนเอง ได้ย่อมสามารถมีผู้อื่นเป็นที่พึ่งได้ผู้อื่นเป็น
 ที่พึ่งคือผู้ที่ไม่มีความดีเพียงพอที่ผู้อื่นจะแลเห็นความดีนั้นไม่แลเห็นความสามารถที่จะพึงให้
 ความช่วยเหลือ เมื่อผู้อื่นดีช่วยเหลือ ถ้าอย่างหนักแม้ถึงตายก็ขาดผู้อื่นมือเข้าช่วย
เปรียบดังตกน้ำก็ไหลตกไฟก็ไหม้ หมายความว่า มีอันตรายร้ายแรงก็ไม่มีผู้ช่วย ดังนั้น
 ทุกคนจึงควรต้องทำตนให้ เป็นที่พึ่งของตนเองก่อนที่จะหวังพึ่งผู้อื่น ไม่ว่าในเรื่องใด
 ทั้งสิ้น...

(2528 : 28)

3.4.3 ไวยาหารอภิปราย

มีการใช้ไวยาหารอภิปรายชักชวนแนะนำให้ปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง
 เหมาะสม เช่น การรู้จักอบรมตนเอง ดังตัวอย่าง

1) "...การยกฐานะจากยากจนให้มั่งมีนั้นทำได้ไม่ง่ายบางคนตลอดชาตินี้อาจทำ
 ไม่สำเร็จแต่การยกระดับจิตใจให้มั่งมีนั้นทำได้ทุกคนแม้มีความมั่งมีนั้นจะเท็จจริง"

(2528 : 7)

2) "...คนรู้จักพอ ไม่ใช่คนเกียจคร้านและคนเกียจคร้านก็ไม่ใช่คนรู้จักพอควรทำ
 ความเข้าใจในเรื่องนี้ให้ถูกต้อง แล้วอบรมตนเองให้ไม่เป็นคนเกียจคร้านแต่ให้เป็นคน
 รู้จักพอ..."

(2528 : 7)

3) "...ทุกวัน เรามีโอกาสทำดีด้วยกันทุกคน ดังนั้นจึงขอให้พยายามตั้งสติให้ดี ใช้ปัญญาให้ควรอย่าโลภ อย่าหลง อย่าทำความดีอย่างมีโลภมีหลง ให้ทำความดีอย่างบริสุทธิ์ สะอาดจริงเกิด..."

(2528 : 28)

4) "...มีวิธีตรวจใจตนเองว่าทำความดีด้วยใจปราศจากเครื่องเศร้าหมอง คือกิเลสโกรธหลงหรือไม่ ก็คือให้ดูว่าเมื่อทำความดีนั้นร้อนใจที่จะแย่งใครเขาทำหรือเปล่า ก็ดักใครเขาทำหรือไม่ ฟุ้งซ่านวุ่นวายและเก็งผลเลิศในการทำหรือเปล่า..."

(2528 : 28)

3.4.4 บรรยายโวหาร

มีการใช้โวหารในการบรรยายสลับการอภิปราย ในการอธิบาย ธรรมชาติต่าง ๆ อยู่โดยตลอด เช่นการบรรยาย ความสงบของใจ ดังตัวอย่าง

...อันความสงบสุขในใจของแต่ละคน มีคุณลักษณะพิเศษที่ให้ความสงบความเย็นสบายยิ่งกว่าความสงบสุขภายนอกอย่างประมาณีได้ จึงควรพยายามสร้างความสงบเย็นขึ้นในใจตนให้ได้ จะได้หลีกพ้นจากความยุ่งความร้อนภายนอก เข้าไปมีความสุขความเย็นภายในตามลำพังตนได้ การสร้างความสงบความเย็นสำหรับตนได้ง่าย ๆ ประการหนึ่งก็คือให้พยายามระงับความต้องการให้มากที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ พบอะไรเห็นอะไรที่ไม่ใช่ของตนก็อย่าต้องการนำไปเป็นของตน อย่าเฝ้าฝันวาดภาพนาจะมีนั่นได้นี่ที่ทำหน้าที่ท่านได้กันอยู่ เพราะความนึกคิดมุ่งมาดปรารถนาเช่นนั้นทำให้เกิดความร้อนความไม่สงบของใจ พยายามห้ามใจตนเองไม่ให้ปรุงคิด เห็นอะไร ๆ ทั้งหลายเป็นสิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนาต้องการ เพราะเมื่อเกิดความปรารถนาต้องการขึ้นแล้วความดิ้นรนเร้าร้อนย่อมตามมา ความสงบย่อมมีไม่ได้

(2528 : 29)

3.4.2.4 การอธิบายด้วยการใช้พุทธศาสนสุภาษิต

ในเรื่องนี้ มีการนำพุทธศาสนสุภาษิตมาใช้ในการอธิบายความเปรียบเทียบไว้หลายตอน ดังเช่น อธิบายเรื่องการให้ทาน มีตัวอย่างคือ

1) ...พุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งแปลความว่า "คนควรให้ทาน" นั่นคือคนควรจะเป็นผู้เสียสละบริจาคเพื่อให้ความสุขแก่ผู้อื่น เพื่ออุทิศบุญให้ผู้อื่น พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญทานการบริจาคเป็นอย่างยิ่ง มีพุทธศาสนสุภาษิตยกย่องการบริจาทานไว้เป็นอันมาก ดังเช่นผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก คนหมั่นมากย่อมคบหา บุญของผู้ให้ย่อมเจริญ คนพาลเท่านั้นย่อมไม่สรรเสริญทาน ผู้ให้ย่อมผูกไมตรีไว้ได้" "ห้วงน้ำที่เต็มย่อมยังสาครให้เต็มได้ฉันใด ทานที่ให้แก่โลกนี้ย่อมสำเร็จแก่ผู้ละไปแล้วฉันนั้น" บุคคลให้ทานเป็นต้นในปางก่อน ย่อมได้สุขในบัดนี้ เหมือนต้นไม้อุตุน้ำที่โคน แต่ให้ผลที่ดอกฉะนั้น

(2528 : 24)

2) ...พุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งกล่าวไว้ว่า "คนที่ฝึกดีแล้วเป็นแสงสว่างของบุรุษ" หมายถึงว่าผู้ที่เป็นคนดีย่อมสามารถนำตนไปสู่ความดีงามต่าง ๆ ได้ นำคนไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองได้และสามารถนำผู้อื่นไปสู่ความดีงามต่าง ๆ ได้ นำผู้อื่นไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองได้ด้วย ท่านจึงกล่าวว่าเป็นแสงสว่าง เป็นเครื่องส่องทาง เป็นเครื่องนำชีวิต เป็นเครื่องยังชีวิตให้สว่าง ถ้าต้องการเป็นแสงสว่างทั้งของคน และผู้อื่นก็ต้องทำตนให้ เป็นคนดี มีโลกไกรถหลงน้อยที่สุด

(2528 : 25)

3) ...พุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งกล่าวไว้แปลความว่า "คนที่ยั่วเป็นคติของคน" คือ ตนนั้นแหละจักเป็นผู้พาตนไป จักเป็นทางนำตนไปไปดีไปชั่ว ไปสว่าง ไปมืดไปอย่างไรก็ได้ทั้งนั้นแล้วแต่ตนจะพาตนเองไป ที่กล่าวว่าคนนั้นพาคนนั้นไปดีไปไม่ดีความจริงไม่ถูกต้อง ไม่มีผู้ใดจะพาใครไปได้ นอกจากเจ้าตัวเองจะเป็นผู้พาตัวเองไปผู้อื่นเป็นส่วนประกอบเท่านั้น

(2528 : 25)

3.4.2.5 การอธิบายด้วยความตรงกันข้าม

ในการอธิบาย มักมีการเปรียบเทียบด้วยข้อความตรงกันข้ามเสมอ เช่น การอธิบายเรื่องความดีกับความไม่ดี ใจผ่องใสกับใจขุ่นมัว ดังตัวอย่าง

...ความดีคือคิดดีพูดดีทำดี ทำบุญทำกุศล มีเมตตากรุณาเป็นต้น ความไม่ดีก็
 ตรงกันข้ามคือ คิดไม่ดีพูดไม่ดีทำไม่ดี ทำบาปอกุศล มีขาดเมตตากรุณาเป็นต้น ทำใจ
 ให้ผ่องใสก็คือทำใจให้สบาย ไม่ขุ่นมัวด้วยความโลภความโกรธความหลง ใจไม่สลาย
 เมื่อไรก็ให้รู้ได้ว่าปฏิบัติไม่ครบถ้วนตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ ต้องรีบแก้ไขทันที
 สิ่งใด มีประโยชน์แก่จิตใจ ผู้มีปัญญาย่อมยินดีแสวงหาสิ่งนั้น

(2528 : 24)

...เมื่อใจกับความสกปรกหรือกิเลสเป็นคนละอย่าง ไม่ใช่อายุเดียวกัน
 ทุกคนจึงสามารถจะแยกใจของตนให้พ้นจากกิเลสได้ คือ สามารถจะนำกิเลส
 ออกจากใจได้

(2528 : 11)

การอธิบายเรื่องความสุขทางใจ ดังตัวอย่าง

...ความสุขทางใจสำคัญที่สุด และความสุขทางใจนั้นจะมีได้น้อยในผู้มีกิเลส
เครื่องเศร้าหมองมากจะมีได้มากในผู้มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองน้อย ทานเกี่ยวข้องกับ
 เป็นอันมากกับการละกิเลส เพราะการให้หรือทานนั้นเป็นการต้องยอมสละของ
 ของตนเพื่อผู้อื่น อันของของตนนั้นปกติคนทั้งหลายมักจะถือว่าเป็นของตน มักจะหวงแหน
 ความยึดถือความหวงแหนว่าเป็นของตนนี้แหละ เป็นกิเลสเครื่องเศร้าหมองอย่างยิ่ง
 สละละวางได้ยากอย่างยิ่ง แต่ความโลภเป็นสิ่งที่ทำลายได้ไม่ง่าย ศัตรูของความโลภ
คือทานการให้

(2528 : 30)

การอธิบายเรื่อง ความอ่อนน้อม ที่ตรงข้ามกับความหยิ่ง มีตัวอย่าง คือ

...ความหยิ่งทำให้ใจกระด้าง ขาดความอ่อนโยนละมุนละไม ตรงกันข้ามกับความ
 อ่อนน้อม ความอ่อนน้อมหรืออ่อนโยนเป็นความงามประการหนึ่งของใจ เรียกว่าเป็น

คุณสมบัติของใจก็ได้ ใจที่เจริญด้วยธรรมคือใจที่มีความอ่อนโยนอ่อนน้อมที่ตรงกันข้าม
กับความหยิ่ง...

(2528 : 30)

จิตตนคร นครหลวงของโลก

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่สมเด็จพระญาณสังวรฯ ได้ทรงเรียบเรียงขึ้นอ่านออกอากาศ
ทางสถานีวิทยุ อส. พระราชวังดุสิต ในรายการบริหารทางจิตเป็นประจำทุกเช้าวันอาทิตย์
ระหว่างปี 2513 - 2515 ตั้งแต่ครั้งยังเป็นที่พระสาสนโสภณ หนังสือนี้ได้รวมพิมพ์เป็นเล่ม
ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2515 รวมอยู่ในหนังสือชุดการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ซึ่งได้รับ
โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน เนื่องในการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ
50 พรรษา ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ โดยที่ทรงเห็นว่าเป็นหนังสือดี จึงได้
ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะให้หนังสือนี้ได้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนา และ
การปฏิบัติธรรมของสาธุชนทั่วไป เพื่อให้แต่ละคนได้รับความสุข ความร่มเย็น และความเจริญ
ยิ่ง ๆ ขึ้นตามควรแก่ธรรมปฏิบัติ

ลักษณะการนิพนธ์เรื่องนี้ผู้นิพนธ์ได้กล่าวไว้ในพรส่งท้ายว่า ได้เกิดความคิดผูกเรื่องนี้
ขึ้นจากพระพุทธานิเทศในธรรมบทข้อหนึ่งว่า "พึงกั้นจิตอันเมื่ออุปมาด้วยนคร" พระองค์จึงขยายอุปมา
นั้นออกไปเป็น "เรื่องจิตตนคร" ขึ้นโดยได้อาศัยพระพุทธานิเทศในสหายตนวรรค อุตุนิยาย
ที่ผูกอุปมาถึงนครชายแดนแห่งหนึ่ง มีปราการและเสาระเณียดอันมั่นคง ... เรื่องจิตตนคร
จึงได้ผูกขึ้นตามโครงอุปมานั้นและบรรจุรวมทั้งปวงลงไปในวิธีบุคคลลาธิฐาน และแสดงออก
ตามจังหวะของเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบสิ้น โดยความประสงค์ที่จะชักจูงให้ผู้มีความประสงค์ธรรม
ในรูป และรสที่แปลกมาฟังมาอ่านแล้วไขความธรรมน้อมเข้ามาสู่ตนเพราะเรื่องจิตตนครทั้งหมด
ก็เป็นเรื่องของกายและจิตนั่นเอง

ดังนั้นนามธรรมต่างๆ จึงได้ถูกสร้างให้เป็นรูปธรรมขึ้น เพื่อให้สมจริงตามพุทธดำรัส
ที่ว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา" ซึ่งเป็นการดำรัสในท่วงทำนองบุคคลลาธิฐาน..."

(2525 : คำนว)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องจิตตนครที่ตั้งชื่อเรื่องแบบเป็นภาพพจน์ กล่าวคือ จิตตนคร ก็หมายถึง นครแห่งจิตใจของมนุษย์ ซึ่งไม่สามารถจะมองเห็นด้วยตามนุษย์ ต้องใช้ภาพพจน์จึงจะมองเห็น

2. วิธีการนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการบรรยายลักษณะของ "จิตตนคร" ซึ่งผู้ให้พินัยทาง กล่าวไว้ ก็คือจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายนี้เอง แต่ทรงแสดงแบบบุคคลาธิฐาน ดังความว่า "อันลักษณะแห่งจิตตนครนั้นก็เช่นเดียวกับนครโบราณทั้งหลาย กล่าวคือ มีป้อมปราการ มีประตู 6 ประตู มีถนน 4 แพร่ง มีนครสามคือ เจ้าเมือง..มีนามว่า "วิญญาน" หรือ "จิตต" มีประชาชนชาติต่าง ๆ ไปมาหาสู่เมืองนี้ก็มาก...มาพักอยู่ชั่วคราวก็มี มาเที่ยวทัศนานครแล้วไปก็มี เพราะประตูเมืองทั้ง 6 มักเปิดอยู่ทั้งกลางวัน กลางคืนจะปิดเมื่อ เจ้าเมืองหลับ เมื่อเจ้าเมืองยังไม่หลับก็เปิดรับอยู่เสมอไม่ว่าจะดึกดื่นเที่ยงคืนเพียงไร ถึงจะค้ำมีดก็จุดไฟสว่างไสว ไม่ยอมแพ้ความมืด เหมือนอย่างกรุงเทพมหานครในยามราตรี นั้นเอง จิตตนครจึงเป็นเมืองที่พร้อมด้วยผู้คนและสิ่งต่าง ๆ หลากหลา่มากประการ เป็นต้นว่า พร้อมพร้อมไปด้วยรูปหลากหลายอย่างดูอะไรก็มักจะมีให้ดู พร้อมพร้อมไปด้วยเสียง หลากหลาอย่างจะฟังอะไรก็มักจะ ได้ฟัง พร้อมพร้อมไปด้วยกลิ่นหลากหลายอย่างจะดม จะลิ้ม หรือจะบริโภคอะไร ก็ร่างกายไม่เป็นอัมพาต เป็นร่างกายที่สมบูรณ์ ประกอบ อยู่ก็มักจะสมบูรณ์ทั้งพร้อมพร้อมไปด้วยเรื่องราวต่าง ๆ สำหรับบำรุงบำเรอใจหลากหลาย ไม่มีหมดสิ้น

(2532 : 12)

3. การใช้ภาษา

เนื่องจากเรื่องนี้เป็นการใช้โวหารภาพพจน์แบบบุคคลาธิฐาน ดังนั้นศัพท์ธรรมะ จึงถูกนำมาใช้ในรูปของบุคคลาธิฐานคือสมมุติเป็นตัวตนเช่น คำ "สมุทัย" ได้ชื่อว่าเป็นเพื่อน คู่หูของเจ้าเมืองจิตตนคร

3.1 การใช้คำ ในเรื่องนั้นนอกจากจะใช้คำสามัญเป็นส่วนใหญ่ ดังเรื่องอื่น ๆ ของท่านผู้ให้พินัยแล้ว ยังมีวิธีการใช้คำที่หลากหลายวิธีดังนี้

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ

ผู้พิมพ์ใช้การซ้ำคำ เพื่อเน้นความ ดังเช่น

1) การอธิบายลักษณะนิสัยของเจ้าเมืองจิตตนคร ว่าเป็น
ผู้ขยันอย่างไรก็จะใช้คำว่า "ขยัน" ซ้ำให้เห็นลักษณะต่าง ๆ ของ "ขยัน" ดังข้อความ

เจ้าเมืองแห่งจิตตนคร กล่าวไว้ว่าเป็นคนขยันมากที่สุด ยกให้เป็นบุคคลขยัน ตัวอย่าง
ได้ทีเดียวดังจะพึงเห็นได้ว่า ขยันรับรู้ทุกขุสข ขยันจำ ขยันคิด ขยันออกไปรู้ สิ่งต่างๆ...

(2525 : 3)

2) การอธิบายผลดีของผู้ที่มาบริหารจิต ซึ่งได้ปฏิบัติในสิ่งที่
ถูกที่ควร ดังความว่า

บรรดาผู้มาบริหารจิตทั้งหลาย แม้รู้จักบูชา ผู้ที่ควรบูชา รู้จักเคารพ ท่านผู้ควรเคารพ
ปฏิบัติให้เหมาะให้ควร ก็จะเป็นผู้มีมงคลอันสูงสุด...

(2525 : 41)

3) การอธิบายกำลังของธรรมะ และผลดีของการมีธรรมะ
ดังเช่น

กองทัพใดไม่มีกำลังเสมอเหมือนกองทัพธรรม ผู้ไม่ปรารถนาความพ่ายแพ้ในชีวิต
จิตต้องศึกษาธรรม อบรมธรรม ให้เกิดกองทัพธรรมขึ้น จักได้มีชัยชนะในชีวิตยั่งยืน
อย่างยิ่ง...

(2525 : 129)

3.1.2 การใช้คำตรงข้าม

มีการใช้คำตรงกันข้ามเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้น เช่น

อธิบายชี้ให้เห็นถึงนิสัยที่ดีและไม่ดีของสมุทัย ดังตัวอย่าง "นิสัยอยากได้ใคร่ดีของสมุทัย
 จึงเป็นนิสัยฝ่ายไม่ดี ยังมีนิสัยฝ่ายดีของสมุทัยอยู่ประการหนึ่งซึ่งพึงพิจารณา ไม่พิจารณาให้
 ประณีต จะไม่อาจบอกความแตกต่างได้นิสัยฝ่ายดีของสมุทัยนี้คือความอยากดีความอยากดี
 เป็นนิสัยฝ่ายดีของสมุทัย ในขณะที่ความอยากได้ใคร่ดีเป็นนิสัยฝ่ายไม่ดี ความอยากดีย่อม
 เป็นเหตุให้ทำแต่ความดี ไม่ทำความไม่ดี...

(2525 : 16)

การใช้คำ

เนื่องจากเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ใช้โวหารแบบบุคคลาธิฐาน และมีการใช้
 ศัพท์ประกอบเรื่องเพื่อให้เหมาะแก่ลักษณะของนิทานเปรียบเทียบตัวละคร สมมุติเป็นเจ้าของเมือง
 จึงใช้คำศัพท์ที่เป็นศัพท์สูงในบางตอนเป็นศัพท์ธรรมะ ผู้พิมพ์จึงใช้วิธีแปลศัพท์นั้นไว้ในวงเล็บ
 เพราะหากจะอธิบายศัพท์ อาจทำให้เสียสัดส่วนของเรื่องและทำให้ข้อความนั้นเยิ่นเย้อไป
 ดังตัวอย่าง การใช้คำแบบแปลศัพท์ดังนี้

ครั้นกองทัพใหญ่ มรรค อันประกอบด้วยกองทัพน้อยทั้ง 8 เดินแสดงกำลังผ่านไปโดย
อนุลอม (ตามลำดับ) แล้ว กลับเดินย้อนมาเป็นปฏิโลม (ทวนลำดับ) อีกครั้ง...

(2525 : 159)

ข้อที่ 1 ศีล แบ่งออกเป็น จุลศีล มหาศีลต่างๆ มากมาย อันเป็นเหตุให้ได้อันวัชชสุข
 (สุขอันเกิดจากกรรมที่ไม่มีโทษ)

(2525 : 160)

3.2 การใช้ประโยค

มีการใช้ประโยคในหลายลักษณะ เช่นประโยคคู่ขนาน ประโยคเหตุผล
 สรุปความดังตัวอย่าง

3.2.1 ประโยคคู่ขนาน

มีการใช้มาก ซึ่งเป็นการอธิบายเปรียบเทียบให้เกิดความ
 เข้าใจแจ่มแจ้งขึ้น ดังตัวอย่าง

1) เมื่อคุณทั้งคู่ละครไม่ปล่อยใจจนเกินไปมีสติรู้ตัวไว้บ้างว่า กำลังคุณทั้งคู่ละคร ก็จะไม่หลงชอบชัง ไม่ยินดียินร้ายไปกับบทบาทของตัวแสดงเช่นนี้ ฉันใด เมื่อภาพของ ตัวแสดงเช่นนี้ ฉันใด เมื่อภาพของอารมณ์ปรากฏขึ้นให้เห็น แม้ชาวจิตตนครไม่ปล่อยใจ จนเกินไปมีสติรู้ว่าเป็นที่สมุทัยใช้หัวใจสร้างขึ้นเพื่อให้หลงก็จะไม่ชอบชังยินดียินร้ายไป กับภาพที่แสดงขึ้นด้วยอารมณ์นั้นจนเกินไป ฉันนั้น...

(2525 : 31)

2) ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมระดับไหน ย่อมจะได้รับผลเป็นความสงบสุขของจิตใจ ระดับนั้น...

(2525 : 81)

3) บรรดาผู้มาบริหารจัดการทั้งหลาย แม้จินตนาการเห็นกองทัพสังโยชน์ในจิตตนครว่า น่าสพึงกลัวเพียงใด ก็พึงเข้าใจว่าอำนาจความชั่วของกิเลสในใจตนเองน่ากลัวเพียงนั้น...

(2525 : 132)

4) ...ทำให้สงบได้เพียงใด ก็จะสามารถเห็นผลและเข้าใจอะไรๆ ได้ชัดเจน ถูกต้องตามความเป็นจริงเพียงนั้น พูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ คนจะมีปัญญาเพียงใด ก็จะต้องมีสมาธิ ความสงบ ความสงบของใจเพียงนั้น...

(2525 : 163)

5) ...ภูเขา ล้วนสูงจดฟ้ากลิ้งบดสัตว์มาในสี่ทิศหมุนเวียนอยู่โดยรอบแม้ฉันใด ความแก่และความตายย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ทั้งขัตติยะ ทั้งพราหมณ์ ทั้งกิเลส ทั้งศูทร ทั้งจัณฑาล และคนแพยยะ ฉันนั้น...

(2525 : 165)

6) "พึงกัน คือทำเครื่องป้องกันและทำการป้องกันนครจากข้าศึกฉันใด ก็พึงกันจิต จากข้าศึก คือ กิเลสमार ฉันนั้น...

(2525 : 193)

3.2.2 ประโยชน์กระชั้นความ

เป็นการทำให้ข้อความมีความหมายกระชั้นรัดกุมยิ่งขึ้น เช่น
อธิบายเรื่องการแก้ทุกข์ด้วยการมาบริหารจิต ดังเช่น

...การ ไม่สนใจในสิ่งไร้ประโยชน์ที่จะไม่ทำให้ใครดีใครชั่ว ได้ ที่จะ ไม่เป็นการแก้ทุกข์
ร้อนแต่สนใจในสิ่งมีประโยชน์ ที่จะทำให้ใครดีหรือชั่วได้ ที่จะ เป็นการแก้ทุกข์ร้อนนี้เป็น
การบริหารจิตใจโดยตรง...

(2525 : 126)

3.2 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

การใช้ย่อหน้าในเรื่องนี้ แต่ละย่อหน้ามีเอกภาพ คือ มีใจความเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกัน ดังตัวอย่าง

3.3.1 การใช้ย่อหน้า ที่มีประโยคหลักแสดงใจความสำคัญอยู่ส่วนหนึ่ง
ของย่อหน้าดังเช่น

ระบบสื่อสารแห่งจิตตนคร มีความรวดเร็วอย่างน่าอัศจรรย์ สื่อสารส่งเข้าไปจาก
ระบบชั้นนอกจะต้องผ่านระบบชั้นในก่อน จึงจะถึงเจ้าเมืองแต่ก็รวดเร็วมาก คือ
จะทราบถึงเจ้าเมืองในทันใดนั่นเอง ความรวดเร็วจากต้นทางทั้ง 5 ถึงปลายทาง
ชั้นในคือ มโน นั้น มีอุปมาเหมือนอย่างความเร็วแห่งงานกที่ทอดจากยอดไม้ถึงแผ่นดิน
คือเมื่อนกบินมาจับบนยอดไม้เงาของนกจะทอดถึงพื้นดินทันที...

(2525 : 9)

ตัวอย่างข้างต้น มีประโยคหลักแสดงใจความสำคัญ คือ "ระบบสื่อสารแห่ง
จิตตนคร มีความรวดเร็วอย่างน่าอัศจรรย์" ข้อความที่ตามมาเป็นการขยายความ ใช้วิธีอธิบาย
โดยใช้ตัวอย่างทำได้เข้าใจเนื้อความหลักได้ดีขึ้น

3.3.2 ตัวอย่างย่อหน้าที่ใจความหลักอยู่ส่วนท้ายของประโยค

...ความทุกข์ที่อูฐได้รับในการถูกลอกให้เดินอยู่เช่นนั้น เปรียบไม่ได้กับความทุกข์ที่ได้รับจากสมุทัยถูกลอกให้เวียนเกิดเวียนตายอยู่ตลอดเวลา อูฐนั้นไม่มีสติปัญญาความสามารถพอจะช่วยตัวเองให้ไม่ต้องเดินต่อไปได้ แต่มนุษย์สามารถช่วยตัวเองให้ไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในวัฏสงสารได้ "เมื่อมนุษย์ยอมให้สมุทัยถูกลอกให้เดินเวียนอยู่ได้โดยไม่คิดช่วยตัวเองให้พ้นจากอำนาจของสมุทัย มนุษย์จึงเป็นที่น่าสงสาร น่าสลดสังเวชยิ่งกว่าอูฐและยิ่งกว่าม้าที่ถูกหลอกให้กินหญ้าแห้งมากมายนัก...

(2525 : 82)

ส่วนข้อความเริ่มต้นเป็นการให้ตัวอย่าง แล้วจึงมาสรุปในตอนท้ายใจความสำคัญจึงอยู่ในตอนท้าย คือ

"เมื่อมนุษย์ยอมให้สมุทัยถูกลอกให้เดินเวียนอยู่ได้ โดยไม่คิดช่วยตัวเองให้พ้นจากอำนาจของสมุทัย มนุษย์จึงเป็นที่น่าสงสาร น่าสลดสังเวชยิ่งกว่าอูฐและยิ่งกว่าม้าที่ถูกหลอกให้กินหญ้าแห้งมากมายนัก..."

(2525 : 82)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 โวหารแบบบุคคลาธิฐาน

เรื่องจิตตนครนี้ใช้โวหารแบบบุคคลาธิฐานเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากผู้ประพันธ์ได้กำหนดให้ศัพท์ธรรมะต่างๆ มีชีวิตขึ้นมาแสดงบทบาทต่างๆ กัน ดังนั้นจึงใช้การเล่าแบบบุคคลาธิฐานตลอดเรื่องโดยให้ตัวละคร ซึ่งเป็นสรีระและธรรมะมีชีวิตแสดงบทบาทต่าง ๆ ประกอบการบรรยาย ดังตัวอย่าง

1) ...พรรคพวกของสมุทัยมีอยู่มากคนด้วยกัน คนที่เป็นตัวใจสักหน่อยก็ได้แก่ โลโกคนหนึ่ง ไทโสคนหนึ่ง โลโกนั้นเป็นคนโลภอยากได้อะไรต่างๆ อยู่ตลอดเวลา...

(2525 : 19)

2) ...สมุทัยแถลงว่าถอยเพื่อจะตั้งตัวที่จะรุกให้มาก เหมือนอย่างถอยหลัง
ครั้งก้าวเพื่อที่จะกระโดดไกลไปที่เดียวหลายก้าว...

(2525 : 47)

3) ...แต่ มารศาสนาหรือศาสนาของสมุทัยซึ่งเป็นคู่ปรับกัน ก็มีกำลังแรง
และสมุทัย รู้วิธีรักษา และแผ่ศาสนาคล้ายแม่ทัพ ผู้ฉลาดใช้ยุทธวิธีแยบยล...

(2525 : 98)

4) ...คู่อาสวะและสมุทัยเป็นพลเมืองฝ่ายชั่ว ฝ่ายสกปรก ผู้คบค้าสมาคมสนิทสนมด้วย
จึงพลอยเปราะเปื้อนความสกปรกไปด้วย (เช่น นครสามิเมื่อปรากฏพร้อมกับคู่อาสวะสมุทัย
และสังโยชนบดี จึงมีผิวกายสกปรก เป็นสีดำหรือแดง หรือเขียว แต่เมื่อปรากฏพร้อมคู่บารมี
และมรรคบดี ซึ่งเป็นพลเมืองฝ่ายดี ฝ่ายสะอาดบริสุทธิ์ นครสามิจึงมีผิวกายขาวผ่อง
สะอาด)...

(2525 : 184)

5) นอกจากนี้ สัมมาทริภิกได้แสดงประกาศว่า กรรมดี คือ ใครทำดีก็เป็นกรรมดี
ใครทำชั่วก็เป็นกรรมชั่ว มิใช่ว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ ใครทำแล้วก็เป็นอันทำ คือเป็นกรรม
ดังกล่าว...

(2525 : 113)

6) คู่บารมีหรือฝ่ายสร้างสรรค์ความดี เห็นว่าถ้าไม่สามารถทำลายคู่อาสวะหรือ
ฝ่ายสร้างสรรค์ความชั่วให้พ่ายแพ้ถอยพ้นออกจากใจให้ได้อย่างสิ้นเชิง ใจก็จะต้อง
ไม่แน่นอน เดียวดีเดียวร้าย...

(2525 : 127)

7) นายช่างผู้เฒ่าชื่อสั้นๆ ว่า "กรรม" เป็นผู้สร้างไตรภูมิโลกขึ้นทั้งหมดแต่กรรมเป็นผู้สร้างขึ้นตามแบบแปลนแผนผังที่มีนายช่างอีกผู้หนึ่งเขียนขึ้น นายผู้เขียนแปลนแผนผังนี้มีชื่อว่า "กิเลส" เป็นผู้เขียนแบบแปลนแผนผังไตรภูมิโลกขึ้นทั้งหมด...

(2525 : 101)

จะสังเกตได้ว่า ไวยาหารแบบบุคคลาธิษฐานนี้ จะปรากฏแทรกอยู่ทั้ง
ไวยาหารแบบอธิบาย บรรยาย และพรรณนาด้วย

3.4.2 ไวยาหารในการอธิบาย

3.4.1.1 การอธิบายด้วยการนิยาม เช่นนิยามคำว่า

"การบริหารจิต" ดังตัวอย่าง

...ใจของทุกคนก็เช่นเดียวกับจิตตนคร คือมีทั้งสองฝ่าย ฝ่ายไม่ดีคอยแต่จะเข้า
จับไล่ฝ่ายดีให้พ้นไป การมาบริหารจิต คือการมาศึกษาและอบรมให้ฝ่ายดีเข้มแข็ง
จนสามารถจะเอาชนะฝ่ายไม่ดีได้ ทำให้ฝ่ายไม่ดีพ่ายแพ้ สามารถอบรมให้ฝ่ายดีชนะ
ได้มากเพียงไร ก็จะได้เป็นเจ้าของใจที่มีค่า มีความสงบสุขเพียงนั้น...

(2525 : 189)

การนิยามด้วยการใช้ลักษณะตรงกันข้าม

การนิยามในบางครั้งอาจมีข้อความขยายเพิ่มเติม โดยใช้ลักษณะที่
ตรงกันข้ามดังตัวอย่าง

อันเมตตา นั้นคือความรักใคร่ ปราปรณาให้เป็นสุข หรือความมีไมตรีจิตมิตรภาพมี
ลักษณะตรงกันข้ามกับพยาบาท อันพยาบาท นั้นมุ่งร้ายหมายให้วิบัติ...

(2525 : 87)

การอธิบายโดยใช้การเปรียบเทียบ เช่น เปรียบพลังแห่งความสามัคคีใน การปราบอัสวะสมุทัยว่ามีพลังอำนาจอย่างสูงเปรียบได้กับระเบิดปรมาณูซึ่งมีอำนาจทำลายได้ อย่างร้ายแรง นับเป็นการเปรียบเทียบที่ทันสมัย ดังตัวอย่าง

...กำลังที่จะปราบปรามได้ผลดีที่สุดนั้น ต้องเป็นกำลังสามัคคี เช่น มรรคมีองค์ 8 ก็ต้องเป็น "มรรคสามัคคี" คือมรรคสามัคคีนั่นเอง เมื่อสามัคคีกันอย่างละเอียดประณีต อย่างปรมาณูจะมีกำลังมหาศาลปราบปรามอัสวะสมุทัยได้หมดสิ้นในชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น นึกถึงระเบิดปรมาณูเมื่อระเบิดขึ้นก็มีพลังทำลายสิ่งทั้งปวงภายในรัศมี พินาศไปชั่วแวบเดียว เท่านั้น พลังแห่งมรรคสามัคคีแรงและเร็วกว่านั้น แต่เป็นพลังที่ลบล้างความชั่วถึงถอนราก ทำให้เป็นผู้สิ้นอัสวะ เป็นผู้บริสุทธิ์สิ้นเชิง...

(2525 : 131)

3.4.2.2 การอธิบายแบบใช้ตัวอย่าง เช่น

เมื่อจะทรงอธิบายอะไรที่มีความละเอียดควรแก่ การที่จะรู้ ก็จงทรงอธิบายอย่างชัดเจน และมีตัวอย่างประกอบคำอธิบาย ดังตัวอย่าง

1) สมุทัยมีวิธีการใช้เล่ห์เหลี่ยมต่างๆ อย่างที่คนทั่วไปตามไม่ทันดูก็คล้ายๆ กับมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ฉลาดในโลก ใช้เล่ห์หลอกสัตว์เลี้ยง เช่น หนูสำหรับเลี้ยงมาเป็นหนูแห่งม้า ไม่ยอมกิน คนก็หาแวนสีเขียวสวมให้ม้า ม้ามองเห็นเป็นสีเขียวคิดว่าเป็นหญ้าสด ก็กิน หนูแห่งนั้น คนเลี้ยงม้าก็สบายไม่ต้องหาหญ้าสดให้ม้า...

(2525 : 81)

ผู้พิมพ์ใช้ตัวอย่างจากข้อเท็จจริง ที่วิทยาศาสตร์ได้พิสูจน์แล้ว โดยอ้างถึงการ หมุนรอบตัวเองและหมุนรอบดวงอาทิตย์ของโลกมาเป็นตัวอย่าง ชี้ให้เห็นถึงความหมุนวน ของเวลาที่ปรากฏขึ้นในโลก เพื่อประกอบความเข้าใจให้แก่ผู้อ่านในเรื่องวัฏฏะ

2) ...เวลาเกิดจากความวน ดั่งจะรู้ได้จากการศึกษาว่า โลกหมุนรอบตัวเองและรอบดวงอาทิตย์ทำให้เกิดวัน เดือน ปี ซึ่งรวมเรียกว่า "เวลา" ถ้าโลกหยุดหมุนก็จะไม่มีเวลา ความหมุนของโลกนั้นก็คือหมุนวน เป็นความวนนั่นเอง จึงเป็นการกลับไปหาจุดเก่าซ้ำ ๆ ซาก ๆ แล้ว ๆ เล่า ๆ เช่นเดียวกับ เข้า สาย เทียง บ่าย เย็น แล้วก็กลับไปเข้าสายใหม่เป็นต้นใหม่ เวลาที่ล่วงไป ๆ จึงไม่ทำให้ใคร ได้ก้าวหน้าไปข้างไหนคงก้าวไปในความซ้ำ ๆ อยู่นั่นเอง...

(2525 : 103)

3) ...เหมือนอย่างวิธีแก้บ้านแก้เมาของคน ผู้ใหญ่เคยกล่าวว่า "อย่าไปสอนคนบ้า อย่าไปว่าคนเมา" เขาไม่อาจจะรู้เรื่องเหตุผลอะไรได้ ต้องแก้ไขให้หายบ้า ทำให้หายเมาเสียก่อน นั่นแหละจึงจะพูดกันรู้เรื่อง...

(2525 : 147)

3.4.2.3 การอธิบายด้วยการกล่าวซ้ำด้วยถ้อยคำที่แปลก

ออกไป

ผู้พิมพ์ใช้วิธีอธิบาย แบบกล่าวซ้ำด้วยถ้อยคำอื่น เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจได้ชัดเจนขึ้น ดังเช่น

...กองทัพสองฝ่ายที่พร้อมจะเข้าทำสงครามกันนี้ ฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายดี อีกฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายชั่วพด่ง่าย ๆ ก็คือ อำนาจฝ่ายดีกับอำนาจฝ่ายไม่ดีกำลังพยายามเข้าครองจิตใจ ใครจะพิจารณาว่าควรจะยอมให้ฝ่ายไหนเข้าครอง ถ้ายอมให้ฝ่ายดีเข้าครองก็จะเป็นคนดี มีความสุข ถ้ายอมให้ฝ่ายไม่ดีเข้าครองก็จะเป็นคนไม่ดี มีความทุกข์เพราะความดียอมให้ผลเป็นสุข ความไม่ดียอมให้ผลเป็นทุกข์...

(2525 : 176)

3.4.3 การใช้โวหารเปรียบเทียบ

ในบางตอน ใช้โวหารเปรียบเทียบแบบอุปลักษณ์ เช่น

อาวุธที่จะปราบพรรคพวกสมุทัยในจิตตนครได้ผลแน่นอน มีอยู่อย่างเดียวคือปัญญา
ปัญหานี้มี หลายชั้น ทั้งขั้นต่ำ ขั้นสูง ก็เหมือนอาวุธมีคมที่ย่อมมีทั้งคมน้อย คมที่สุดอาวุธ
ที่คมน้อยก็ทำให้คมมากได้ ทำให้คมที่สุดได้ด้วยการหมั่นลับอยู่เสมอ ปัญหาก็ก่เช่นกันปัญหาก่
ในขั้นต่ำก็อาจทำให้เป็นปัญหามัธยมกลางได้ ทำให้เป็นปัญหามัธยมสูง ได้ ด้วยการหมั่นบริหารจัดการ
อยู่เสมอ...

(2525 : 12)

ซึ่งโวหารเชิงเปรียบเทียบนี้จะปรากฏแทรกอยู่ในโวหารทั่ว ๆ ไป

3.4.4 บรรยายโวหาร เป็นโวหารในการเล่าเรื่องราวต่าง ๆ

ดังตัวอย่าง เช่น

3.4.4.1 การเล่าเรื่องไปตามลำดับความ มีการเปรียบเทียบ

แทรกอยู่ด้วยเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย มักทรงใช้โวหารแบบบรรยาย ดังเช่น การบรรยายลักษณะ
 ของจิตตนคร คือ

...อันลักษณะแห่งจิตตนครนั้น ก็เช่นเดียวกับนครโบราณซึ่งกล่าวคือ มีป้อมปราการ
 มีประตู 6 ประตู มีถนน 4 แพร่ง มีนครสามคือ เจ้าเมืองจิตตนครมีนามว่า "วิญญาน"
 หรือ "จิตต" มีประชาชนชาติต่างๆ ไปมาหาสู่เมืองนี้ก็มากมาพักอยู่ชั่วคราวก็มี มาเที่ยว
 ทัศนอาจรแล้วไปก็มี เพราะประตูเมืองทั้ง 6 มักเปิดอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนจะปิดเมื่อ
 เจ้าเมืองหลับเมื่อเจ้าเมืองยังไม่หลับก็เปิดประตูรับอยู่เสมอ ไม่ว่าจะตึกตื่นเที่ยงคืน
 เพียงไร ถึงจะค่ำมืดก็จุดไฟสว่างไสว ไม่ยอมแพ้ความมืดเหมือนอย่างกรุงเทพมหานคร
 ในยามราตรีนั่นเอง จิตตนคร จึงเป็นเมืองที่รุ่งพร้อมด้วยผู้คนและสิ่งต่าง ๆ
 หลายหลากมากประการ...

(2525 : 2)

3.4.4.2 การบรรยายเล่าเรื่อง การหมุนของเวลา

...เมื่อโลกนี้หมุนวนอยู่ แต่ทุกคนที่อยู่ในโลกหาได้รู้ว่าโลกหมุนวนไม่ เมื่อโลกหมุนวน
 ไปหาจุดเก่าคนทั้งช่วงก็คิดว่าวันใหม่ สมุทัยได้สร้างมายาขึ้นสำหรับคนซึ่งสงสัยจะคือความจริง

ไตรภูมิโลกเองก็เต็มไปด้วยมายา...ทำให้ชาวจิตตนครพากันเห็นไปอย่างหนึ่ง ซึ่งผิดไปจากความจริง ตั้งแต่ตื่นนอน เข้าขึ้นก็มองเห็นดวงตะวันขึ้น ไจจจากทิศตะวันตกออกไปทางทิศตะวันตก...เสียงต่าง ๆ ที่ออกจากปากไปเข้าหูก็เหมือนกับสร้างเหตุการณ์ต่าง ๆ ขึ้นได้ไม่น้อย ทำให้รักกันช่วยกันก็ได้ ทำให้เกลียดชังกัน ตีกัน รบกันก็ได้...

(2525 : 104)

3.4.5 พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหารคือการให้รายละเอียด ดังเช่น การอธิบายภาพภูเขาวงแหวนที่ปรากฏอยู่ไกล ๆ รวมทั้งลักษณะการเคลื่อนที่ของภูเขาวงแหวน ข้อความตอนนี้เป็นการใช้สัญลักษณ์เปรียบเทียบกับภูเขาวงแหวนก็คือ ชรา และมรณะ

...และภูเขาวงแหวนรอยจิตตนครนั้นก็ปรากฏอยู่ห่างมากเหลือเกินมองเห็นอยู่ลิบ ๆ สดุดูกตาทั้งก็ดูต่ำเตี้ยนิดเดียวมองเห็นเขียวๆ เป็นวงล้อมเมืองอยู่แสงไกล ทำให้ตื่นเต้นว่าจะ เป็นวงรัศมีของจิตตนครเหมือนอย่างรัศมีของพระจันทร์เมืองทรงกลด...

...ภูเขาวงแหวนนี้ ก็เป็นสิ่งแวดล้อมที่แปลกที่สุด เหมือนกัน เพราะว่า เป็นสิ่งที่เคลื่อนที่ได้คล้ายกับสัตว์บุคคลต่างค่อยๆ เคลื่อนเข้ามา เหมือนอย่างกระชับวงล้อมให้ใกล้ แดบเข้าทุกที่ยังใกล้ยิ่งสูงเงื้อมน้ำชัด เจนขึ้นจิตตนครได้กลายเป็นเมืองที่มีภูเขาหินกลิ้งมาค่อย ๆ กลิ้งเข้ามาหาทั้งสี่ทิศโดยรอบ...

(2525 : 135)

ตัวอย่างการพรรณนาให้เห็นภาพของตัวเราผู้ประกอบกุศลธรรม และตัวเราผู้ประกอบอกุศลธรรมเพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าใจถึงกรรมดีและกรรมชั่วที่คนได้ประพฤติปฏิบัติ ดังเช่น

...ครั้นมรรคบดีได้แสดงตัวเราผู้ประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ แล้วต้องไปเกิดมีรูปร่างวิปริตต้องทนทุกข์ทรมานในชาติต่างๆ แล้วก็แสดง "ตัวเรา" อีกจากหนึ่ง ชาวจิตตนครทั้งปวงได้มองเห็น "ตัวเรา" ที่ลอยอยู่ในอากาศนั้น กลับมีรูปร่างงดงาม ทั้งหญิงชายที่มี

อยู่สวยงาม เป็นสุข สบาย มีส่วนที่ร่มรื่นสวยงาม มีเครื่องแวดล้อมและทุก ๆ อย่างที่
ล้วนสวยงามน่ารักน่าชม ล้วนให้เกิดความสุข...

(2525 : 152)

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

บทความเรื่องนี้ใช้ในการบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ให้แก่นักศึกษาชั้นปีที่ 1
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปีพ.ศ. 2514 ทางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นไว้
ใช้เป็นตำราเรียนในเวลาต่อมา

1. การตั้งชื่อเรื่อง

การตั้งชื่อเรื่องเรื่องนี้แสดงถึงความเกี่ยวพันกันระหว่างศาสนากับสังคมไทย
เป็นการชี้ให้เห็นว่าพุทธศาสนามีส่วนช่วยในการที่จะก่อกลให้เกิดความสุขความเจริญขึ้นใน
สังคมได้อย่างไร

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องโดยการกล่าวถึงการเกิดขึ้นเองพระพุทธศาสนาดังความว่า

...ความเกิดขึ้น พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนา
หรือเทศน์ครั้งแรกเมื่อก่อนพุทธศักราช 45 ปี พระพุทธเจ้าได้ประสูติขึ้นในโลก
เมื่อก่อนพุทธศักราช 80 ปี เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธณะและพระนางสิริมหามายา
มีพระนามว่าสิทธัตถะราชกุมาร ทรงศึกษาสำเร็จในสำนักอาจารย์วิศวามิตร ทรงอภิเษก
ด้วยพระนางพิมพาราชกุมารี มีพระโอรสองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ราหุล...

(2514 : 1)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงความเป็นมาของศาสนา และระบบของสังคมไทย
ซึ่งมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดตลอดมา ซึ่งทรงกล่าวว่ามีผลให้สังคมไทยสงบสุข

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงความเป็นมาของศาสนา และระบบของสังคมไทย ซึ่งมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดตลอดมา ซึ่งทรงกล่าวว่ามีผลให้สังคมไทยสงบสุข

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการอภิปรายสรุป และเปรียบเทียบว่าเราควรศึกษาให้รู้จักพระพุทธศาสนา และปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมเหมือนการใช้ยาให้เหมาะแก่โรค ดังความว่า

...จึงควรศึกษาให้มีความรู้จักพระพุทธศาสนาโดยเหตุผล เช่นให้รู้จักสันโดษว่ามุ่งให้ปฏิบัติอย่างไร และปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรม คือให้เหมาะแก่ความมุ่งหมายให้เหมาะแก่ภาวะของตนเหมือนอย่างใช้ยาให้เหมาะแก่โรค เช่น เป็นคนหิสดื่ก็ปฏิบัติดังหัวข้อต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้วข้างต้น ทุกคนจะมีความสุขความเจริญ และสังคมไทยก็จะมีความสุขความเจริญ...

(2514 : 25)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การซ้ำคำ เพื่อเน้นความสำคัญ เช่น การอธิบายระบบความเคารพ นับถือ เชื่อฟัง ดังตัวอย่างคือ

...ระบบความเคารพนับถือเชื่อฟัง ในสังคมไทยเมื่อรับพระพุทธศาสนาแล้วระบบความเคารพนับถือได้เป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนา เช่น ความเคารพนับถือในมารดา บิดา ในญาติผู้ใหญ่ในตระกูล ในครูอาจารย์ ในผู้เจริญด้วยคุณ ด้วยวัย หรือด้วยชาติวุฒิ ตลอดถึงเคารพนับถือในพระรัตนตรัย ในบุญเนียวัดทุกแห่งหลาย และบุตรธิดาเชื่อฟังมารดาบิดา ศิษย์เชื่อฟังครูอาจารย์ ผู้น้อยเชื่อฟังผู้ใหญ่ และกริยาที่แสดงความเคารพแบบคนไทย ก็ใช้ตามแบบในพระพุทธศาสนา เช่น การไหว้ การกราบ การลูกรับ การให้ทาง การให้ผู้ใหญ่ออกหน้า เป็นต้น...

(2514 : 8)

...สังคมไทยเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาซึ่งได้ยกขึ้นกล่าวถึงระบบสังคมต่าง ๆ ไว้แล้ว ถ้าจะกล่าวว่าการที่สังคมไทยมีระบบความเชื่อถือเป็นต้นเช่นนั้น นับว่าเป็น ความเจริญหรือความเสื่อม ก็น่าจะต้องพิจารณาว่า ที่เรียกเจริญนั้นอย่างไร เสื่อมนั้น อย่างไร...

(2514 : 25)

3.2 การใช้ประโยชน์

ประโยชน์ที่ทรงใช้มีทั้งประโยชน์สั้น และประโยชน์ยาว ลักษณะของประโยชน์เป็นประโยชน์บอกเล่า ที่มีข้อความกระชับรัดกุม มีคำเชื่อม ทำให้เป็นประโยชน์แบบต่าง ๆ เช่น

3.2.1 ประโยชน์กระชับ เช่น

การเล่าถึงระบบความเชื่อตามหลักพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่าง

...ได้เกิดระบบความเชื่อถือในพระรัตนตรัย ในกรรมหรือในบุญ บาป ความดี หรือ ผิดชอบ ชั่ว ดี ตามหลักพระพุทธศาสนา ตลอดถึงโลกนี้ โลกหน้า นรก สวรรค์ แม้จะมี ความเชื่อถือเดิมอยู่ แต่ความเชื่อถือในพระพุทธศาสนาดังนี้ยิ่งกว่า

(2514 : 7)

3.2.2 ประโยชน์เหตุผล

เช่นในการกล่าวถึงเหตุผลที่ทำให้สังคมไทยเสื่อมว่า มิใช่เกิดจากพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่าง คือ

...พระพุทธศาสนาไม่เคยทำให้สังคมไทยเสื่อม แต่ที่เสื่อมก็เพราะขาดพระพุทธศาสนา หรือใช้ธรรมไม่ถูกทาง...

3.2.3 ประโยชน์สรุปความ

เช่นการสรุปความเกี่ยวพันของคนไทย กับพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่าง คือ

...ฉะนั้น พระพุทธศาสนากับสังคมไทยจึงเกี่ยวดองกันอย่างใกล้ชิดสนิทสนมคนไทยทุกคน
จะไปข้างไหนจะพบกับใคร ก็จะต้องพบกับพระพุทธศาสนาเสมอ...

(2514 : 12)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการอธิบายนั้น มีการอธิบายไปตามลำดับความต่อเนื่องแต่ละย่อหน้า
มีเอกภาพดี และมีความต่อเนื่องกันไปเป็นสัมพันธภาพ ประกอบด้วยสารัตถภาพเป็นอย่างดี
ดังนี้

การเอาอย่างในสิ่งที่ดีที่ถูกไม่เป็นการทำผิด แต่เป็นการทำถูก สิ่งที่ดีเช่นวิชาความรู้
การแต่งกาย วิธีการปฏิบัติในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นของตะวันตกหรือตะวันออกควร
ศึกษา และเลือกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งนั้น แต่การเอาอย่างในทางที่ผิดนั้นเป็น
การทำผิดแน่นอนเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม นอกจากนี้ยังมีสาเหตุแห่งความเสื่อมทาง
สังคมอย่างอื่นอีก

(2514 : 21)

ข้อความในตัวอย่าง 1) นี้ มีใจความสำคัญอยู่ตอนต้นของย่อหน้า ได้แก่
ข้อความที่ขีดเส้นใต้ไว้ นั้น แสดงถึงความมีเอกภาพ เนื่องจากกล่าวถึงการเอาอย่างกันเพียง
ประการเดียว และมีข้อความต่อเนื่องเป็นสัมพันธภาพอันดี ทั้งมีสาระสำคัญอันเป็นสารัตถภาพ
อีกด้วย

3.4 การใช้โวหาร

ในการนิพนธ์เรื่องนี้ มีการใช้โวหารต่าง ๆ ได้แก่

3.4.1 โวหารในการอธิบาย เช่น ในการอธิบายระบบ "สังคมไทย"

ดังตัวอย่าง คือ

...สังคมไทย คนไทยที่ร่วมกันเข้าเป็นสังคมเล็ก เช่น ครอบครัว เพื่อนมิตรสหาย
จนถึงเป็นสังคมใหญ่คือเป็นชาติไทยทั้งหมด ได้มีระบบหรือเงื่อนไขแห่งสังคมเนื่อง

มาจากพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก แต่ก็ควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า มิใช่เนื่องมาจากศาสนา^{นี้}เพียงอย่างเดียว แต่เนื่องมาจากเหตุอื่นด้วย จะลองพิจารณาตั้งเป็นข้อสังเกตเสนอแนะไว้บ้างข้อ ดังต่อไปนี้...

(2514 : 7)

3.4.2 ไวยาหารในการเปรียบเทียบ เช่น การเปรียบเทียบเรื่องการเห็นเทวทูตทั้ง 4 ของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทำให้บารัณนา โภกษธรรม เปรียบเหมือน ความมืด ความสว่าง ความร้อน ความเย็น ดังตัวอย่าง คือ

...เพราะฉะนั้นท่านถึง ได้แสดงไว้ว่าได้ทรงเห็นเทวทูตทั้ง 4 คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสลดพระหฤทัยเมื่อทรงเห็นเทวทูต 3 ข้างต้น ทรงบารัณนา โภกษธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากความแก่ เจ็บ ตาย ทรงเห็นว่าธรรมเช่นนั้น มีอยู่ เหมือนอย่างมีมืดมีสว่าง มีร้อนก็มีเย็นแก่กัน...

(2514 : 2)

3.4.3 ไวยาหารในการบรรยาย เช่น การเล่าเรื่องการปรับปรุงและส่งเสริมธรรมปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเริ่มนำประเทศชาติให้เปลี่ยนแปลงสู่ยุคปัจจุบัน ดังความว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มศึกษาปรับปรุงให้ศรัทธาเข้าหาปัญญาตามเหตุผลซึ่งมีอยู่อย่างสมบูรณ์ ในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น และทรงส่งเสริมความประพฤติปฏิบัติในธรรมซึ่งยุติด้วยเหตุผลอันหาแนวประโยชน์แก่บุคคลตามฐานะ มิใช่ว่าจะส่งเสริมการปฏิบัติธรรมชั้นสูงเท่านั้น แต่ว่าได้ทรงส่งเสริมธรรมปฏิบัติสำหรับประชาชนทั่วไป ที่จะได้เป็นพลเมืองที่ดี และประพฤติประโยชน์แก่ประเทศชาติ ในด้านทางประเทศชาติก็ได้ทรงเริ่มเปิดสังคมด้วยประเทศฝ่ายตะวันตก ทรงศึกษาภาษาและความรู้ของฝ่ายตะวันตก ทรงเริ่มแก้ไขปรับปรุงขนบธรรมเนียมในราชสำนัก ในการปกครองประเทศหลายอย่าง เป็นการเริ่มนำประเทศชาติให้เปลี่ยนแปลงมาสู่ยุคปัจจุบัน...

(2514 : 20)

3.4.4 โวหารในการอธิบาย เช่นเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาศาสนา
ว่าเป็นการสอนให้รู้จักตัวเองดังตัวอย่าง คือ

...คำสอนในพระพุทธศาสนาไม่อาจจะยกมากล่าวให้หมดสิ้นได้ แต่เมื่อใครได้ศึกษา
ก็จะรู้สึกเหมือนว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงรู้จักตัวเองดีกว่าตัวเรารู้จัก และสอนให้เรารู้จัก
ตัวของเราเองและรู้จักโลก และได้ทรงบอกให้มองเห็นทางที่ถูกแห่งการดำเนินชีวิต
เพื่อที่จะได้เดินทางที่ถูกที่เกษมสวัสดิ์มีความสุขความเจริญ...

(2514 : 6)

ความเข้าใจเรื่องชีวิต

1. <u>เหตุแห่งความสุข</u>	2. <u>ความสุขอันไพบูรณ์</u>
3. <u>ความดีของชีวิต</u>	4. <u>ชีวิตอันอุดม</u>
5. <u>สิริมงคลของชีวิต</u>	6. <u>วงจรชีวิต</u>

บทความพระนิพนธ์ข้างต้นนี้ เมื่อผู้วิจัยได้อ่านแล้วพบว่า เป็นเรื่องซึ่งมีเนื้อหาเป็นอย่าง
เดียวกัน แต่ได้พิมพ์ไว้ในวาระต่าง ๆ กัน เช่น

ความดีของชีวิต - เป็นบทความในหนังสือ "อนุสรณ์วันรวมศิษย์พระธรรมวิทยากร"

พ.ศ. 2516

ความสุขอันไพบูรณ์ - พิมพ์โดยโรงพิมพ์อักษรสมัย พ.ศ. 2523

ชีวิตอันอุดม - พิมพ์โดยโรงพิมพ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2523

วงจรชีวิต - เป็นบทความที่ลงต่อเนื่องกันในหนังสือ "มานวสาร" (รายเดือน)

พ.ศ. 2527

เหตุแห่งความสุขและสิริมงคลแห่งชีวิต พิมพ์โดยโรงพิมพ์ชวนพิมพ์ พ.ศ. 2523 และ

พ.ศ. 2533 ตามลำดับ

ในปี พ.ศ. 2532, พ.ศ. 2536, และพ.ศ. 2537 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์
ขึ้นอีก 3 ครั้งตามลำดับในชื่อเรื่องว่า "ความเข้าใจเรื่องชีวิต" ซึ่งในเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้
ปรากฏว่ามีเรื่องต่างๆ ดังกล่าวนี้นี้เป็นประเด็นหัวข้อที่ทรงตั้งไว้ทั้งสิ้นจึงสรุปได้ว่า การตั้งชื่อ
เรื่อง บทความเหล่านี้ ทรงตั้งตามหัวข้อการบรรยาย ต่างกรรม ต่างวาระกัน เป็นการตั้ง
ชื่อเรื่องที่ตรงตามความหมายและเนื้อหาของเรื่อง

ในการนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์โดยใช้หนังสือ เรื่อง "ความเข้าใจเรื่องชีวิต" ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 (พ.ศ. 2537) มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์บทความพระนิพนธ์ในชื่อเรื่องเหล่านี้ต่อไปนี้

1. การตั้งชื่อเรื่อง

ในการตั้งชื่อเรื่องครั้งหลังสุดว่า "ความเข้าใจเรื่องชีวิต" ซึ่งเป็นชื่อเรื่องที่ตรงกับเนื้อหา ที่เกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจในเรื่องของชีวิตที่จะอยู่ดีมีสุข ได้ด้วยการปฏิบัติตามธรรมเหล่านี้ อย่างไรก็ตามในบางชื่อเรื่องของเนื้อหา มีลักษณะการตั้งชื่อแบบชวนคิดอยู่ด้วย เช่น เหตุแห่งความสุข ความสุขอันไพบูรณ์ ชีวิตอันอุดม และวงจรชีวิต ซึ่งเป็นการเร้าใจให้ผู้อ่านใคร่ติดตามอ่านเป็นอย่างยิ่ง

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยประเด็นชื่อ "วงจรของชีวิต" ซึ่งเริ่มด้วยการกล่าวถึงปัญหาที่คนชอบถามกันมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ตั้งคำถามว่า

...ปัญหาข้อหนึ่งที่คนชอบตั้งถามกัน ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนถึงทุกวันนี้ คือ ตายเกิด หรือตายสูญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ความจริงในข้อนี้ จึงสิ้นปัญหาในสิ่งที่รู้แล้ว ดังที่ได้ตรัสไว้ว่า กัมมัม เภตติ กรรมเป็นเหมือนนา วิญญานัม พิชิ วิญญานเหมือนพืชที่หว่านลงในนา ตณฺหา สีนโห ตณฺหาเหมือนยางเหี่ยวมีอยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลูกงอกงามขึ้นได้ เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีกรรม วิญญานและตณฺหาอยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ...

(2537 : 3)

จากนั้นก็ได้อธิบายขยายความต่อเนื่องไปยังประเด็นอื่น ๆ ตามลำดับ
เนื้อหา

2.2 เนื้อเรื่อง

กล่าวถึงวงจรของชีวิตและชีวิตอันอุดม ซึ่งเป็นความเข้าใจเรื่องชีวิตเบื้องต้น แล้วต่อด้วยความเข้าใจเรื่องจิต ความเข้าใจเรื่องกรรม และชีวิตจะเป็นสุขอย่างไร

ซึ่งเป็นการกล่าวในเรื่องเหตุแห่งความสุข และสรุปว่า การประพาสสุจริตธรรมนั้น เป็นความสุขอันไพบูรณ์ อันเป็นสิริมงคลของชีวิต หรือ ความดีของชีวิต นั้นเอง

อนึ่ง ในการนิพนธ์เรื่องนี้ ได้แบ่งหัวข้อไว้เป็นตอนๆ 4 ตอนคือ

1. ความเข้าใจเรื่องชีวิต มีสาระสำคัญเกี่ยวกับวงจรชีวิต

เกิดมาทำไม? ภาพชีวิตของแต่ละคน ชีวิตต้องการอะไร ศึกษาชีวิตทั้งสองด้าน สิ่งอันเป็นที่รักของชีวิต แง่คิดเกี่ยวกับชีวิต

2. ความเข้าใจเรื่องจิต มีสาระสำคัญเกี่ยวกับ ความหมายของจิต

จิตคืออะไร? จิตกับกายต้องอาศัยกัน จิตนาโลก ทำไมต้องสนใจเรื่องจิต? จิตต้องมีการพัฒนา ผู้ให้และผู้แสวงสุขที่แท้จริง

3. ความเข้าใจเรื่องกรรม ประกอบด้วยประเด็นย่อย คือ

ชีวิตเนื่องด้วยกรรม กรรมคืออะไร? หลักกรรมนอกพระพุทธศาสนาจะพิสูจน์กรรมได้อย่างไร แนวคิดเรื่องกรรม เพราะเหตุไรจึงไม่เชื่อเรื่องกรรม การให้ผลของกรรม กรรมเวร และนิทานเรื่องระงับเวร

4. ชีวิตจะเป็นสุขได้อย่างไร ประกอบด้วยประเด็นหัวข้อย่อย คือ

ปัจจัยที่ชีวิตย่อมมีภัย สุขอยู่ไหน เงื่อนไขของความสุข สุจริตธรรมเหตุแห่งความสุขที่แท้จริง

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการสรุป เหตุแห่งความสุข และอภิปรายผลของความสุขอันทำให้กาย วาจาใจ เป็นสุขสงบ ดังความว่า

...ความสุข ย่อมเกิดจากเหตุภายในคือสุจริตธรรมด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ปรารถนาสุข เมื่อจับตัวเหตุแห่งความสุขและความทุกข์ได้ฉะนี้แล้ว ควรเว้นทุจริตธรรม อันเป็นเหตุของความทุกข์ ควรประพาสสุจริตธรรมอันเป็นเหตุของความสุข ถ้าประพาสดังนี้ ชื่อว่าได้ก่อเหตุการดีของความสุขสมบัติทั้งปวงไว้แล้ว นี่เป็นความชอบยิ่งของตนเอง ถ้ากลับประพาสทุจริตธรรม เว้นสุจริตธรรมเสีย ย่อมชื่อว่าได้ก่อเหตุการดีแห่งความทุกข์พิบัติทั้งปวงไว้แล้ว นี่เป็นความผิดของตนเอง

อนึ่ง ถ้ามีปัญหาในชีวิตปัจจุบันของผู้ประพาสสุจริตธรรมหรือทุจริตธรรมเกิดขึ้น พึงทราบว่ ในคราวที่สุจริตธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพาสทุจริตธรรมย่อม

พรุ่งพร้อมด้วยสุขสมบัติและความสดชื่นร่าเริง อาจสำคัญจริตธรรมคุณน้ำหวาน และอาจเยี่ยหยันผู้ประพาสจริตธรรมได้ แต่ในกาลที่จริตธรรมของตนให้ผล ก็จักต้องประจวบทุกขัพิบัติชบเซาเศร้าหมองดุจต้นไม้ในฤดูแล้ง อนึ่งในคราวที่จริตธรรมที่ได้ทำไว้แล้วกำลังให้ผลอยู่ ผู้ประพาสจริตธรรมก็จะต้องประสพทุกขัพิบัติชบเซาอับเฉาอยู่ก่อน แต่ในกาลที่จริตธรรมของตนให้ผล ย่อมเกิดสุขสมบัติอย่างน่าพิศวง ดุจต้นไม้ในฤดูฝน แม้จริตธรรมจักยังไม่ให้ผลโดยนัยที่กล่าวนี้ กาย วาจา และใจของตน ก็ย่อมปลอดโปร่งเป็นสุขสงบ เป็นผลที่มีประจำทุกทิวาราตรีกาล...

(2537 : 171 - 172)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ มีการใช้คำในหลายลักษณะ คือ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ

มีการซ้ำคำมาก ในการอธิบาย จะมีการย้ำความและเน้นด้วยการใช้คำแบบซ้ำคำ เช่นในการกล่าวถึงเรื่องของ "กรรม" ก็จะใช้คำว่า "กรรม" ซ้ำ ๆ โดยตลอด ดังตัวอย่าง คือ

...กรรมทั้งปวงนี้ไม่ว่าดีหรือชั่วย่อมเกิดจากการทำ อยู่เฉยๆ จะเป็นกรรมอะไร ขึ้นมาหาได้ไม่ จะเป็นกรรมชั่วก็เพราะทำ อยู่เฉยๆ กรรมชั่วไม่เกิดขึ้นมาเองได้ แต่ทำกรรมชั่วอาจรู้สึกละอายใจได้ง่าย เพราะมักมีความอยากจะทำ มีแรงกระตุ้นให้ทำ ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า "กรรมชั่วคนชั่วทำง่ายแต่คนดีทำยาก..."

(2537 : 51)

ในการกล่าวถึงความสุข-ความสบาย ในประเด็น "ความสุขอยู่ที่ไหน" จะกล่าวซ้ำคำว่า "ความสุข" "ความสบาย" เพื่อที่จะสรุปว่า คนจะสุขสบายเมื่อ "ความสุขอยู่ที่จิตใจ" ดังตัวอย่าง

...อันความสุขย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนทุกๆ คน และทุกๆ คนย่อมเคยประสบความสุขมาแล้ว ความสุขเป็นอย่างไรจึงเป็นที่รู้จักกันอยู่ ในเวลาที่กายและจิตใจอิ่มเอิบ

สมบูรณ์สบาย ก็กล่าวกันว่าเป็นสุข ความสุขจึงเกิดขึ้นที่กายและจิตใจนี้เอง สำหรับกายนั้น เพียงให้เครื่องอุปโภคบริโภคพอให้เป็นไปได้นั้นว่าสบาย แม้กายสบายดังกล่าวมานี้ ถ้าจิตไม่สบายกายก็พลอยซบเซาเศร้าหมองด้วย ส่วนกาย เมื่อไม่สบายด้วยความเจ็บป่วย หรือด้วยความคับแค้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าจิตยังร่าเริงสบายอยู่ ก็ไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นร้อนเท่าใดนักและความไม่สบายของกายก็อาจบรรเทาไปได้เพราะเหตุนี้ความสุขจิต สุขใจ นั้นแลเป็นสำคัญ อันความสุขทางจิตใจนี้ คิดๆ ดูก็น่าเห็นว่าหาได้ไม่ยากอีก เพราะความสุข อยู่ที่จิตใจ...

(2537 : 159)

ในข้อความเดียวกันนี้จะเห็นว่ามีการใช้คำตรงข้ามเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นชัดเจน คือ คับแค้น - ร่าเริง, สุข - ทุกข์, เจ็บป่วย - สบาย

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

ในการอธิบายมีการยกคำที่มีความตรงกันข้ามมาใช้เสมอ ๓ เช่นในการเปรียบเทียบเรื่องสุจริต กับทุจริต ดังตัวอย่างคือ

...สุจริตธรรมให้เกิดผลอย่างไร ทุจริตธรรมให้เกิดผลอย่างไร คิดให้รอบคอบ สักหน่อยก็จักเห็นได้ในปัจจุบันนี้เองผู้ประพฤตสุจริตธรรมย่อมเป็นคนไม่มีภัย ไม่มีเวร มีกายวาจา ใจปลอดโปร่ง ไม่หมกมุ่นวุ่นวาย แม้จักมีทรัพย์ ยศ ชื่อเสียงสักเท่าใด ก็ไม่ช่วยให้ปลอดโปร่งได้ ต้องเปลืองทรัพย์ เปลืองสุข ระวังทรัพย์ ระวังรอบด้าน นี้เป็นความทุกข์ที่เห็นกันอยู่แล้ว ส่วนในอนาคตเล่า จักเป็นอย่างไร อาศัยพุทธภาษิต ที่แสดงว่า กल्याณการี กल्याณ ผู้ทำดีย่อมได้ดี ปาปการี จ ปาป ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว จึงลงสันนิษฐานได้ว่า สุจริตธรรมอำนวยผลที่ดีคือความสุข ทุจริตธรรมอำนวยผลที่ชั่ว คือความทุกข์ แม้ในอนาคตแน่แท้ อนึ่งในที่นี้รวมผลแห่งสุจริตธรรมทั้งสี่แสดงรวมยอด อย่างเดียวว่าความสุข เพราะเหตุนี้ สิ่งใดเป็นอุปสรรคแห่งความสุขหรือเรียกว่าสุขสมบัติ เช่นความบริบูรณ์ทรัพย์ ผิวพรรณงาม อายุยืน ยศ ชื่อเสียง เป็นต้น สิ่งนั้นทั้งหมดเป็น ผลแห่งสุจริตธรรม...

(2537 : 168 - 169)

3.1.3 การใช้คำศัพท์

มีการนำคำศัพท์ทางธรรมะมาใช้ เช่นคำว่า ราคะ โลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งก็ได้มีการอธิบายศัพท์ด้วยการขยายความในวงเล็บไว้โดยชัดเจน ดังเช่น

...และด้วยเหตุนี้จึงถือว่าเป็นเบื้องต้นแห่งความดีความชั่วและแห่งสุขทุกข์ที่เป็นผลทุกอย่างและอะไรคือจิตใจในแง่แห่งพระพุทธศาสนา มิใช่เป็นปัญหาทางสรีรวิทยาที่จะยกขึ้นค้นหาคำตอบว่าเป็นสมองหรือมิใช่ ทั้งมิใช่เป็นปัญหาทางความสัมพันธ์กันของทางกายและจิต ประเด็นต่าง ๆ แต่เป็นปัญหาทางปฏิบัติโดยตรง ที่ทุกๆ คนจะตอบได้ง่าย ๆ ด้วยกำหนดดูตัวความคิดของตนเอง และกำหนดดูราคะ (ความคิดความยินดีพอใจ) หรือโลภะ (ความโลภอยากได้) โทสะ (ความโกรธแค้นขัดเคือง) โมหะ (ความหลงเข้าใจผิด) หรือภาวะที่ตรงกันข้าม อาการเหล่านี้เป็นอาการของจิตใจ จะเรียกว่า "ใจคิด" หรือ "ใจมีราคะโทสะโมหะ" ก็ได้

ใจที่มีลักษณะดังนั้นคนทั้งปวงก็เข้าใจกัน มีคำเรียกกันทุกชาติทุกภาษา เช่น ภาษาไทยว่า "ใจ" ภาษาบาลีมีคำว่า "จิต มโน หรือมน" ภาษาอังกฤษว่า "mind" เป็นต้น ไทยเรายังมีคำพูดเกี่ยวแก่ใจอีกมาก เช่น "ใจดี ใจร้าย ใจดำ ใจจืด ใจโอบอ้อมอารี" เป็นต้น

ทางพระพุทธศาสนาไม่ประสงค์ให้ไปตั้งปัญหาค้นคิดต่างๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่ต้องการให้ปฏิบัติเกี่ยวแก่ใจตามที่รู้ที่เข้าใจกันนั้นแหละ กล่าวคือ ทุกคนมี "ใจ" ดังกล่าว เช่นเดียวกับมีร่างกายทุกส่วนอยู่ด้วยกันแล้ว ใจจะเป็นมันสมองหรือมันสมองจะเป็นใจอย่างไร ไม่ต้องไปสนใจ

(2537 : 83)

นอกจากใช้คำศัพท์แล้วยังมีการอธิบาย คำให้เป็นที่ยอมรับเข้าใจชัดเจนอีกด้วย เช่น คำว่า "ใจ" ซึ่งนอกจากจะอธิบายความหมายเปรียบเทียบกับภาษาบาลีมีศธและภาษาอังกฤษแล้ว ยังมีการ "เล่นคำ" ว่า "ใจ" อีกด้วย

ในการใช้คำศัพท์ทางธรรมะ มาใช้อธิบายจะทรงชี้แจงเพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น เช่น การกล่าวถึงเรื่องกรรมดีและกรรมไม่ดี อันเป็นทางปฏิบัติเรียกว่า "กรรมบถ" ดังตัวอย่าง

ตัวอย่างของกรรมดีและกรรมไม่ดี ข้างต้นนั้น กล่าวตามแนวพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกแสดงเป็นทางปฏิบัติไว้ชัดเจน เรียกว่า กรรมบถ แปลว่าทางของกรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ทางกรรม ทรงชี้แจงไว้เพียงพอและเข้าใจง่ายว่าทางไหนดี ทางไหน ไม่ดี คือ

กายกรรม (กรรมทางกาย) นั้น ข่าเขา 1 ลักของเขา 1 ประพฤติผิดในทางกาม 1 เป็นอกุศลไม่ดี เว้นจากการทำอย่างนั้นและอนุเคราะห์เกื้อกูลเขา 1 เลี้ยงชีพในทางที่ชอบ 1 สังวรในกาม 1 เป็นกุศล เป็นส่วนดี

วจีกรรม (กรรมทางวาจา) นั้น พูดมุสา 1 พูดส่อเสียดเพื่อให้เขาแตกกัน 1 พูดคำหยาบด้วยในเมื่อโห่ส่าเพื่อให้เขาเจ็บใจ 1 พูดเพื่อจ้อเหลวไหล 1 เป็นอกุศลไม่ดี เว้นจากการพูดอย่างนั้น และพูดแต่คำจริง 1 พูดสมัคสมาน 1 พูด คำสุภาพระรื่นหูจับใจ 1 พูดมีหลักฐานถูกต้อง ชอบด้วยกาลเทศะ 1 เป็นกุศล เป็นส่วนดี

มโนกรรม (กรรมทางใจ) นั้น คิดเพ่งเล็งอยากได้ของเขามาเป็นของของตนเอง 1 คิดพยาบาทมุ่งร้ายเขา 1 เห็นผิดจากคลองธรรม เช่น เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว 1 เป็นอกุศล ไม่ดี ไม่คิดอย่างนั้น และคิดเพ้อฝัน 1 คิดแผ่เมตตาจิตให้เขาอยู่เป็นสุข 1 คิดเห็นชอบตามคลองธรรมเช่น เห็นว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว 1 เป็นกุศลเป็นส่วนดี...

(2537 : 102)

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคค่อนาน

ในการอธิบายต่าง ๆ จะมีการใช้ประโยคค่อนานเพื่อเป็นการย้ำความให้เด่นชัดเสมอ เช่น ในการอธิบาย เรื่องเมตตา มิตร ไม่ตรีและการแผ่เมตตา ดังตัวอย่าง

...เมตตาจิต เมื่อคิดแผ่กว้างออกไปเพียงใด มิตรและไมตรีก็มีความกว้างออกไปเพียงนั้น เมตตาไมตรีจิตมิใช่อำนวยความสุขให้เฉพาะบุคคล ย่อมให้ความสุขแก่ชนส่วนรวมตั้งแต่สองขึ้นไปด้วย คือ หมู่ชนที่มีไมตรีจิตต่อกันย่อมหมดความระแวง ไม่ต้องจ่ายทรัพย์ จ่ายสุข ในการระวังหรือเตรียมกรับ มีโอกาสประกอบการงาน อันเป็นประโยชน์แก่ตนเองและหมู่เต็มที่ มีความเจริญรุ่งเรืองและความสงบสุขโดยส่วนเดียว.

(2537 : 170)

ประโยชน์ชื่อนาน คือ "เมตตาจิต เมื่อคิดแผ่กว้างออกไปเพียงใด มิตรและไมตรีก็มีความกว้างออกไปเพียงนั้น"

3.2.2 การใช้ประโยชน์เหตุผลและประโยชน์เปรียบเทียบ

ดังเช่น การกล่าวพุทธภาษิต บทหนึ่งในหมวดพระธรรมบท เกี่ยวกับเรื่องของ "ใจ" ความว่า

...มีพระพุทธานุญาตบทหนึ่งในหมวดพระธรรมบทว่า "ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พุคฺก็ตาม ทากิก็ตาม ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น เหมือนดังล้อเกวียนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้นธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจพองใสแล้ว พุคฺก็ตาม ทากิก็ตาม สุขย่อมไปตามเขาเพราะเหตุนั้น เหมือนดังเงาไม่ละตัวบุคคลฉะนั้น...

(2537 : 82)

ประโยชน์เหตุผล คือ ประโยคที่ชี้ให้เห็นได้ไว้

ประโยชน์เปรียบเทียบ คือ

1. เหมือนดังล้อเกวียนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียน
2. เหมือนดังเงาไม่ละตัวบุคคล

ชีวิตอันอุดมคือชีวิตอันสูงสุดในแง่ของพระพุทธศาสนา คือชีวิตที่ดี อันเรียกว่า สุขชีวิต
หมายถึงความดีที่อาศัยชีวิตทำขึ้น ชีวิตที่ดีจึงเรียกว่าชีวิตดี เมื่อทำดีมาก ชีวิตก็จะสูงขึ้นมากทำดีที่สุดชีวิตก็สูงสุด

ที่เรียกว่าชีวิตอุดมนี้ องค์ประกอบของสิ่งที่เรียกว่าความดีในชีวิตมี 4 ประการ คือ
กรรม วิชา ศิล และธรรม อธิบายสั้น ๆ กรรม คือการงานที่ทำ หมายถึงการงานที่เป็น
 ประโยชน์ต่าง ๆ วิชา คือความรู้ในศิลปวิทยา ศิลป์ คือความประพจน์ดี ธรรม คือคุณสมบัติ
ที่ดีในจิตใจ ชีวิตที่ดีจะต้องมีองค์คุณทั้ง 4 ประการนี้ ชีวิตจะสูงขึ้นเพียงไร ก็สุดแต่องค์คุณ
 ทั้ง 4 นี้จะสูงเท่าไร...

(2537 : 49 - 50)

3.3 การใช้ความต่อเนื่อง

ในการอธิบายความของแต่ละย่อหน้า แสดงให้เห็นถึงเอกภาพ สัมพันธภาพ
 และสารัตถภาพ เป็นอย่างดี ดังเช่น

ใจความสำคัญอยู่ส่วนหน้าของย่อหน้า ดังตัวอย่าง

เรื่องจิตกับมันสมอง เมื่อดูตามลักษณะที่แสดงไว้ในธรรมบทว่า จิตไม่ใช่หรือไม่มีสรีระ
ก็กล่าวได้ว่าจิตใจไม่ใช่มันสมอง หรือไม่ใช่อาการของมันสมอง เพราะมันสมองเป็นสรีระ
 อย่างหนึ่ง

คราวนี้มาลองคิดดูเอาเอง ถึงลักษณะหลายอย่างที่แตกต่างกันในเรื่องต่อไปนี้ คือ
 อาการ อาหาร โรค เป็นต้น อาการของจิตใจ เช่น เบิกบาน ผ่องใส เศร้าหมอง
 อาการของมันสมอง เช่น แจ่มใส ปวดมึน อาการเหล่านี้บางที่ขัดกัน เช่น บางคราว
 จิตแจ่มใสอยากจะทำงานต่อไป แต่สมองปวดมึน บางคราวสมองโปร่งใส แต่ใจท้อแท้
 ไม่มีกำลังใจจะทำ แม้อาการดังกล่าวแสดงว่าจิตกับมันสมองต่างกัน

(2537 : 63)

ตัวอย่าง ใจความสำคัญที่อยู่ส่วนท้ายของย่อหน้า เช่นในการกล่าวถึง
 จิตและสมองว่าต้องอาศัยกัน ดังเช่น

...ข้อที่จิตและมันสมองต่างกั้ดงกล่าวนี้ มิได้หมายความว่า ทั้งสองนี้ไม่ต้องอาศัยกัน ไม่ต่อเนื่องกัน เพราะต้องอาศัยกันเนื่องกันอยู่มาก อาการ อาหารและโรคของอย่างหนึ่ง อาจเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้อีกอย่างหนึ่งเกิดวามกระทบกระเทือนขึ้นได้ด้วย เช่น วามโลก วามโกรธ เกิดขึ้นรุนแรง แม้เป็นโรคทางจิต แต่กั้ทำให้ร่างกายเกิดเป็นโรคทางกาย ขึ้นได้...

(2537 : 65)

ข้อความที่ขีดเส้นใต้ จัดเป็นข้อความสำคัญซึ่งได้จากการสรุปข้อความ ที่อธิบายมาข้างต้น ดังกล่าว

3.4 การใช้โวหาร

ในการนิพนธ์บทความต่าง ๆ เหล่านี้ มีการใช้โวหารต่าง ๆ เหล่านี้ มีการใช้โวหารต่าง ๆ เช่น การอธิบาย อภิปราย บรรยาย และพรรณนา ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

3.4.1 การอธิบาย มีการอธิบายหลายลักษณะ เช่น

3.4.1.1 อธิบายโดยการอ้างถึงข่าว จากหนังสือพิมพ์

ดังตัวอย่าง

คือได้ข่าวพร้อมทั้งภาพในหนังสือพิมพ์ไลฟ์ (LIFE) เมื่อหลายปีมาแล้วว่า นายแพทย์ รัสเซียได้ตัดศีรษะสุนัขตัวหนึ่งมาต่อเข้ากับสุนัขอีกตัวหนึ่ง เป็นสุนัขตัวเดียวแต่มีสองศีรษะ มีชีวิตอยู่ได้นานเท่าไรจำไม่ถนัด ศีรษะสุนัขตัวเดิมแสดงอาการของตนอย่างหนึ่ง ศีรษะสุนัขที่มาต่อเข้าใหม่แสดงอาการของตนอีกอย่างหนึ่ง คือต่างแสดงเหมือนอย่างเป็น สุนัขสองตัว แสดงว่าจิตใจของสุนัขได้มากับศีรษะเพราะอยู่ที่ศีรษะ มิได้อยู่ที่หัวใจที่เด่น อยู่

(2537 : 61 - 62)

3.4.1.2 อธิบายโดยตั้งปัญหา ดังตัวอย่าง

บัดนี้ได้เกิดปัญหาว่า คนเราจะตายจริงเมื่อไร ได้ยินว่าแพทย์หมู่หนึ่งลงความเห็นว่
ไม่ใช่เมื่อหัวใจหยุดเต้น แต่เมื่อสมองหยุดทำงาน ความเห็นของคนโดยมากตั้งแต่
โบราณกาลมา น่าจะตายเมื่อหยุดลมหายใจ หรือดับลม ถือว่าลมหายใจเป็นตัวชีวิต
ดังคำกล่าว บาเณ หรือปณ และว่า สัตว์มีชีวิต คือ มีปราณหรือลมหายใจนั่นเอง
ฉะนั้นเมื่อดับลมปราณ ก็เป็นการดับชีวิตไปด้วย

(2537 : 62)

3.4.1.3 การอธิบายคำศัพท์ ด้วยการแปลศัพท์ และอธิบาย
คำศัพท์นั้นด้วยถ้อยคำอื่น ๆ ดังเช่น

ตามรูปศัพท์ อากาศ แปลว่า ที่ที่ไถหรือมีรอยไม่ได้ เพราะเป็นที่ว่าง ดังที่มี
พระพุทธภาษิตว่า "รอยเท้าไม่มีในอากาศ" ตรงกันข้ามกับคำว่า โอกาส ที่แปลว่า
ที่ที่ไถหรือมีรอยได้ อันหมายถึงพื้นพิภพเป็นต้น ทั้งสองคำนี้มาจากธาตุศัพท์เดียวกันกับคำว่า
กลี ในคำว่ากลีกรรม กลี แปลว่าการไถ หมายถึงการทำนา ตามอรรถ คือความหมาย
อากาศที่กล่าวถึงในธาตุ 6 นี้ หมายถึงช่องว่างในกายนี้ตามกล่าวแล้ว ดังที่ยกแสดงใน
พระสูตรนั้นว่า ช่องที่เนื้อและที่เลือดไม่สัมผัสกัน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก
ช่องอาหารที่กลืนเข้าไป ช่องที่อาหารเก่าออกไปภายล่าง

(2537 : 67)

ในการอธิบายคำว่า "ชีวิตอันอุดม" ได้มีการวางกฎเกณฑ์ของชีวิต
3 อย่าง อันได้แก่ ทุชีวิต โมมชีวิต และสุชีวิต ซึ่งได้นิยามคำเหล่านี้ได้อย่างน่าฟัง ก่อนที่จะ
สรุปนิยามคำว่า "ชีวิตอันอุดม" ดังตัวอย่างคือ

...อันวิชาย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนชีวิตอย่างหนึ่ง แต่จะต้องมีปัจจัยอื่นร่วมสนับสนุนอีก
หลายอย่าง ดังจะเห็นตัวอย่างคนที่เรียนนามีวิชาสูง แต่รักษาตัวไม่รอด หรือรักษาตัว
ให้ดีตามสมควรไม่ได้ ทั้งไม่ได้รับความนับถือจากคนทั้งหลายก็มีอยู่ไม่น้อย เพราะฉะนั้น
พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้จึงได้ทรงวางเกณฑ์ของชีวิตไว้ว่า

ชีวิตมี 3 อย่างก่อน คือ ทชีวิต ชีวิตชั่วร้าย หมายถึงคนที่ใช้ชีวิตทำกรรมชั่วร้ายต่าง ๆ
 โมฆชีวิต ชีวิตเปล่าหมายถึงคนที่ปล่อยให้ชีวิตล่องไปเปล่าปราศจากประโยชน์ และ
 สุชีวิต ชีวิตดี หมายถึงคนที่ใช้ชีวิตประกอบกรรมที่ดีที่ชอบต่าง ๆ และชีวิตดีนี้เอง
 เมื่อมีมาก ๆ ขึ้น จะกลายเป็นชีวิตอุดมในที่สุด...

(2537 : 154)

อธิบายด้วยการใช้คำตรงกันข้าม และขยายความไปตามลำดับ เช่น
 การกล่าวถึงเรื่อง "ความพยายาม" ซึ่งตรงกันข้ามกับ "ความเมตตา" ดังตัวอย่าง

จักแสดงวิธีปฏิบัติสุจริตธรรมสักคู่หนึ่ง โดยย่อไว้เพื่อผู้ต้องการต่อไป คือ ไม่พยายามกับ
 เมตตา เมื่ออารมณ์ร้ายอย่างเบา คือความหงุดหงิดไม่พอใจ แกร่งขึ้นเป็นความฉุนเฉียว
 ร้ายกาจแกร่งขึ้นอีกเป็นพยายาม เหล่านี้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ควรทำความเข้าใจตัว
 และพิจารณาโดยนัยว่านี้เท่ากับทำโทษตน เผาตนโดยตรง มิใช่ทำโทษหรือแผดเผาผู้อื่นเลย
 คราวที่ตนผิดใจยังเคยให้อภัย ไม่ถือโทษ โกรธแค้น เหตุไฉนเมื่อผู้อื่นทำผิดใจจึงมาลงโทษ
 แผดเผาตนเล่า ผู้อื่นที่ตนโกรธนั้นเขามีได้ทุกข์ร้อนไปกับเราด้วยเลย

(2537 : 169)

3.4.1.4 อธิบายไปตามลำดับที่ละขั้น เป็นการขยายความ
 เช่น ในเรื่องของ "เมตตา" มีตัวอย่างดังนี้

...เมตตาคือความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข มิตร คือผู้มีเมตตาปรารถนาสุข
 ประโยชน์ต่อกัน มิตรคือความมีเมตตาปรารถนาดีต่อกัน ผู้ปรารถนาจะปลูกเมตตาให้
 งอกงามอยู่ในจิต พึงปลูกด้วยการคิดแผ่ ในเบื้องต้นแผ่ไปโดยเจาะจงก่อน ในบุคคลที่
 ชอบพอมีมารดาบิดา ญาติมิตร เป็นต้น โดยนัยว่า ผู้นั้นจึงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความ
 เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขสวัสดิ์รักชานเกิด เมื่อจิตได้รับการฝึกหัดคุ้นเคยกับเมตตา
 เข้าแล้วก็แผ่ขยายให้กว้างออกไปโดยลำดับดังนี้ ในคนที่เฉย ๆ ไม่ชอบไม่ชัง ในคน
 ที่ไม่ชอบน้อย ในคนที่ไม่ชอบมาก ในมนุษย์และดิรัจฉานไม่มีประมาณ...

อธิบายด้วยการสรุป

ในการสรุป นิยมสรุปด้วยคำสุภาพ ซึ่งปรากฏว่าส่วนใหญ่เป็นพุทธภาษิต ดังเช่น การสรุปเรื่องความสุจริต และความทุจริต ดังตัวอย่าง

...เพราะเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ผู้ทรงมีพระเมตตาไมตรี มีมิตรภาพในสรรพสัตว์ ทอดพระเนตรเห็นการฉ้อโกง จึงได้ทรงประทานศาสนธรรมไว้หนึ่งฉันทคาถา แปลความว่า บุคคลประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจริต ผู้ปฏิบัติประพฤติธรรมย่อมเป็นสุข ในโลกนี้และในโลกอื่น ดังนี้...

(2537 : 170 - 171)

3.4.1.5 การอธิบายด้วยการใช้ตัวอย่างเปรียบเทียบ

ในการกล่าวถึงเรื่องของ "กรรม" มีการอธิบายด้วยการใช้ตัวอย่างเปรียบเทียบให้เห็นจริง และมีการสรุปในช่วงท้าย ดังตัวอย่าง คือ

...คนที่เว้นจากทางกรรมเป็นอกุศล คาเนินไปในทางกรรมที่เป็นกุศลเรียกว่า ธรรมจारी แปลว่าผู้ประพฤติธรรม สมจारी แปลว่าผู้ประพฤติเรียบร้อยสม่ำเสมอ ความประพฤติ ดังนี้ เรียกว่า ธรรมจริยาหรือธรรมจรรยา สมจริยาหรือสมจรรยา สมจริยาดังนี้แหละ คือ หลักสมภาพในพระพุทธศาสนา สมภาพคือความเสมอกันนั้น อาจทำให้เสมอกันได้ในทางที่อาจจะทำได้ แต่ไม่อาจทำให้เสมอกันได้ในทางที่ไม่อาจจะทำ ในทางที่ไม่อาจจะทำนั้น เช่น คนเกิดมามีเพศต่างกัน มีรูปร่างสูงต่ำดำขาว ต่างกัน เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ใครจะทำให้เสมอกันได้ เช่น ทำให้สูงต่ำเท่ากันหมด แม้ในคนเดียวกันนี้ทั้ง 5 ก็ไม่เท่ากัน จะทำให้เท่ากันได้อย่างไร สิ่งที่ไม่อาจจะทำให้เท่ากันได้ ถ้าใครไปพยายามจัดทำเข้าก็เหมือนกับนิทานเรื่องเปรตจระเขียบ...

...เรื่องมีอยู่ว่า มีคนเดินทางหลายคน เข้าไปนอนพักอยู่ในศาลาซึ่งเป็นที่พักของคนเดินทางหลังหนึ่ง เมื่อพากันนอนหลับแล้ว มีเปรตเจ้าระเบียบตนหนึ่งเข้าไปในศาลา เห็นคนนอนอยู่เป็นแถว จึงไปตรวจดูทางเท้า ก็เห็นเท้าของคนนอนหลับไม่เสมอกัน จึงดึงเท้าของคนเหล่านั้นลงมาให้เสมอกัน ครั้นตรวจดูเห็นเท้าเป็นแถวเสมอกัน

เรียบร้อยดีแล้ว ก็ไปตรวจดูทางศีรษะ เห็นศีรษะของคนเหล่านั้นไม่อยู่ในแถวเสมอกันอีก จึงดึงศีรษะให้ขึ้นมาเสมอกันเป็นแนวเดียวกันหมด แล้วก็ย้อนกลับไปตรวจดูทางเท้าอีก ก็เห็นเหลื่อมล้ำไม่เสมอกันอีกก็ดึงเท้าให้เสมอกันใหม่อีก คนก็ไม่เป็นอันได้หลับได้นอน เป็นสุขเพราะต้องถูกดึงเท้าบ้าง ดึงศีรษะบ้าง ขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่รู้จักแล้ว ทั้งเปรต เจ้าระเบียบนั้นก็ไม่สามารถจัดให้เสมอกันได้

การจัดให้เสมอกันในทางที่ไม่อาจจะจัดได้เช่นนี้เป็นการจัดที่ไม่สำเร็จ รังแต่จะให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายไม่สงบสุขอย่างเดียว ส่วนการจัดให้เสมอกันในทางที่อาจจัดได้นั้น พระพุทธเจ้าทรงจัดด้วยหลักสมจริยานี้ คือ เว้นจากทางกรรมฝ่ายอกุศล ตาเนนในทางกรรมฝ่ายกุศล ตามที่ทรงสั่งสอนไว้นั้น...

(2537 : 103 - 104)

3.4.2 ไวยาหารแบบอภิปราย

เป็นการกล่าวชี้แนะ ชักชวน ให้ปฏิบัติตาม ซึ่งในการอภิปรายนี้ มีการใช้วิธีต่าง ๆ ดังเช่น

3.4.2.1 อภิปรายด้วยการตั้งปัญหา แคลศัพท์ นิยามศัพท์

และใช้พุทธภาษิต ดังตัวอย่าง

...ชีวิตอันอุดม เป็นจุดหมายที่พระพุทธเจ้าสอนให้ทุกคนปฏิบัติให้ถึง ถ้าจะตั้งปัญหาว่าอะไรคือชีวิตอันอุดม ก็น่าจะต้องพิจารณากัน คำว่า อุดมแปลว่าสูงสุด ชีวิตอันอุดมคือชีวิตที่สูงสุด ผลที่ปรารถนาจะได้อย่างสูงสุดในชีวิตเป็นชีวิตอันอุดม ถ้าถือเอาความปรารถนาเป็นเกณฑ์ ก็ตอบได้ว่า ไม่ใช่เกณฑ์จัดระดับชีวิตของพระพุทธเจ้าแน่นอน เพราะแต่ละคนย่อมมีความปรารถนาต่าง ๆ กัน ทั้งเพิ่มความปรารถนาขึ้นได้เสมอ จนถึงมีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า "แม่น้ำเสมอด้วยตัณหา (ความอยาก) ไม่มี" ที่มีความอยากดังนี้ จะประสบความสำเร็จดังที่อยากได้สักกี่คน ตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมมีจำนวนจำกัดจะเป็นด้วยกันทุกคนหาได้ไม่ บางทีคนที่ไม่ได้คิดปรารถนาว่าจะเป็นก็ได้เป็น ต้องไปเป็นอย่างที่ไม่อยากก็มีอยู่มาก...

(2537 : 48 - 49)

3.4.2.2 การอภิปรายด้วยการตั้งประเด็นปัญหา แล้วสรุปจาก
การตอบปัญหานั้น ดังตัวอย่างการอภิปรายประเด็นปัญหาว่า ประเพณีธรรม คือ ประเพณีอย่างไร
ดังนี้

...ถ้ามีปัญหว่า ประเพณีธรรม คือประเพณีอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ประเพณีให้เป็น
สมจริยาดังกล่าวนั้นเอง และเมื่อเราเข้าใจความดังนี้แล้ว คำว่าสมจริยาจะแปลว่า
ความประพฤติเรียบร้อย สม่่าเสมอก็ได้ ความประพฤติสมควรหรือเหมาะสมก็ได้
ความประพฤติโดยสมภาพก็ได้ เป็นคำแปลที่ถูกต้องกับความหมายทั้งนั้น ดังนี้แหละเป็น
ธรรมจรรยา

ฉะนั้น หลักธรรมจรรยาของพระพุทธเจ้า ก็เป็นหลักที่เป็นแม่บทของหลักทั้งหลายแห่ง
ความสุขสงบของชุมชนทั่วไป ถ้าไม่อยู่ในแม่บทนี้แล้วจะเกิดความสุขสงบไม่ได้สมภาพ
ภราดรภาพ เสรีภาพ ก็จักมีขึ้นไม่ได้...

(2537 : 105)

อภิปรายด้วยการตั้งประเด็น และมีการอธิบายขยายความเป็นการ
อภิปรายเปรียบเทียบ ยกตัวอย่างประกอบดังเช่น

...การพิสูจน์มติและจิตใจ เมื่อต้องการจะรู้ว่าใครมีความคิดเห็นอย่างไร จะใช้
เครื่องซึ่งดวงวัดเป็นต้นก็ไม่ได้เหมือนกัน ต้องใช้วิธีให้แสดงออกมาในทางการเมือง
เช่น ออกเสียงเลือกตั้ง ออกเสียงประชามติ ในการประชุม เช่น การอภิปราย
การลงมติ และในส่วนปลีกย่อย เฉพาะเรื่องเฉพาะบุคคล ก็ใช้วิธีให้บุคคลนั้นแสดง
ออกมาและสังเกตจากอาการที่เขาแสดงออกมานั้น แต่ถ้าเขาไม่แสดงอาการอะไร
ออกมาแล้วก็จะรู้ไม่ได้ เว้นไว้แต่จะมีญาณหยั่งรู้จิตใจ ของเขาเท่านั้น

(2537 : 102)

การพิสูจน์ต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ แสดงว่าเครื่องพิสูจน์นั้นมีต่าง ๆ
 เมื่อเป็นวัตถุ ก็นำเข้าห้องวิทยาศาสตร์ เมื่อเป็นความผิดก็นำเข้าโรงศาล เมื่อเป็นภูมิรู้ก็นำ
 เข้าสอบไล่ เมื่อเป็นจิตใจก็เผยให้แสดงออก ดังนั้นเป็นต้น คราวนี้เป็นกรรมจะนำเข้าวิธีไหน
 จะนำ เข้าโรงศาล หรือจะนำเข้าห้องสอบไล่ดังกล่าวแล้ว เป็นต้น ก็คงไม่ได้ผล จึงต้องนำ
 เข้าพิสูจน์ตามหลักเหตุผลอันเป็นเหตุผลอย่างธรรมดาสามัญ ที่สามารถจะเข้าใจได้ด้วยสามัญ
 สำนึกของทุก ๆ คน ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ทุก ๆ คนเมื่อตากแดดก็ร้อน เมื่ออาบน้ำก็เย็น เมื่อได้รับความร้อนเย็นตามที่ต้องการ
 ก็เป็นสุข เมื่อได้รับเกินต้องการก็เป็นทุกข์ สิ่งที่ทำให้เป็นสุขหรือเป็นทุกข์เหล่านี้เรียกว่า
 เหตุ ส่วนความสุขหรือทุกข์ที่ได้รับเรียกว่าผล ถ้าเป็นเหตุผลในทางเกิดสุขก็เรียกว่าดี
 ถ้าเป็นเหตุผล ในทางให้เกิดทุกข์ก็เรียกว่าชั่วร้าย เหตุผลที่เกิดจากการทำของบุคคล
 ก็เช่นเดียวกัน เช่น เมื่อผู้ใดมารังแกตัวเราให้เดือดร้อน เราก็เห็นว่าคนนั้นไม่ดีเกร
 เมื่อผู้ใดมาช่วยเหลือเกื้อกูล ตัวเราให้เป็นสุขสบาย เราก็เห็นว่าคนนั้นเป็นคนดี เป็นคน
 มีคุณเกื้อกูล ตัวอย่างง่าย ๆ ดังกล่าวนี เป็นเครื่องแสดงว่า ทุก ๆ คนต่างก็มีสามัญสำนึก
 บอกตัวเองอยู่ว่าความดีและความชั่วมีจริง เพราะเรารู้สึกตัวของเราเองว่า คนนั้นทำดี
 แก่เรา คนนั้นทำชั่วร้ายแก่เรา และในทานองเดียวกัน ตัวเราเองก็มีความรู้สึกเหมือนกัน
 ว่า ตัวเราเองทำดีหรือไม่ดีอย่างไร จนถึงบางทีรู้สึกภูมิใจในความดีของเรา หรือเสียใจ
 ในความชั่วของเรา ในเมื่อเกิดรู้สึกตัวขึ้น

อันความดี หรือความชั่วที่ตัวเราเองทำ หรือที่คนอื่นทำซึ่งปรากฏในความรู้สึกของเรา
 นั้น คืออะไรเล่า ก็คือกรรมนั่นเอง เป็นกุศลกรรม (กรรมดี) บ้าง เป็นอกุศลกรรม
 (กรรมชั่ว) บ้าง ฉะนั้น กรรมจึงมีจริง และมีตัวอยู่จริง เพราะคิดอยู่ในความรู้สึก
 ในจิตใจของตัวเราเอง...

(2537 : 114 - 115)

3.4.2.3 การอธิบายโดยใช้เหตุผล

ในการอธิบายมีการใช้เหตุผลต่าง ๆ มาประกอบ
 การอธิบาย เป็นการชี้แนะให้ปฏิบัติตามในทางที่ดี ที่ถูก ที่ควร เช่นในการทำให้มีความเชื่อฟัง
 อย่างมีเหตุผล เป็นการแก้ความสงสัยเข้าข้างตนเอง ดังตัวอย่างคือ

...ในขณะที่ใจวิปริตเช่นนี้ บางทีทำให้เป็นรอยแผลจารึกอยู่ในจิตใจ คอยสะกิดใจให้เจ็บช้ำเตือนรื้อย้อนอยู่ตลอดเวลาและทำให้เกิดความเกลียดตนเอง หรือรังเกียจตนเอง จนถึงต้องหลบหน้าเพื่อนฝูงมิตรสหาย ไปก็มี แต่ถึงจะหลบหน้าคนอื่นเป็นส่วนมากได้ แต่หลบตนเอง ไม่พ้น เมื่อเกิดความเกลียดหรือรังเกียจตนเองมากขึ้น จนไม่สามารถจะทนอยู่ในโลกได้ต้องพยายามทำลายตนเองไปก็มี ฉะนั้น เมื่อเกิดแผลในใจขึ้นก็มักเป็นชนิดโรคเรื้อรังที่รักษาหายยาก สู้ป้องกันไม่ให้มีขึ้นไว้ก่อนไม่ได้ ทั้งนี้ด้วยวิธีปลูกกรรมศรัทธาคือ ความเชื่อกรรมนั้นแหละให้ตั้งมั่นขึ้นในใจ ให้มีเป็นกำลังใจจนพอที่จะเชื่อใจได้ว่าจะไม่ประจบการที่ชั่วที่ผิดอะไร ๆ ถ้ายังคลางแคลงสงสัย ไม่เชื่อใจตนเองว่าจะยับยั้งใจไว้ได้ ก็ต้องเว้นจากสิ่งชั่วร้ายเข้าเหยียดต่าง ๆ ฉะนั้น ทางบิดามารดาหรือผู้ปกครองและทางโรงเรียนจึงได้คอยแนะนำสั่งสอนห้ามปราม ไม่ให้อ่านหนังสือบางชนิดไม่ให้ดูภาพยนตร์บางชนิด ที่เป็นเครื่องยุยงยั่วเย้าให้ประทุพผิดศีลธรรม และวัฒนธรรมอันดี คอยแนะนำห้ามปรามนั้น ก็สมควรที่จะเชื่อฟังและปฏิบัติตาม เป็นการป้องกันตัวเราเองไว้ตั้งแต่เบื้องต้น

ท่านผู้ใหญ่วิเคราะห์ให้คำแนะนำตักเตือนก็ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนก็ดี ท่านก็ได้แต่เป็นเพียงผู้บอกกล่าวแนะนำส่วนความเชื่อฟังเป็นหน้าที่ของเราเอง เพราะเป็นสิ่งที่อยู่ในใจของเรา ถ้าใจของเราเกิดตื้อตึงขัดแย้งไม่เชื่อฟังเสียแล้ว คำแนะนำตักเตือนต่าง ๆ ก็ไม่มีประโยชน์ หรือมีประโยชน์น้อยมาก ฉะนั้น จึงควรที่จะคอยตรวจดูใจของเราเองว่ามีความเชื่อฟังต่อคำแนะนำสั่งสอนอยู่เพียงไร มีความตื้อตึงขัดแย้งอยู่เพียงไร และคิดต่อไปว่าเพราะเหตุไร เมื่อหมั่นคิดอยู่ดังนี้แล้ว จะเห็นผลเทียบเคียงได้เอง หรือถ้ายังไม่เห็นได้เองก็ต้องซักถาม และท่านผู้แนะนำอบรมก็มักจะชี้แจงให้รู้ให้เข้าใจ ถ้าคิดตั้งใจฟังคำชี้แจงของท่าน ไม่ตั้งป้อมตื้อตึงเสียก่อนแล้วก็คงจะได้รับความกระจ่างในคำแนะนำของท่าน และจะได้รับความซาบซึ้งในเมตตากรุณาของท่าน

การหัดมีความเชื่อฟังอย่างมีเหตุผลนี้ เป็นวิธีแก้ความลาเอียงเข้ากับตนเองที่เป็นเหตุให้ทำอะไรตามใจของตนเองโดยส่วนเดียว ผู้ใหญ่ที่ดีจึงไม่ต้องตามใจเด็กในทางที่ผิด คอยแนะนำห้ามปราม หรือแม้ต้องปรามเอาบ้างตามสมควร เป็นการหัดไม่ให้ลาเอียงเข้ากับตนเองหรือถือเอาแต่ใจตนเองมาตั้งแต่ก่อนเข้าในคำว่าดีไม่ตั้งแต่ก่อน เพราะดีเมื่อแก่กันเป็นการดัดยาก...

3.4.3 บรรยายโวหาร

ในบทความนี้ มีการใช้โวหารแบบบรรยายทั้งในการเล่าเรื่อง อยู่เสมอ ๆ ดังตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นการเล่าเรื่องประกอบเพื่อเป็นคติสอนใจว่าหน้าที่ของเราทุกคนนั้น คือ การทำ "กรรม" ปัจจุบันให้ดียิ่ง ๆ ขึ้น ดังเช่น

...มีชาย 2 คน ไปให้หมอดู หมอดูทำนายทายคนหนึ่งว่าจะได้เสวตฉัตร ทนายอีกคนหนึ่งว่าจะลำบาก ชายคนที่ได้รับทำนายว่าจะได้เสวตฉัตรก็ดีใจ นั่งนอนรอไม่ทามาหาหินอะไร ในที่สุดก็สิ้นทรัพย์สมบัติ ไปนอนเจ็บอยู่อย่างอนาถที่ป่ากลางทุ่งมีพระธุดงค์เดินผ่านมาพบเข้า มีจิตสงสารจึงเอากลดไปปักให้ชายผู้นั้นก็สิ้นใจในกลดของพระธุดงค์ ก็ได้เสวตฉัตรเหมือนกัน เพราะคำว่าเสวตฉัตรแปลว่าร่มขาว กลดของพระธุดงค์ก็เป็นร่มขาวชนิดหนึ่ง ส่วนชายอีกคนหนึ่ง ซึ่งได้รับทำนายว่าจะลำบาก เกิดความกลัวลำบากจึงตั้งหน้าขวนขวายพากเพียรทำมาหากิน เก็บออมทรัพย์สิ้นอยู่เรื่อย ๆ มา จึงมีหลักฐานเป็นสุขสบายขึ้นโดยลำดับ แต่ก็ลำบากมาก่อนเป็นอันมากเรื่องนี้เป็นคติสอนใจว่า หน้าที่ของเราทุก ๆ คน ก็คือทำกรรมปัจจุบันนี้แหละให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปแล...

(2537 : 127 - 125)

3.4.4 พรรณนาโวหาร

ในการชี้แจงรายละเอียดต่าง ๆ บางครั้งต้องมีการพรรณนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจ อย่างชัดเจน ดังตัวอย่าง คือ

...อันที่จริงกรรมดีต้องให้ผลดี กรรมชั่วต้องให้ผลชั่วตามที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้อย่างไม่ผิดโดยแน่นอน และผลที่สนองนั้นจะเรียกว่าเป็นผลที่สาสมก็ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นตัวอย่างในพระสูตรหนึ่งว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย (หมายถึงทั้งคนทั้งดิรัจฉานเป็นต้นที่เกี่ยวข้องอยู่ในโลกทั้งหมด) ให้เลวและดีต่าง ๆ กัน คือการฆ่าสัตว์ ตัดชีวิตทำให้มีอายุสั้น การเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทำให้มีอายุยืน การเบียดเบียนเขาให้ลำบากทำให้มีโรครุม การไม่เบียดเบียนเขาให้ลำบาก ทำให้มีโรคน้อย ความมักโกรธahunหันซึ่งเคียดเคี้ยวแค้นขัดเคือง กระแจะกระงอทำให้ผิดพรณเศร้าหมองไม่งดงาม

ความไม่มักโกรธเคียดแค้นทำให้ผิวพรรณ ผ่องใสงดงาม ความมักริษยาผู้อื่นทำให้มี
ศักดิ์ต่ำต้อยน้อยหน้า ความไม่ริษยาทำให้มีศักดิ์สูงใหญ่ ความไม่เพ้อแผ่เจือจานทำให้
มีโรคสมบัติน้อย ความเพ้อแผ่เจือจานทำให้มีโรคสมบัติมาก ความแข็งกระด้างถือตัว
ดูหมิ่นท่านทำให้เกิดในสกุลต่ำ ความไม่แข็งกระด้างถือตัวดูหมิ่นท่านมีความอ่อนน้อม
เคารพนับถือผู้ที่ควรอ่อนน้อมนับถือ ทำให้เกิดในสกุลสูง ความไม่เข้าหานักปราชญ์หรือ
ผู้ศึกษาได้ถามทำให้มีปัญญาพราม การเข้าหานักปราชญ์หรือผู้ศึกษาได้ถามทำให้
ปัญญามาก...

(2537 : 13)

ตัวอย่างการพรรณนารายละเอียดของร่างกายมนุษย์ เมื่อส่องดูด้วย
กล้องจุลทรรศน์ ดังต่อไปนี้

...ร่างกายของคนเรา^{นี้} เมื่อส่องดูด้วยกล้องจุลทรรศน์หรือด้วยอะไรที่ละเอียด
กว่านั้นจะได้พบช่องว่างพُرณไปทั้งตัวส่วนที่ไม่ใช่ช่องว่างก็คงเป็นสิ่งที่เรียกว่า ธาตุคินบ้าง
ธาตุน้ำบ้าง ธาตุไฟบ้าง ธาตุลมบ้าง ประกอบกันอยู่ ปรากฏเป็นร่างที่น่าจะเป็นอย่าง
แมงกะพรุน หรือร่างเหินแผละ แต่เพราะสายตาศักดิ์ของคนเราเห็นอย่างหยาบ
ไม่ละเอียดจึงมองเห็นเป็นร่างที่เรียบร้อย แต่ถึงเช่นนั้นที่คลุมเป็นร่างอยู่ได้ก็เพราะ
มีจิตใจรวมอยู่ด้วย คือส่วนร่างเป็นกาย ซึ่งไม่มีความรู้สึกอะไรเลยถ้าไม่มีจิตใจ
ในทางตรงกันข้าม ถ้าร่างกายไม่คลุมกันอยู่ ต้องแตกทำลายเหมือนอย่างผู้ที่ต้อง
ประสบอุบัติเหตุ เช่น ถูกรถยนต์ ทัพร่างกายย่อยยับ จิตใจก็อยู่ไม่ได้ เพราะจิตก็ต้อง
อาศัยร่างกายเป็นที่สถิต ตกว่าทั้งสองต้องมีอยู่ด้วยกันความเป็นบุคคลหรือสภาพเป็น
บุคคลจึงมีอยู่ ความมีอยู่ด้วยกันทั้งกันทั้งสองอย่างหรือจะเรียกว่าเอกภาพ หรือสามัคคี
ภาพของทั้งสองอย่างหมดไปเมื่อใด สภาพเป็นบุคคลก็สิ้นไปเมื่อ^{นั้น} ดังที่เรียกว่า
ความตาย...

(2537 : 68)

3.4.5 ไวยาหารเปรียบเทียบ

เช่นการเปรียบเทียบความสุษภายนอกว่า เป็นความสุษลูงไป่ง
การเปรียบเทียบนี้หมายถึงเป็นความสุษที่ไม่ยังยืน ดังตัวอย่าง

...สิ่งภายนอกโดยมาก ถ้าเป็นส่วนที่ดี มีเงิน ทอง ยศ ชื่อเสียง เป็นต้น ก็เป็น
การปรารภตรงกันของคนเป็นอันมากจึงต้องมีการแสวงหาแข่งขันกันโดยทางใดทางหนึ่ง
เมื่อได้มากก็เกิดความสุขเพราะสมปรารถนาบ้าง เพราะนาไปเลี้ยงชีพตน และผู้อื่น
ได้อิ่มหนำสำราญบ้าง สิ่งภายนอกย่อมอุดหนุนความสุขจะนี้ แต่สิ่งภายนอกไม่ยังยืนแปร
เปลี่ยนไปอยู่เสมอ ความสุษที่เกี่ยวเกาะติดอยู่ก็ต้องแปรเปลี่ยนไปตามความทุกข์
จึงปรากฏขึ้นติด ๆ กันไปทีเดียว ความสุขเช่นนั้นเป็นความสุขที่ล่อยไปล่อยมา หรือ
เรียกว่าเป็นความสุขลูงไป่ง และในความแสวงหา ถ้าไม่ได้หรือได้สิ่งที่ไม่ชอบก็ให้เกิด
ความทุกข์ เพราะไม่สมปรารถนา อนึ่งถ้าได้สิ่งนั้น ๆ มาด้วยการกระทำที่ไม่ดี
การกระทำนั้นก็จะกลายเป็นเครื่องตัดทอนตนเองอีกส่วนหนึ่งข้อความที่กล่าวมานี้แสดงว่าสิ่ง
ภายนอกอุดหนุนความสุขสำราญให้บ้าง แต่จัดเป็นเหตุของความสุขหรือ ถ้าเป็นเหตุของ
ความสุข ผู้ที่มีสิ่งภายนอกบริบูรณ์จักต้องเป็นสุขทุกคน แต่ความจริงไม่เป็นอย่างนั้น
ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยสิ่งภายนอกแต่เป็นทุกข์มีถมไป เพราะเหตุนี้ สิ่งภายนอกจึงมิใช่เป็นตัว
ของความสุข เป็นเพียงเครื่องแวดล้อมอุดหนุนความสุขดังกล่าวแล้วเท่านั้น บัดนี้ยังเหลือ
อยู่อีก ความเห็นหนึ่งซึ่งว่าสุขทุกข์เกิดจากเหตุภายใน...

(2537 : 162 - 163)

การใช้ไวยาหารเปรียบเทียบหลังการสรุป

เช่นในการเปรียบเทียบเรื่องชีวิตอันอุดม ว่ามิใช่ผลที่ได้ด้วยความอยาก
อันเป็นตัณหา และเปรียบเทียบชีวิตเมื่อถึงคราวรุ่งเรืองว่าเหมือนพลูหรือปรอท ดังตัวอย่าง

...ฉะนั้น ผลที่ได้ด้วยความอยากอันเป็นตัณหา จึงมิใช่เป็นเกณฑ์จัดว่าเป็นชีวิตอันอุดม
เช่นว่า เมื่อได้เป็นอย่างนั้น ๆ แล้วก็เป็นอันได้ถึงขีดชีวิตอันอุดม ในทางโลกอาจจะ
เข้าใจกันเช่นนั้น เช่นที่พูดว่ากำลังรุ่งเรือง หมายถึงอยู่ในตำแหน่งสูง มีทรัพย์มีบริวารมาก

ก็ว่าชีวิตขึ้นถึงขีดสูง แต่ละคนย่อมมีขีดสูงสุดต่างกัน ขีดสูงสุดของผู้ใดก็เป็นชีวิตอันอุดมของผู้นั้น แต่ความขึ้นถึงขีดสูงสุดของชีวิตแบบนี้ ตามสายตาของท่านผู้รู้ ย่อมว่าเป็นเหมือนอย่างความขึ้นของพลหรือความขึ้นของปรอทคนเป็นไข้ คือเป็นของชั่วคราว บางทีในขณะที่ชะตาชีวิตขึ้นสูงนั้น กลับมีชีวิตไม่เป็นสุข ต้องเป็นทุกข์มากเสียอีก...

(2537 : 163)

ธรรมะกับนักปกครอง

เป็นบทความบรรยายธรรมในการอบรมคณะนักศึกษาโรงเรียนนายอำเภอรุ่นที่ 27 ซึ่งเข้าฝัาอบรมจากสมเด็จพระญาณสังวรฯ ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร เนื่องในโอกาสสำเร็จการศึกษาอบรมเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2530 บทความนี้ได้้นำลงเผยแพร่ในวารสารเทศาภิบาล ฉบับวันที่ 82 ปีที่ 11 (พฤศจิกายน 30)

1. การตั้งชื่อเรื่อง เนื่องจากบทความนี้ที่มาจากการบรรยายธรรมแก่นักศึกษาโรงเรียนนายอำเภอที่จะต้องไปเป็นนักปกครองบริหารราชการแผ่นดิน อันควรเป็นผู้มีธรรมะบริบูรณ์ ดังนั้นจึงตั้งชื่อเรื่องนี้ว่า "ธรรมะกับนักปกครอง" ซึ่งตรงตามเนื้อหาทุกประการ

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการกล่าวสัมนิเทศน์ ย้ำความสำคัญ ของบุคคลที่เป็นนักปกครอง แล้วจึงแสดงหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ที่จะใช้เป็นหลักในการปกครองต่อไป ดังความว่า

...วันนี้ท่านทั้งหลายได้มาสู่พระอุโบสถ ได้สัมผัสการพระรัตนตรัยซึ่งมี พระพุทธปฏิมาองค์สำคัญ คือ พระพุทธรูปสี่พระองค์เป็นประธาน และท่านผู้ช่วยการฯได้แสดงความประสงค์ที่จะให้แสดงสัมนิเทศน์ คือ ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความสุขสันต์ใจ โดยที่ท่านทั้งหลายผู้เป็นนักศึกษานี้จะสำเร็จการศึกษาในวันที่ 26 เดือนนี้ และจะได้ออกไปรับราชการในตำแหน่งนายอำเภอทั่วราชอาณาจักร ตามที่ทางราชการกำหนด เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายจึงชื่อว่า ได้เป็นผู้ปกครองหรือนักปกครองในระดับที่มีความสำคัญ และท่านทั้งหลายต่างก็

ได้รับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ มาแล้ว ได้ผ่านการทำงานที่ปฏิบัติในท้องถิ่นต่าง ๆ มาแล้ว และก่อนที่จะเลื่อนขึ้นเป็นนายอำเภอ ก็ต้องมาเข้าโรงเรียนฝึกความรู้ในด้านการปกครองเป็นต้น เพื่อให้เชี่ยวชาญในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ ที่สำคัญยิ่งขึ้น คือ เป็นนายอำเภอ ดังที่กล่าวนั้น

เพราะฉะนั้น จึงจะขอแสดงหลักธรรมะในพระพุทธศาสนา ที่จะใช้เป็นหลักในการปกครองแก่ท่านทั้งหลาย...

(2530 : 3)

2.2 เนื้อเรื่อง

เนื้อเรื่องที่ทรงแสดงเป็นการกล่าวถึงหลักในการปกครอง ซึ่งมีเนื้อหาเป็นธรรมะ 10 ประการ หรือ "ทศพิธราชธรรม" อันเป็นหลักธรรมที่เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับผู้ปกครองทั้งหลาย ดังที่ทรงกล่าวว่า

... "ทศพิธราชธรรม" แม้จะแสดงเป็นธรรมของพระมหากษัตริย์ในการปกครอง เพราะฉะนั้นหลักธรรมเหล่านี้ จึงเป็นธรรมที่เหมาะสมสำหรับผู้ปกครองทั้งหลาย ควรที่ท่านทั้งหลายจะสนใจและให้มีหลักธรรมอยู่ในใจอีกส่วนหนึ่ง วิชาความรู้ ความสามารถในหน้าที่การงานต่าง ๆ นี้ ปฏิบัติไปให้ชอบโดยธรรม คือ โดยหลักทศพิธราชธรรมตั้งนี้แล้ว แม้ว่าจะต้องเหนื่อยยากลำบากหรืออาจจะไม่มีศรีสุขนัก พอเป็นอยู่ได้ ก็มีความภูมิใจของตัวเองอยู่ว่า เราเป็นนักปกครองที่ดีปฏิบัติการปกครองที่ชอบธรรม โดยธรรม เป็นบุญเป็นกุศล ทำให้ใจเราเองก็เป็นสุขและทำให้ผู้อื่นเป็นสุข...

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องโดยการสรุปว่า ถ้ามีธรรมะ คือ "ทศพิธราชธรรม" อยู่ในใจ ก็ชื่อว่า มีศาสนา และทรงอำนวยการให้ทุกคนมีความสุขความเจริญ ดังความว่า

...มีพุทธศาสนา แม้ว่าจะไม่ไปวัดไปวา แต่ถ้ามีธรรมอย่างนี้อยู่ ก็ถือว่ามีความ
ไปวัดแต่ไม่มีศาสนาในใจ แบบนี้ก็ไร้ประโยชน์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นตามที่ได้อธิบาย
เป็นสัมมาทิฏฐิในวินัย ขอยุติเพียงเท่านี้ และขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย
ให้บุญกุศลที่นักศึกษาทุกท่านได้มีความสุขความเจริญทุกท่านเทอญ...

(2530 : 14)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

การใช้คำแบบซ้ำคำ เป็นการเน้นความให้หนักแน่นชัดเจน ดังตัวอย่าง
เช่น ในการกล่าวถึงหลักธรรมในการปกครองหรือหลักทศพิธราชธรรม ทรงกล่าวซ้ำว่ามีมา
ตั้งแต่คนไทยเริ่มนับถือพุทธศาสนาและซ้ำคำศาสนา ดังตัวอย่าง คือ

...หลักอันนี้มีมาตั้งแต่คนไทยได้รับนับถือพุทธศาสนา แต่ในภายหลังนี้เมื่อมีความ
เห็นต่างในพุทธศาสนา แม้ว่าจะเกิดในตระกูลนับถือพุทธศาสนา แต่ไม่ศึกษาให้รู้
หลักธรรมไม่ปฏิบัติหลักธรรมในพุทธศาสนา เรียกว่า ไม่รู้จักพุทธศาสนา จึงได้พากัน
เห็นต่างหลักธรรมเหล่านี้ จึงเป็นเหตุทำให้เกิดการแตกแยก เกิดความเบียดเบียน
ซึ่งกันและกันความเป็นศัตรูกัน ทำร้ายกันในทางต่าง ๆ มากมายดังที่ปรากฏ เพราะ
ไม่มีศาสนาอยู่ในใจ ไม่มีศาสนาภายนอก ไม่น้อมน้อมเข้ามาปฏิบัติด้วยกันอยู่ในใจ
จึงไม่ได้รับผลทางศาสนาของศาสนาตามสมควร...

(2530 : 6)

และตัวอย่างการซ้ำคำว่า "ธรรมะ" เป็นการเน้นความสำคัญของ
"ธรรม" ดังนี้

เพราะฉะนั้นหลักธรรมเหล่านี้ จึงเป็นธรรมที่เหมาะสมสำหรับผู้ปกครองทั้งหลาย ควรที่
ท่านทั้งหลายจะสนใจและให้มีหลักธรรมอยู่ในใจอีกส่วนหนึ่ง วิชาความรู้ ความสามารถ
ในหน้าที่การงานต่าง ๆ พร้อมมูลแล้ว จะต้องมีธรรมเหล่านี้เป็นหลักของใจด้วย
และก็นำเอาหน้าที่ความรู้ ความสามารถต่าง ๆ นี้ ปฏิบัติไปให้ชอบโดยธรรม

(2530 : 13)

3.2 การใช้ประโยชน์

ประโยชน์ที่ใช้ในการบรรยายบทความนี้ ทรงใช้ทั้งประโยชน์แบบสั้น และประโยชน์แบบยาว มีการสรุปด้วยเหตุผลตัวอย่าง คือ

1) ..."ทาน" คือ การให้ทั้งนั้น เป็นการให้ที่พระมหากษัตริย์ทรงทำไม่ใช่ตาม รัฐธรรมนูญ ตามกฎหมายอันใด แต่โดยธรรม คือทรงปกครองโดยธรรม...

(2530 : 4)

2) ตัวอย่างในการอธิบายหลักธรรมในการปกครองด้วยประโยชน์ ประโยคยาว และประโยคเหตุผล คือ

เพราะฉะนั้นการที่กล่าวขานในที่นี้ก็เป็นการแสดงว่า พระมหากษัตริย์ไทยราชการไทย คนไทยนั้น ปฏิบัติตนอยู่ตามหลักธรรมในพุทธศาสนาตั้งแต่นับถือพุทธศาสนามาโดยตลอด จนถึงมีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกก็มี ให้หลักฐานที่เป็นตำนานที่ยังมีอยู่ก็มี พบตั้งแต่สมัยสุโขทัย เป็นต้นมา อันเป็นหลักฐานยืนยันว่า พระมหากษัตริย์ไทยนั้น ทรงปกครองโดยธรรมเป็น ปริมาตณาสัทธินิราชย์ โดยธรรมดังที่กล่าวมานั้น ไม่ได้ปล่อยพระองค์ให้หลงไปด้วยอำนาจ ของโลก โกรธ หลง หรือเบียดเบียนประชาชนให้เดือดร้อน หรืออยากจะทำอะไรก็ทำตามใจไม่ใช่อย่างนั้น แต่ว่ามีหลักธรรมอยู่ในใจสำหรับที่จะปฏิบัติ อันนี้แหละเป็น ปริมาตธรรม" ปริมาต คือ กำหนดโดยธรรมพระมหากษัตริย์ไทยเราได้มีมาตั้งแต่ โบราณกาล ไม่ใช่เป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยนิตินัย ดังที่กล่าวนั้น แต่เป็นปริมาตณาสัทธินิราชย์โดยธรรมอยู่แล้ว "เพราะฉะนั้นหลักธรรมการปกครองนี้ จึงกล่าวได้ว่าเท่ากับเป็น ธรรมนูญปกครองจิตใจ ปกครองตนเองทุก ๆ คน อยู่ตั้งแต่เมื่อได้รับพุทธศาสนา และ ปฏิบัติมาดังกล่าว...

(2530 : 6 - 7)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

เช่นการกล่าวถึง "ทศพิธราชธรรม" ในหัวข้อเรื่องศีล มีการยกตัวอย่าง การปฏิบัติตนอยู่ในศีลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งข้าราชการทั้งหลายก็ควรปฏิบัติ เช่นเดียวกันกับพระองค์ท่าน ดังตัวอย่างคือ

ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงดำรงพระองค์อยู่ในศีล คือการที่พระองค์ทรงประพฤติดีงามทั้งกายและวาจา ไม่เบียดเบียนใครให้เดือดร้อน มาตลอดเวลา แม้ข้าราชการทั้งหลายก็ควรปฏิบัติตัวอยู่ในศีลเช่นเดียวกัน ไม่ต้องเอา ข้อใดข้อหนึ่งเอาแต่เพียงว่าประพฤติกายวาจาให้เรียบร้อย ดีงาม ไม่เบียดเบียนใคร ให้เดือดร้อน...

(2530 : 10)

จะเห็นได้ว่าในการใช้ข้อความต่อเนื่องทรงใช้อย่างมีเอกภาพ สัมพันธภาพ สำนัดภาพ

ในการอธิบายการปฏิบัติพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามปฐมบรมราชโองการว่า "เราจะปกครองแผ่นดินโดยชอบธรรม" มีการใช้ข้อความต่อเนื่อง กันเป็นอันดี ดังนี้

...แม้ว่าพระองค์จะไม่เสด็จออกไปเยี่ยมประชาชน หรือไปประทับอยู่กับประชาชน ในที่ต่าง ๆ จะประทับอยู่แต่ในกรุงเทพฯ และปฏิบัติราชกิจตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ หรือตามกฎหมาย หรือตามราชประเพณี หรือตามกฎหมายเทศบาล หรือตามราชประเพณี ต่าง ๆ เป็นต้นเท่านั้น ก็ทรงทำได้ แต่การที่ออกไปทางปฏิบัติพระราชกรณียกิจ ที่เป็น ประโยชน์แก่ประชาชนอย่างมหาศาล ด้วยโครงการพระราชดำริต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ ไม่มีกำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ ไม่มีกำหนดไว้ในกฎหมายข้อไหน ไม่มีกำหนดไว้ในบทบัญญัติ แต่ว่ามีกำหนดไว้ในหลักธรรม ซึ่งมีพระปฐมบรมราชโองการว่า เราจะปกครองโดยธรรม ก็คือ ทศพิธราชธรรม อันนี้แหละ ที่ทำให้พระองค์สำนึกถึงว่าหน้าที่ทรงปกครองโดยธรรม มีทาน เป็นต้น จึงได้เสด็จไปเยี่ยมราษฎรในที่ต่าง ๆ และทรงปฏิบัติในข้อนี้คือ "การให้"

ให้แก่ประชาชน พระราชทานทรัพย์สินส่วนพระองค์ให้แก่ประชาชนเพื่อทำโครงการราชดำริต่าง ๆ ชักนํ้าให้ทางราชการ รัฐบาลช่วยในกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ในท้องถิ่นนั้น ๆ พัฒนาการเกษตร การชลประทาน การปลูกพืชพันธุ์ ตามความเหมาะสมแก่ท้องถิ่นดังกล่าว เหล่านั้น...

(2530 : 8)

ข้อความที่ขีดเส้นใต้เป็นใจความสำคัญ ที่กล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพียงประการเดียว ซึ่งมีเอกภาพดี และมีสัมพันธภาพพร้อมด้วยสารัตถภาพเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งอยู่ตรงส่วนกลางของย่อหน้า ส่วนข้อความก่อนและหลังเป็นการอธิบายประกอบใจความสำคัญ ดังกล่าว

3.4 การใช้โวหาร

เรื่องนี้มี การใช้โวหารต่าง ๆ เนื่องด้วยเป็นการบรรยายธรรมชาติ จึงมีการบรรยาย อธิบายขยายความ และอภิปราย พร้อมด้วยการเปรียบเทียบ ดังจะยกตัวอย่างเพียงเล็กน้อย

3.4.1 โวหารในการอภิปราย

ได้แก่ การอภิปรายชักจูงว่าน้อมให้ปฏิบัติธรรมะให้ถูกต้อง คือให้ใช้ธรรมะเป็นเครื่องปกครองใจของตนเองอยู่ประจำตนโดยเฉพาะในฐานะของนักปกครอง ต้องทำความเข้าใจ และควรมีศาสนา คือธรรมะประจำใจ ดังตัวอย่าง คือ

...ศาสนาที่เป็นตัวศาสนาที่แท้จริง คือ ธรรมะที่เป็นเครื่องปกครองใจ ปกครองตนเองที่กล่าวแล้วนั่นเอง เป็นธรรมะที่มีอยู่ในใจที่ปลูกฝังขึ้นในใจ มีอยู่ประจำตนเองนี้แหละเป็นศาสนา ถ้าหากว่าไม่มีธรรมะที่จะปกครองใจตนเอง ปกครองตนเองอยู่ดังนี้แล้ว แม้นิภายนอกจะแสดงว่านับถือศาสนาไหว้พระสวดมนต์หรือมีพระห้อยคอมากมาย ก็หาชื่อว่ามิใช่ศาสนาไม่ เพราะฉะนั้นในฐานะที่ท่านทั้งหลายเป็นนักปกครอง จึงควรทำความเข้าใจดังนี้ และควรที่จะมีศาสนา คือ ธรรมะอันเป็นเครื่องปกครองจิตใจของตนเองอยู่ประจำตน...

(2530 : 4)

3.4.2 ไวยาหารเปรียบเทียบ

เปรียบเทียบฐานะผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ดังเช่น

...พระมหากษัตริย์ก็ทรงอยู่ในฐานะบิดาที่เป็นพ่อ เรียกว่า "พ่อเมือง" บรรดา
พลสกนักรประชาชนทั้งหลายก็เหมือน "ลูกเมือง" เหมือนอยู่เป็นพ่อเป็นลูก เป็นพี่เป็นน้อง
เป็นญาติกันทั้งหมด หลักธรรมในพุทธศาสนานั้นสอนให้เป็นดังนี้ สอนให้มี "พรหมวิหารธรรม"
ต่อกัน คือ มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาต่อกัน มี "สังคหวัตถุ" ที่ตั้งแห่งความประพฤดี
อันเป็นหลักยึดเหนี่ยวใจกันและกัน ให้เกิดความเคารพรักแก่กัน คือ มีทาน การเผื่อแผ่
เจตียเจื้อจจาน ปิยะวาจา วาจาถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน สุภาพ อัจฉริยา เพื่อประโยชน์
สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอ เหล่านี้เป็นต้น ล้วนเป็นหลักธรรมที่จะผสมผสานทั้งผู้ปกครอง
ทั้งผู้อยู่ในปกครอง ให้เป็นเหมือนดังเป็นบิดา เป็นบุตร เป็นพี่น้อง เป็นญาติ เป็นสหาย
ไม่เป็นศัตรูกัน...

3.4.3 ไวยาหารในการอธิบาย

3.4.3.1 การอธิบายความหมาย

มีการอธิบายศัพท์ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมะ เช่น

"อาชวะ" ความเป็นผู้ตรง ซื่อตรง ไม่ทรยศ คดเคี้ยว

มัทวะ ความเป็นผู้อ่อนโยน ทรงเป็นผู้ที่มีความอ่อนโยนไม่แสดงความกระด้าง
ดุ๊กดูหมิ่นหรือหมิ่นแคลนผู้ใด ความสุภาพทางกายวาจา กับบุคคลทั่วไปทั้งหมด

ตบะ ความเพียร ทรงมีความเพียรเป็นอย่างยิ่ง ทรงเพียรปฏิบัติทั้งในด้าน
ศาสนากิจทรงปฏิบัติพระองค์ในหลักไตรสิกขา คือ สมาธิ ปัญญา ทรงปฏิบัติพระราชกิจ
ก่อประโยชน์โดยไม่ขาดระยะ

(2530 : 12)

3.4.3.2 การอธิบายรายละเอียด เป็นการอธิบายไปตาม

ลำดับ

การอธิบายไปตามลำดับ

ในการอธิบายความมีการอธิบายไปตามลำดับเนื้อหา เป็นการ
ต่อเนื่องกันอย่างดีแสดงให้เห็นเอกภาพ สัมพันธภาพและสารัตถภาพ ดังตัวอย่าง คือ

...แต่เมื่อพิจารณาตามพลตินัยแล้ว ก็จะทำให้เห็นว่าอันที่จริงนั้น พระมหากษัตริย์
ตั้งแต่สมัยเป็นท้าวพระยา เป็นพ่อขุนนางจนเป็นราชาพระมหากษัตริย์ เป็นต้น
ตามพระนามของประมุขที่ได้ตั้งกัน ต่างก็ได้ปกครองอยู่แล้วโดยธรรม ในเมื่อนับถือ
พุทธศาสนาแล้ว คำว่าปกครองโดยธรรมนี้ ก็คือปกครองโดยใช้ศุภิราชธรรมนั่นเอง
อันพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ย่อมมีพระปฐมบรมราชโองการ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
"เราจะปกครองโดยธรรม" ในรัชกาลปัจจุบันนี้เอง ก็ได้ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกัน
มีพระปฐมบรมราชโองการว่าดังนั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงปกครองอยู่ในขอบเขตของ
ธรรม...

(2530 : 5)

พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท

เป็นบทความในการบรรยายธรรม ในการประชุมพระนักพัฒนาจากภาคต่าง ๆ
ทั่วประเทศ เมื่อ พ.ศ. 2531 และลงพิมพ์ในหนังสือ ภาษาและวัฒนธรรม ฉบับที่ 2
ปีที่ 8 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2532) ซึ่งผู้วิจัย จะได้นำมาวิเคราะห์ ดังนี้

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เป็นการตั้งชื่อเรื่องโดยการชี้ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับการพัฒนา

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการทักทายตามธรรมเนียมปฏิบัติในการแสดงปาฐกถาธรรม

ทั่ว ๆ ไป ความว่า

"...อานวยพร ท่านรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ท่านอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหิดล ท่านผู้มีเกียรติ ท่านสภธรรมิกทั้งหลาย

รู้สึกยินดีที่ได้มาร่วมการประชุมในวันนี้ ซึ่งเป็นการประชุมพระนักพัฒนาจากภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศรวมทั้งผู้ที่สนใจและเกี่ยวข้องในการพัฒนาชนบท ทั้งที่เป็นพระสงฆ์ และคฤหัสถ์อีกจำนวนหนึ่ง โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะส่งเสริมพระนักพัฒนาในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศให้เพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ทางวิชาการเพื่อนำเอาพุทธธรรมไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาชนบทให้มากขึ้น...

(2532 : 3)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นเรื่องของธรรมะที่ใช้เป็นหลักในการพัฒนา เรียกว่า

"ไตรสิกขาพัฒนา" คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นการพัฒนาตามลำดับขั้น ทรงกล่าวไว้กับผู้เข้ารับการอบรมว่า ก่อนอื่นต้องพัฒนาตนเองก่อน เมื่อตนเองพัฒนาดีแล้ว จึงสามารถไปพัฒนาผู้อื่นได้ ซึ่งในการพัฒนานี้ทรงย้ำถึงความสำคัญของการพัฒนาบุคลากรมากกว่าประเด็นอื่น ๆ

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงหลักการพัฒนาในคำสอนของพระพุทธศาสนาว่า สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาได้ทุกระดับ และทุกสถานที่ ดังความว่า

...เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด เป็นการกล่าวถึงหลักการพัฒนาในคำสอนของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหลักกลาง ๆ สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาได้ทุกระดับและทุกสถานที่ นับแต่การพัฒนาตนเองพัฒนาสังคม พัฒนาชนบท พัฒนาเมือง ตลอดจนถึงประเทศชาติด้วย...

(2532 : 7)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

การใช้คำแบบซ้ำคำ เช่น การซ้ำคำว่า "พัฒนา" ในการอธิบาย "หลักการพัฒนามนุษย์" ดังตัวอย่าง คือ

...พระพุทธศาสนามีคำสอนในเรื่องนี้ไว้อย่างพร้อมมูล เพราะพระพุทธศาสนานี้ หากจะกล่าวอย่างรวบรัดที่สุดแล้วก็เรียกได้ว่า "หลักการพัฒนามนุษย์" กล่าวคือ พัฒนา สามีญมนุษย์ให้เป็นอภิมนุษย์ พัฒนา บุคคลให้เป็นอารยชน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของ พระพุทธศาสนาและหลักการดังกล่าวนี้ก็คือ หลักไตรสิกขา คือ สมาธิ ปัญญา นั่นเอง ซึ่งโดยใจความก็ได้แก่ การพัฒนาทางกายการพัฒนาทางจิตใจ และการพัฒนาทางปัญญา...

(2532 : 3)

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคค่อนาน เช่น การสรุปหน้าที่ของพระสงฆ์ ดังความว่า

...ฉะนั้นเมื่อพระสงฆ์จะต้องปฏิบัติไปปฏิบัติหน้าที่พัฒนาชีวิตให้แก่ประชาชน หรือกล่าวอย่างสั้นว่าไปช่วยพัฒนาประชาชน ไม่ว่าในระดับใด ๆ พระสงฆ์เองก็จะต้องได้รับการพัฒนาในระดับนั้น ๆ เสียก่อนกล่าวคือ ต้องพัฒนาตัวเองเสียก่อน แล้วจึงค่อยไปสอนให้คนอื่นพัฒนา หรือไปช่วยพัฒนาคนอื่น มิฉะนั้นแล้วก็ไม่รู้ว่าจะเอาอะไรไปช่วยพัฒนาเขา...

(2532 : 7)

3.2.2 ประโยคเหตุผล เช่น ทรงกล่าวมีความว่า คนจะมีชีวิตที่สมบูรณ์ จะต้องมีการพัฒนาครบทั้ง 3 ด้าน จึงกล่าวได้ว่า หลักไตรสิกขาเป็นหลักในการพัฒนามนุษย์ เพราะเป็นหลักการสากลที่สามารถนำไปใช้กับการพัฒนาได้ทุกระดับชีวิตดังตัวอย่าง คือ

...ฉะนั้น...จึงเห็นได้ว่า คนที่สมบูรณ์หรือว่าชีวิตที่สมบูรณ์นั้น จะต้องมีการพัฒนาการสมบูรณ์ครบทั้ง 3 ด้าน คือทั้งทางกาย ทางจิต และทางสติปัญญา เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าหลักไตรสิกขาของพระพุทธศาสนานั้นเป็นหลักพัฒนามนุษย์ หรือว่าหลักพัฒนาชีวิต และเป็นหลักการที่มีความเป็นสากลอยู่ในตัว สามารถนำไปปรับใช้กับการพัฒนาในทุกๆ ระดับของชีวิตได้...

(2532 : 5)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ย่อหน้า เพื่อแสดงข้อความต่อเนื่องนั้น แสดงถึงความมีเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพ เช่น

1) ...เรื่องบุคลากรนั้น ทางพระพุทธศาสนาก็ให้ความสำคัญอย่างยิ่งย่อนไปกว่าเรื่องหลักการที่นำไปประกาศหรือสั่งสอน ถ้าหลักการดีแต่บุคลากรไม่ดี ก็ไม่ก่อให้เกิดศรัทธาความเชื่อถือแก่ประชาชน" เมื่อเป็นดังนี้การที่จะทำให้เกิดการนั้นได้รับการสนองตอบในทางปฏิบัติก็ย่อมเป็นไปได้ยาก แต่ตรงกันข้าม "ถ้าบุคลากรดีแม้หลักการจะไม่ค่อยดีนักก็อาจจะก่อให้เกิดศรัทธาความเชื่อถือนั้นในประชาชนได้..."

(2532 : 6)

ตัวอย่าง 1) มีข้อความอันเป็นใจความสำคัญอยู่ตอนต้นของย่อหน้า
ส่วนตัวอย่าง 2) มีใจความสำคัญอยู่ตอนท้ายของย่อหน้า ดังตัวอย่าง คือ

2) "...ถ้าบุคลากรดี แม้หลักการจะไม่ค่อยดีนักก็อาจจะก่อให้เกิดศรัทธาความเชื่อถือนั้นในประชาชนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของพระพุทธศาสนา บุคลากรคือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นผู้ประกาศ หรือสั่งสอนหลักการของพระพุทธศาสนานั้นจะต้องประพฤติตนอยู่ในหลักการที่ตนสั่งสอนนั้นด้วยดังพระพุทธพจน์ที่ว่า "ท่านให้ตั้งอยู่ในคุณความดีอันสมควรก่อน แล้วจึงค่อยพร่ำสอนผู้อื่น..." และว่า "ถ้าพร่ำสอนผู้อื่นอันใด ก็ควรทำตนนั้น"..."

(2531 : 6)

3) "...นอกจากนี้หลักการพัฒนาของพระพุทธศาสนาดังกล่าวข้างต้นยังแสดงให้เห็นความหมายอีกประการหนึ่งว่า "การพัฒนาทางวัตถุนั้นต้องดำเนินไปภายในกรอบของคุณธรรมโดยการชี้แนะของปัญญาเท่านั้นจึงจะให้ความสุขแก่ชีวิตและสังคมได้อย่างแท้จริง มิฉะนั้นแล้วยิ่งพัฒนากี่ก็ยิ่งเกิดปัญหาเกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองบ้าง แก่ผู้อื่นบ้างหรืออาจจะทั้งแก่ตนเองและทั้งแก่ผู้อื่นดังที่เราทั้งหลายกำลังวิตกกังวลกันอยู่บ้างแล้วในขณะนี้..."

(2531 : 6)

ในตัวอย่าง 3) มีใจความสำคัญอยู่ตอนกลางของย่อหน้าซึ่งแสดงถึงความมีเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารถภาพ เป็นอันดี เนื่องจาก เป็นการกล่าวในเรื่องการพัฒนาเพียงประการเดียว โดยมีข้อความต่อเนื่องสัมพันธ์กัน และมีสาระประโยชน์

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 การอธิบาย มีการใช้โวหารในการอธิบายหลายแบบ เช่น

3.4.1.1 การอธิบายโดยการแสดงเหตุผลและเปรียบเทียบ
ว่าถ้าพัฒนาไม่ได้สัดส่วนกันจะทำให้เป็นคนผิดปกติหรือไม่สมประกอบ ดังตัวอย่าง คือ

...แต่ทางพระพุทธศาสนาถือว่า การพัฒนาแต่ทางกายหรือทางวัตถุโดยปราศจากการพัฒนาทางจิตใจหรือคุณธรรมควบคู่กันไปด้วยนั้นไม่อาจจะทำให้ชีวิตประสพสุขหรือมีความสุขอย่างแท้จริงถาวรได้ ถ้าเปรียบเทียบกับคนก็เสมือนคนที่ร่างกายพัฒนาแข็งแรงเป็นผู้ใหญ่แต่จิตใจเป็นเด็ก คือยังไม่ได้พัฒนาไปตามสัดส่วนของพัฒนาการทางกาย คนเช่นนี้ก็นับว่าเป็นคนผิดปกติ หรือไม่สมประกอบและความผิดปกติหรือไม่สมประกอบนั้นเองที่อาจเป็นอันตรายต่อตนเอง และต่อผู้อื่นได้อย่างไม่คาดคิด" เพราะฉะนั้นการพัฒนาตามหลักการของพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงการพัฒนาทั้งทางกายทางใจ และทางปัญญา หรือว่าทั้งทางวัตถุ ทางคุณธรรมและทางปัญญาควบคู่กันไปอย่างได้สัดส่วนสมดุล จึงจะเป็นการพัฒนาที่สมประกอบ ที่สมบูรณ์ อาจอำนวยการความสุขให้แก่ชีวิตและสังคมได้อย่างแท้จริง...

(2532 : 6)

3.4.1.2 การอธิบายไปตามลำดับ เช่น การอธิบายเรื่อง
การพัฒนาตามหลักไตรสิกขามีการพัฒนาไปตามนัยะแห่งไตรสิกขา ข้อศีล, สมาธิ, ปัญญา
ตามลำดับ ดังตัวอย่าง

...แม้การพัฒนาชีวิตในระดับสามัญทั่วไป ก็ต้องดำเนินไปตามหลักการอันเป็นนัยะ
แห่งไตรสิกขา นั่นคือจะต้องมีการพัฒนาทางร่างกายหรือทางวัตถุ เป็นต้น ต้องบำรุงรักษา
ร่างกายให้เติบโตใหญ่แข็งแรง ต้องสร้างสมปัจจัยวัตถุเพื่อความอยู่รอดและอยู่ดีของชีวิต
อันเป็นนัยะของไตรสิกขาข้อศีล จะต้องมีการพัฒนาทางจิตใจ กล่าวคือ สร้างเสริม
ความรู้สึนึกคิด หรือที่เรียกว่าอารมณ์ ทางจิตใจให้เป็นปกติสมบูรณ์ ปลุกฝังความสำนึก
ในทางระเบียบวินัย และศีลธรรม ความสำนึกผิดชอบ ชั่วดี ความสำนึกในประโยชน์ตน
ประโยชน์ผู้อื่น เป็นต้น ให้เกิดขึ้นในจิตใจอันเป็นนัยะแห่งไตรสิกขาข้อสมาธิ และจะ
ต้องมีพัฒนาการทางสติปัญญา อันได้แก่ ความรู้ความสามารถในศิลปะวิทยาการ อันจะ
เป็นเครื่องสร้างเสริมความเจริญในด้านต่าง ๆ ให้แก่ชีวิต ตลอดถึงความรู้ความเข้าใจ
ในเรื่องสิ่งที่ดีที่ชั่ว สิ่งที่ดีที่ถูกต้อง สิ่งที่ไม่ควรไม่ควร เป็นต้น อันจะเป็นเครื่องยังความสุข
ให้เกิดขึ้นแก่ชีวิต อันเป็นนัยะแห่งไตรสิกขาข้อปัญญา...

(2532 : 5)

3.4.1.3 โดยใช้คำถาม

ในการอธิบายความ มีการใช้คำถามประกอบ
การอธิบาย ดังเช่น

...จะนั้นในที่นี้จะขอกล่าวถึงหลักการธรรมของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการพัฒนา
ก่อน แต่ข้อที่ควรจะได้ทำความเข้าใจกันเสียก่อนในเบื้องต้นก็คือว่า "ศาสนากับศาสตร์
ทางโลก เช่น วิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมศาสตร์ เป็นต้นนั้น มีวิธีการและ
เป้าหมายต่างกัน หรืออาจกล่าวได้อย่างรวม ๆ ว่ามีหน้าที่หรือทำหน้าที่ต่างกัน"
เพราะฉะนั้นคำว่า "การพัฒนา" ตามแนวพุทธธรรมหรือคำสอนของพระพุทธศาสนาที่
จะพิจารณากันต่อไปนั้น จึงต้องพิจารณากันบนพื้นฐานความเข้าใจดังกล่าวข้างต้นนี้

ประเด็นต่อไปจึงมาถึงปัญหาที่ว่า "พระพุทธศาสนามีคำสอนหรือให้คำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาไว้อย่างไรบ้าง...

(2532 : 3)

3.4.1.4 การอ้างพุทธภาษิตหรือพุทธพจน์

ทรงใช้เมื่อยกตัวอย่างประกอบให้เห็นจริงว่า
พุทธเจ้าทรงสอนพระภิกษุในสมัยพุทธกาลไว้ในเรื่องนี้เป็นอย่างดี ดังที่ยกตัวอย่างและบอกที่มา
ของพุทธพจน์กว่านั้นด้วย ดังมีการบอกที่มาของภาษิต ดังมีตัวอย่าง เช่น

...บรรพชิตพึงพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า ความเป็นอยู่ของเราเนื่องด้วยผู้อื่น
(ขุ.อิติ.29/287/314)

(2532 : 4)

และในอีกแห่งหนึ่งใจความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ชาวบ้านเมื่ออุปการะแก่เธอบำรุงเธอด้วยปัจจัย 4 แม้พวกเธอก็จะมี
อุปการะแก่ชาวบ้าน ด้วยการแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด
ให้แจ่มแจ้งทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ แก่ชาวบ้านเกิด เพราะศฤกษณ์และบรรชิตต่าง
ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ด้วยการให้วัตถุและให้ธรรม" (อัง.ทสก.29/48/92)

(2532 : 5)

และในอีกตอนหนึ่งตรัสไว้ใจความว่า

ภิกษุพึงแผ่เมตตาจิต เพื่อที่จะได้ไม่ทำให้การฉนข้าวของชาวบ้านเป็นของว่างเปล่า
(อัง.เอก.20/54) ซึ่งหมายความว่า ภิกษุแผ่เมตตาแก่ชาวบ้านเป็นการตอบแทน
อุปการะของชาวบ้าน...

(2532 : 7)

3.4.2 ไวยาหารแบบอภิปราย

3.4.2.1 การอภิปรายแสดงความคิดเห็น เป็นการกระตุ้น

เตือนให้พระสงฆ์ระลึกถึงบทบาทหน้าที่เดิมในการเป็นผู้นำทางสติปัญญาในอดีต ซึ่งเป็นกิจที่พึงกระทำอันหนึ่งของพระสงฆ์ ดังตัวอย่าง

...การที่องค์การต่าง ๆ ทั้งที่เป็นของรัฐและของเอกชนได้จัดให้พระสงฆ์ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท ดังที่ได้ดำเนินมาแล้วและจะดำเนินต่อไปนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่ แต่เท่ากับเป็นการส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้มีโอกาสที่จะปฏิบัติหน้าที่ในบทบาทเดิมของตนได้สะดวกและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และในฝ่ายพระสงฆ์นั้น ก็เท่ากับได้มีส่วนกระตุ้นเตือนให้รำลึกถึงบทบาทเดิมของตน ที่เคยมีมาในอดีต คือความเป็นผู้นำในทางสติปัญญาและการพัฒนาชีวิตของสังคม ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นกิจที่พึงกระทำอันหนึ่งของพระสงฆ์ต่อสังคม...

(2532 : 7)

3.4.2.2 การอภิปรายด้วยประเด็นคำถาม

ในการอภิปรายหลักสากลของไตรสิกขา ทรงใช้

วิธีตั้งคำถามเป็นการเปิดประเด็นการอภิปรายเรื่องความหลักสากลของ "ไตรสิกขา"

ดังตัวอย่างคือ

ที่ว่า หลักไตรสิกขาที่มีความเป็นสากลนั้นคืออะไร? จะขอแสดงพอเป็นตัวอย่างดังนี้ การพัฒนาตนเพื่อบรรลุถึงอริยภาวะ คือความเป็นอริยะ นับแต่อริยภาวะขั้นต้นไปจนถึงขั้นสูงสุดก็ต้องดำเนินตามหลักไตรสิกขา กล่าวคือ ต้องมีพัฒนาการทางร่างกาย ได้แก่ การควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา ให้อยู่ในสิกขาวินัยอันเป็นเรื่องของศีล ต้องมีพัฒนาการทางจิตใจ ได้แก่ การควบคุมพฤติกรรมทางจิตจนจิตมีความแน่วแน่มั่นคงอันเป็นเรื่องของสมาธิ และต้องพัฒนาการทางปัญญา ได้แก่ อาศัยจิตที่มีสมาธิ และต้องมีพัฒนาการทางปัญญา ได้แก่ การอาศัยจิตที่มีสมาธินั้นพัฒนาปัญญารุ่งขึ้น มาจนถึงขั้นมีพลังตัดหรือทำลายกิเลสได้สิ้นเชิง นี่เป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา

(2532 : 5)

3.4.2.3 การอภิปรายสรุป

การสรุปเรื่องการพัฒนาชีวิตทุกระดับชั้นตามหลักไตรสิกขา ของพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่าง คือ

...ดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าการพัฒนาชีวิตทุกระดับชั้นนั้น จะต้องพัฒนาให้ครบทั้ง 3 ด้าน คือทั้งทางกายหรือวัตถุ ทางจิตใจ และทางสติปัญญา เพียงแต่แตกต่างกันไปตามระดับของวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายเท่านั้น เพราะฉะนั้นหลักการพัฒนา (คือหลักไตรสิกขา) ของพระพุทธศาสนานี้จึงใช้ได้เป็นสากล...

(2532 : 5)

ปกติภาพ - ปกติสุข

และ มนุษยธรรม

หลักแห่งปกติภาพปกติสุขของชีวิตและสังคม

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ตัดตอน และปรับปรุงมาจากเรื่อง หลักพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหนังสือเล่มใหญ่โดยมูลนิธิแผ่นดินธรรมและคณะศิษยานุศิษย์ผู้เคารพนับถือในองค์สมเด็จพระสังฆราช จัดพิมพ์เพื่อน้อมเกล้าถวายเนื่องในวโรกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกครบรอบ 1 ปี เมื่อ 21 เมษายน 2533 เพื่อประทานเป็นวิทยาทานแก่สาธุชนทั่วไป เนื้อหาของเรื่องเป็นเรื่องของเบญจศีลและเบญจธรรม ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นต่อการดำรงชีวิตที่ดีของคนทั่วไป ส่วนเรื่องปกติภาพ-ปกติสุข เป็นส่วนหนึ่งของเรื่อง "มนุษยธรรม ฯ" นี้

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เนื่องจากเรื่องนี้เป็นเรื่องของเบญจศีลและเบญจธรรม ซึ่งเป็นธรรมสำคัญและจำเป็น เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่ทำให้คนทั่วไปและสัตว์โลกทั้งหลายมีชีวิตอยู่อย่างปกติ ไม่เบียดเบียนล่วงเกินกัน ทำให้ทุกชีวิตมีความสุข จึงจัดว่าเป็นธรรมจำเป็นสำหรับทุกชีวิตที่จะดำรงอยู่อย่างปกติสุข จึงเรียกได้ว่ามีมนุษยธรรม คือ ธรรมของมนุษย์ การตั้งชื่อบทประพันธ์นี้ จึงตรงตามความหมายและเนื้อหาของธรรมะเป็นอย่างดี

2. การนำเสนอ

2.1 การปิดเรื่อง

เริ่มด้วยการกล่าวถึงการสืบต่ออายุของสัตว์โลกต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้นได้ เพราะมีการเมตตาคู่กัน ดังความว่า

...ในโลกนี้ มีมนุษย์และสัตว์ไตร่จณานานาชนิดสืบต่อกันมาอยู่เพราะอาศัยความไม่
ล้างผลาญชีวิตกันและกันและมีเมตตาคู่กัน ส่วนสัตว์บางชนิดที่ชั่วร้ายและอยู่ร่วมกันเป็น
หมู่ใหญ่ไม่ได้เพราะความชั่วร้ายปรากฏว่าได้สูญพันธุ์ไปแล้วก็มี เช่น สัตว์ไดโนเสาร์
และที่เห็นกันว่ากำลังจะสูญพันธุ์ไปก็มี เช่น เสือ...

(2533 : 1)

2.2 เนื้อเรื่อง แบ่งเป็น 6 ตอน คือ เบื้องต้นและเบญจธรรมแต่ละคู่ 5 คู่
และนำมากล่าวรวมกันเป็นตอนที่ 6 ซึ่งทรงตั้งชื่อว่า "ปกติภาพ ปกติสุข" ซึ่งหมายถึง
ความมีศีลธรรม ทำให้เป็นคนที่มีภาวะ "ปกติ" จึงเกิด "ปกติสุข" ตามมา เป็นเหตุให้ทุกชีวิต
ตลอดถึงสังคมมีภาวะที่เป็น "ปกติภาพ ปกติสุข" ดังกล่าว

เมื่อกล่าวถึงเนื้อเรื่องซึ่งผู้พิมพ์ตั้งหัวข้อไว้ว่า "มนุษยธรรม" ก็ได้
ทรงอธิบายคำว่า "มนุษยธรรม" ว่าเป็น "ธรรมของมนุษย์" ด้วยการกล่าวอ้างถึงภาษิต
ในहितเทศน์มีความว่า

...คนและสัตว์ไตร่จณานั้นย่อมมีการกิน การนอน การสืบพันธุ์เสมอกัน แต่สิ่งที่ทำ
ให้คนต่างกับสัตว์ไตร่จณานั้นคือธรรม...

(2533 : 5)

และเมื่ออธิบายมนุษยธรรมต่าง ๆ จบลงแล้ว ในตอนสุดท้ายผู้พิมพ์
ใช้วิธีการบรรยายเรื่องปกติภาพ-ปกติสุข ด้วยการกล่าวถึงข่าวหนังสือพิมพ์ เกี่ยวกับเรื่อง
ความเดือดร้อนต่าง ๆ อันจะเกิดจากการละเมิดศีล หรือขาดมนุษยธรรม

2.3 การปิดเรื่อง ผู้นิพนธ์กล่าวสรุปความว่า ถ้าทุกคนปฏิบัติตามมนุษยธรรม จนเป็นปกติภาพแล้ว จะเกิดปกติสุข ด้วยการใช้โวหาร กล่าวถึงพระพุทธเจ้าดังนี้

...พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แผ่เมตตา ความปรารถนาให้กว้างออกไป คนมีใจเมตตาจึง ไม่อึดอัดเพราะศีลเลย เพราะใจย่อมวิรังตเว้นด้วยอำนาจเมตตา เป็นปกติภาพเป็นปกติสุข...

(2533 : 69)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ เพื่ออธิบายเน้นข้อความให้ชัดเจน เช่น

...เมื่อมีชีวิตอยู่ก็ต้องหายใจเหมือนกันหมด การหายใจหมายถึงความมีชีวิตหรือความมีชีวิตก็หมายถึงการหายใจ...

(2533 : 3)

...ยังก่อดบยงแต่ยงหนีไปเสียก่อน ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะว่าสัตว์ไม่ตาย...

(2533 : 4)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม เพื่ออธิบายให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็เป็นอีกกลวิธีหนึ่งที่ทรงใช้มากดังเช่น

1) ...ตนรักสุขเกลียดทุกข์จนใด สัตว์อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์จนนั้น...

(2533 : 6)

คำตรงกันข้าม คือ รัก-เกลียด, สุข-ทุกข์, ตน-สัตว์อื่น

2) ...การพูดจริงนั้นง่ายกว่าพูดเท็จเพราะไม่ต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลงเรื่องพูดตรงไปตามเรื่องเท่านั้น แต่การพูดเท็จต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลง ยากที่จะโกหกได้สนิท มักมีพิรุณให้จับได้ไม่เร็วก็ช้า...

(2533 : 43)

คำตรงข้ามคือ พูดจริง-พูดเท็จ, ไม่ต้องคิด-ต้องคิด, เร็ว-ช้า

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคคู่ขนาน

มีการใช้ประโยคคู่ขนานในการอธิบายเปรียบเทียบ เช่น

1) ...ตนรักชีวิตของตนสะดุ้งกลัวความตายฉันทิ สัตว์อื่นก็รักชีวิตของตนและสะดุ้งกลัวความตายฉันทิ...

(2533 : 5)

2) ...มารดาบรรดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณาไม่ว่าจะฆ่าเองหรือยอมให้ใครฆ่าบุตรธิดาของตนได้ฉันทิ พระพุทธเจ้าก็ฉันทิ เพราะทรงเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาในสรรพสัตว์...

(2533 : 7)

3) ...ผู้ที่ถือเอาในทางทุจริตถึงจะร่ำรวยขึ้น ก็เหมือนอย่างปลวกอ้วน เพราะกัดเสากัดฝาเรือน ปลวกกัดเรือนยิ่งมากยิ่งอ้วนขึ้นเท่าไร เรือนก็ใกล้พังเข้าไปเท่านั้น...

(2533 : 68)

คำที่เป็นคู่ขนานคือ ฉันทิ-ฉันทิ

เท่าไร-เท่านั้น

3.2.2 ประโยชน์เหตุผล

ทรงใช้ประโยชน์ ซึ่งมีข้อความเป็นเหตุเป็นผลกันสรุปท้ายดังเช่น

...จะเห็นความไม่ทำลายล้างชีวิตกันตามศีลของพระพุทธเจ้า และความมีเมตตา

กรุณา ตามธรรมของพระพุทธเจ้าจึงเป็นเหตุเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตทั้งหลายในโลก...

(2533 : 2)

ข้อความที่เป็นเหตุ ความไม่ทำลายล้างชีวิตกัน

ข้อความที่เป็นผล ความดำรงอยู่ของชีวิต

3.2.3 การใช้ประโยคคำถาม

ในการอธิบายความบางครั้งมีการใช้คำถามนำเพื่อกำกับรายปัญหาทำให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัดขึ้น ดังตัวอย่าง

...มีปัญหาก่เถียงกันอยู่มีใช้น้อยว่า พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ฆ่าสัตว์แต่ทำไมจึงไม่ห้ามการบริโภคเนื้อสัตว์ เมื่อบริโภคเนื้อสัตว์ได้ก็ต้องมีการฆ่าสัตว์ ไม่เป็นอันอำนวยให้ฆ่าสัตว์โดยอ้อมหรือ ในการเฉลยปัญหานี้ ควรแสดงข้อที่เป็นมูลฐานก่อนว่า การทำอะไรแก่สัตว์ที่ตายแล้วจะบริโภคก็ตามจะนำไปฝังก็ตาม ไม่เป็นบาปผิดบาป คือฆ่าสัตว์ เพราะไม่เป็นการทำร้ายแก่ร่างกายที่ปราศจากชีวิตแล้ว ไม่มีภาวะเป็นสัตว์มีชีวิตเหลืออยู่...

(2533 : 61)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

มีการใช้ย่อหน้า และมีข้อความต่อเนื่องไปแต่ละย่อหน้าเป็นความต่อเนื่องไปตามลำดับ อย่างมีเอกภาพ

เช่น การกล่าวว่า เมตตากรุณาเป็นกัลยาณธรรม ทรงอธิบายต่อเนื่องว่าเป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ 1 และมีการเกี่ยวเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

...เมตตากฎาเป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งาม หรือธรรมที่ทำให้เป็นกัลยาณชนคนงาม เมตตากฎานี้เป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ 1 และทำให้จิตใจงามเป็นเหตุก่อการกระทำ เกื้อกูลขึ้นอีก...

(2533 : 10)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 การอธิบาย ทรงอธิบายด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น

การอธิบายค้ำยาก หรือศัพท์ธรรมะ ซึ่งต้องใช้บ่อย ๆ เพราะมีความจำเป็นต้องใช้จะทรงอธิบาย ขยายความในหลายลักษณะ ได้แก่

การแปลความหมาย เช่น อธิบายว่า "ศีล" เป็น "มนุษยธรรม" ก็จะแปลคำว่า "มนุษยธรรม" ด้วย ดังตัวอย่าง

...เพราะฉะนั้น "ศีล" โดยเฉพาะศีลห้า จึงเป็น "มนุษยธรรม" คือเป็นธรรมของมนุษย์แปลว่า คนเราจะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น มิใช่ว่าจะเกิดมาเป็นมนุษย์เท่านั้น จะต้องมียุทธธรรมสำหรับมนุษย์อีกด้วย...

(2533 : 2)

3.4.1.1 การอธิบายด้วยการนิยาม

ในการอธิบายศัพท์ทางธรรมะนั้น ทรงใช้วิธีแปลความ อธิบายขยายความ และนิยาม ตามความเหมาะสม ดังตัวอย่างคือ

การนิยาม เช่น

...คำว่าปาณะ คือ อินทรีย์ที่หายใจ ที่มีชีวิตอยู่ หมายถึงมนุษย์และเดรัจฉานทั่วไปทุกชนิด...

(2533 : 3)

การนิยาม และอธิบายความหมายประกอบเป็นขึ้น ๆ ดังเช่น

...ทรัพย์เหล่านี้มีเจ้าของถือกรรมสิทธิ์อยู่เรียกว่า อภินันะ สิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้
คำว่า ไม่ได้ให้ ก็หมายความว่ายังถือกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของอยู่ยังไม่สละกรรมสิทธิ์
เป็นเจ้าของและคิดว่าเจ้าของหมายถึงคนหนึ่งคนใดก็ได้ หมายถึงส่วนกลางก็ได้...

(2533 : 16)

3.4.1.2 การอธิบาย โดยใช้การบรรยายและโวหาร
เปรียบเทียบ เช่น การบรรยายถึงความร้ายของเสือ ทรงกล่าวว่า

...มีคำกล่าวยกเสือเป็นข้อเปรียบเทียบว่า เสือสองตัวอยู่ถ้ำเดียวกันไม่ได้ ก็แสดง
ถึงความร้ายของเสือที่ทำลายแม้พวกเดียวกัน มีบางคนเห็นว่า สัตว์ที่มีกำลังมาก
จะคงอยู่ได้ในโลกส่วนสัตว์ที่กำลังน้อยจะหมดไป เพราะสัตว์ที่มีกำลังมากเบียดเบียน
สัตว์ที่มีกำลังน้อยเหมือนอย่างปลาใหญ่กินปลาเล็ก...

(2533 : 1)

คำเปรียบเทียบที่ทรงนำมาใช้คือ เสือสองตัวอยู่ถ้ำเดียวกันไม่ได้
และปลาใหญ่กินปลาเล็ก

3.4.1.3 การอธิบายด้วยการยกตัวอย่างและเล่านิทาน
ประกอบให้เข้าใจชัดเจน

เช่นทรงเล่านิทานชาดก ถึงเรื่องของหมอรักษา
พิษงูผู้ขาดแคลนคนหนึ่ง ที่คิดจะหลอกให้เด็กถูกงูกัดเพื่อจะได้ค่าจ้างรักษาพิษงู จึงได้ยุให้เด็ก
ขึ้นไปจับลูกนกสาริกาบนศาลาบนไม้ซึ่งมีงูอาศัยอยู่ ดังตัวอย่างคือ

...เด็กคนหนึ่งซึ่งเป็นเด็กฉลาดมองไปเห็นศีรษะงูที่คาบไม้ ยังไม่รู้ว่า เป็นงู จึงปีนต้นไม้ขึ้นไปจับเข้าที่คอจึงรู้ว่างู แต่ก็จับให้แน่นไม่ให้งูกลับศีรษะมากัดได้ แล้วเหวี่ยงไปโดยเร็ว งูนั้นปลิวไปตกที่คอของหมอเข้าพอดี พันคอของหมอนั้นกัดให้ล้มลงสิ้นชีวิตในทันทีนั้น
เข้าภษิตที่ว่า หมองตายเพราะงู, ให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว...

(2533 : 37)

3.4.2 โวหารเปรียบเทียบ เป็นส่วนหนึ่งของการใช้โวหารแบบอธิบาย โดยการใช้การเปรียบเทียบประกอบเพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้ง เช่น เปรียบเมตตากเหมือนต้นไม้ ดังตัวอย่าง

1) ...เมื่อหัดคิดตั้งใจดังกล่าวย่อย ๆ เมตตากรุณาจะเกิดขึ้นในจิตใจ เหมือนอย่าง หวานพืชลงไปแล้วหมั่นปฏิบัติตามวิธีเพาะปลูก เช่น รดน้ำเป็นนิจ ๆ พืชก็งอกขึ้นงั้นนั้น ฉะนั้นควรเริ่มเพาะปลูกเมตตากรุณาในที่ในน้อง ในมารดาบิดา ตลอดถึงในเพื่อนที่ไม่ค่อยชอบ เป็นต้น เมื่อพืชคือเมตตากรุณางอกขึ้นแล้ว ตัวเรานี้แหละจะเป็นสุข ก่อนใครหมด...

(2533 : 12)

2) การอธิบายด้วยการเปรียบเทียบพระเมตตากรุณาของพระพุทธเจ้าที่มีต่อสัตว์โลก เหมือนอย่างพ่อ แม่ ของโลก ดังตัวอย่าง คือ

"...พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากรุณาในสัตว์โลกทั่วหน้าเสมอกัน เหมือนอย่าง พ่อแม่ของโลก จึงไม่ทรงเบียดเบียนแม้ด้วยความคิดแก่สัตว์โลกไหน ๆ เลย และประทาน ความคุ้มครองทั่วหน้าเสมอกันหมด ปราศจากอคติในทุก ๆ ชีวิต จึงไม่มีข้ออ้างเพื่อ ประโยชน์ตน อย่างเรื่องหมาป่าอ้างเพื่อจะกินลูกแกะในนิทานอีสป อยู่ในพระพุทธศาสนา เลย...

(2533 : 63)

3.4.1.4 อธิบายโดยใช้ข่าวจากหนังสือพิมพ์ประกอบ
การอธิบาย เพื่อดำเนินเรื่องต่อไปดังตัวอย่าง

...ข่าวในหนังสือพิมพ์ประเภทหนึ่ง คนมักจะอ่านไม่ปล่อยให้ผ่านไป แต่ไม่มีใครอยาก
เป็นข่าว คือข่าวฆาตกรรม ข่าวโจรกรรม ข่าวเกี่ยวกับผลิตศิลป์ข้อที่ 3 ข่าวหลอกหลวง
ข่าวคนเมาเกะกะอาละวาด เป็นต้น คนที่เป็นตัวการในข่าวล้วนเป็นคนกวนบ้านกวนเมือง
ให้เดือดร้อน ใครประพฤติก่อกรรมอย่างนั้น ถึงไม่ปรากฏเป็นข่าว ก็ทำเข็ญให้เดือดร้อน
เช่นเดียวกัน...

(2533 : 58)

ในการอธิบายเรื่องการฉ้อเนื้อสัตว์ของพระนั้น ทรงอธิบายได้ชัดเจน
ดังตัวอย่าง

...ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่ บัวตมึงสะ แปลว่า เนื้อที่เป็นไปทั่วไป คือเนื้อที่เขาทำ
ไว้สำหรับคนทั่วไปบริโภค ถึงภิกษุฉันหรือไม่ฉันเข้าไป ก็ทำบริโภคกัน แม้เช่นนั้นก็ทรง
อนุญาตให้ฉันได้แต่เนื้อสุก ไม่ให้ฉันเนื้อดิบ เป็นอันห้ามตลอดถึงกะปิดิบ น้ำปลาดิบ
(ผู้รู้พระวินัย เมื่อจะใช้กะปิหรือน้ำปลาดิบประกอบอาหารเพื่อพระภิกษุจึงทำให้สุกก่อน)
และทรงห้ามมิให้ฉันเนื้อ 10 จำพวกที่ชาวโลกเขารังเกียจกันคือ เนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง
เนื้อม้า เนื้อสุนัข เนื้องู เนื้อสัตว์ เนื้อเสือโคร่ง เนื้อเสือเหลือง เนื้อหมี
เนื้อเสือดาว...

(2533 : 62)

3.4.3 บรรยายไวยาหาร ในการเล่าเรื่อง ความเป็นมาของสุรา
ว่ามีสาเหตุมาจากการกวนน้ำอมฤต ทรงเล่าถึงสาเหตุที่ต้องมีการกวนน้ำอมฤต โดยเล่าแบบ
บรรยาย ดังนี้

...พระอินทร์ทรงช้างไวยราพตไปในวิถีกาาศ พบฤๅษีทรวาสยืนถวายพระอินทร์
ท้าวเฮอร์มาพาดบนศรัทธาช้าง ช้างสูดกลิ่นดอกไม้ซึ่งอวลอบหนักหนา ทำให้เป็นน้ำคั่ง
จึงพาดวงเอื้อมจับพวงดอกไม้จากตระพอง ขว้างลงเหยียบย่ำ พระฤๅษีทรวาส
โกรธว่าพระอินทร์ดูหมิ่น จึงสาปให้เสื่อมฤทธิ์ และให้พ่ายแพ้แก่หมู่สุร...

(2533 : 49)

เมื่อพระอินทร์สู้สูรไม่ได้ จึงต้องไปเชิญพระนารายณ์มาช่วยปราบ
ดังนั้นจึงทรงบรรยายเรื่องการกวนน้ำอมฤตและพรรณนาถึงพิธีกวนในตอนท้าย ดังตัวอย่าง

...พระนารายณ์ก็แนะอุบายให้ทวยเทพไปชวนเลิกลุทสงครามกับเหล่าหมู่สูร
ผูกพันมิตรร่วมกันตั้งพิธีกวนสมุทร หมู่เทพก็ปฏิบัติตามไปชวนอสูรเลิกรบและพากัน
ไปเก็บโอสถโยนลงไปในเกษียรสมุทร บันเหนียวที่ให้หมู่สูรถือทางสี่รชนาศ ให้หมู่เทพ
ถือทางหางนาศ พระนารายณ์เองอวตาร (แบ่งภาคลงมา) เป็นเต่าลงไปรองรับภูเขา
ที่เป็นไม้กวน...

(2533 : 50)

3.4.4 โวหารแบบอภิปราย มีการอภิปรายยกเหตุผลประกอบ เป็นการ
หว่านล้อม ให้เกิดสติปัญญาและให้หัดทำสติอยู่เสมอ ๆ เพื่อจะได้มีสติรอบคอบ ดังตัวอย่าง เช่น

...บางคนมีสติปัญญาความรู้ดี แต่ขาดสติ ทำอะไรผิดพลาดได้ อย่างที่กล่าวกันว่า
ฉลาดแต่ไม่เฉลียว จึงสมควรหัดให้มีสติรอบคอบ เพราะทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่
อาจหาสติได้วิธีหัด เช่น

1. หัดนึกย้อนหลัง เป็นการฝึกความกำหนดจดจำ
2. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะพูดจะทำอะไร
3. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะโกรธใคร มิใช่โกรธเสียก่อน จนหายโกรธแล้วจึงนึกได้
4. หัดให้มีความรู้ตัวอยู่ในเรื่องที่กำลังทำ กำลังพูดตลอดถึงกำลังคิดอยู่เสมอ
ไม่ปล่อยยให้ลืมตัว เผลอตัว
5. หัดให้มีความยับยั้งในการที่ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด ให้มีอุตสาหะในการ
ที่ควรอันตรงกันข้าม

...การหัดทำสติ เมื่อหัดอยู่เสมอสติจักเกิดมีทวีขึ้น ตามลำดับจนถึงเป็นสติรอบคอบ
ถ้าไม่หัดทำจะให้มีสติขึ้นเองนั้น เป็นการยากที่จะมีสติพอใช้ เหมือนอย่างประสงค์ให้
ร่างกาย มีอนามัยดี ก็ต้องทำกายบริหารให้ควรกัน...

(2533 : 57)

ตัวอย่างในการอธิบาย ชี้นะ เน้นนะ เชิญชวนให้ปฏิบัติธรรมด้วย การรู้จักหน้าที่และปฏิบัติตามหน้าที่เพื่อรักษาปกติภาพ ปกติสุข อันจะทำให้ได้ชื่อว่าเป็นมนุษย์ที่ดี ดังนี้

เมื่อรู้จักหน้าที่ของตนดีอยู่ และปฏิบัติให้เหมาะแก่หน้าที่ที่จะรักษาไว้ได้ทั้งบ้าน ทั้งเมือง ทั้งศาสนา ทั้งตนเอง ทั้งผู้อื่น สามารถรักษาปกติภาพซึ่งเป็นศีลตาม วัตถุประสงค์และรักษาปกติสุขซึ่งเป็นอันสงฆ์ของศีลโดยสรุปและศีลนี้แหละคือ มนุษยธรรม เพราะทำให้ผู้ที่มีศีลได้ชื่อว่าเป็นมนุษย์โดยธรรม...

(2533 : 68)

เส้นทางสร้างสุข

เป็นผลงานการรวบรวมเรื่องศาสนธรรม ที่สั้นและง่ายต่อการศึกษาปฏิบัติ หลักธรรมที่ปรากฏในเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ผูกพันเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันคือ สามารถให้คุณให้โทษได้ตามสมควรแก่ฐานะของธรรมเหล่านั้นดังแสดงไว้ว่า "ธรรมเหล่าใดที่ทรงแสดงว่าเป็นอกุศล ให้ผลเป็นความทุกข์ผู้ปฏิบัติใครขึ้นปฏิบัติจะได้รับทุกข์โทษตามสมควรแก่ธรรม ธรรมเหล่าใดที่ทรงแสดงว่าเป็นกุศล อำนวยผลเป็นความสุขแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติ ใครปฏิบัติได้ตามนั้น เขาย่อมได้รับความสุข..." (2531 : คานา)

เรื่องนี้ได้ทรงแสดงธรรมไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2503 รวมอยู่ในเรื่องหลักพระพุทธศาสนา พิมพ์ในวารสารต่าง เช่น พสส, โลกทิพย์ ในชื่อเรื่อง "ศึกษา" และเมื่อมีการพิมพ์เล่มลงในชื่อเรื่อง "เส้นทางสร้างสุข" ก็ได้รับความนิยมแพร่หลายมาโดยตลอด สำหรับเล่มที่ผู้วิจัยนำมาศึกษานี้ เป็นฉบับที่ศูนย์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในงาน สัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาในเทศกาลวิสาขบูชาปี 2531 โดยมีวัตถุประสงค์ให้ผู้สนใจธรรมะได้นำไปศึกษาปฏิบัติได้

1. การตั้งชื่อเรื่อง

จากการที่ผู้พิมพ์ได้แสดงให้เห็นว่าการที่จะทำให้ชีวิตมีความสมบูรณ์ได้นั้น จะต้องมีการศึกษาที่ถูกต้อง ดังที่ทางแสดงไว้ตั้งแต่ ปฐม มัธยม และอุดมศึกษานั้น จัดเป็น เส้นทางแห่งความสุข ซึ่งถ้าปฏิบัติถูกต้องจะนำความสุขมาให้แก่ชีวิตของแต่ละคนได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องนี้ว่า "เส้นทางสร้างสุข" จึงเป็นการตั้งชื่อตรงกับความหมายและเนื้อหาของเรื่องทั้งเป็นการชวนคิด และเร้าใจให้ติดตามอ่านอย่างยิ่ง

2. วิธีการนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงความจำเป็นในการศึกษา ด้วยการขึ้นต้นหัวข้อว่า "การศึกษาจำเป็นแก่ชีวิต" ด้วยการยกข้อความจากหิโตปเทศ ดังความว่า

บุตรที่ยังไม่เกิด 1 บุตรที่ตายไปแล้ว 1 และบุตรที่โง่เขลา 1 บุตร 2 จำพวก ข้างต้นยังดีกว่าจำพวกท้าย เพราะ 2 จำพวกข้างต้นให้เกิดทุกข์ชั่วคราว ส่วนจำพวกหลัง คือ บุตรที่โง่เขลาให้เกิดความทุกข์อยู่ระยะเวลา

คำข้างบนนี้ เป็นคำแปลภาษิตในหิโตปเทศ แสดงเป็นพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงปรารถนาถึงพระราชบุตรผู้ยังมิได้ศึกษา จึงโปรดจัดให้มีพระอาจารย์ถวายการศึกษาแก่พระราชบุตร การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญของชีวิต ทำให้ชีวิตมีคุณค่าขึ้น จนถึงเห็นกันมาตั้งแต่โบราณแล้วว่าผู้ที่ยังไม่เกิดมา หรือผู้ที่ตายไปแล้วยังดีกว่าผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาซึ่งมีชีวิตอยู่ มารดาบิดาและผู้มีเมตตาทั่วไปจึงอุปการะให้การศึกษาแก่เด็กของตน ถึงจะให้อย่างอื่นไม่ได้ก็พยายามให้การศึกษาเพราะวิชาเป็นทรัพย์ที่ติดตัว ทำให้สามารถดำรงตนได้...

2.2 เนื้อเรื่อง

ประกอบด้วยหัวข้อสำคัญ ๆ 5 หัวข้อ ได้แก่

1. ศึกษา หรือ สึกขา อันหมายถึงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา
2. ปฐมศึกษา เป็นการศึกษาระดับต้น เพื่อให้มีศีล
3. มัชฌิมศึกษา เป็นการศึกษาระดับกลาง เพื่อการมีสมาธิ
4. อุดมศึกษา เป็นการศึกษาระดับสูงสุด เพื่อการมีปัญญา
5. สรุปเรื่องการศึกษา ว่าเป็นการนำความสุขสมบูรณ์มาสู่ชีวิต

ซึ่งในแต่ละหัวข้อเรื่องมีหัวข้อย่อย ๆ ประกอบการอธิบายแต่ละหัวข้อ

อยู่ในวงเล็บ เป็นตอนสั้น ๆ ทำให้สามารถอ่านเข้าใจได้โดยง่าย

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการอภิปรายสรุปเป็นการชักชวนให้ศึกษาปฏิบัติตนเป็นคนดี

ดังความว่า

จะเห็นแม้จะจัดการกับบุคคลอื่นไม่ได้ ก็ควรจะจัดการกับตนเองแต่ละวันแต่ละให้ศึกษา
ปฏิบัติพระพุทธานุศาสนาทาคนให้เป็นคนดี ให้เป็นคนสมบูรณ์เท่าที่จะทำได้ ก็จะมีเกิด
ความสุขสวัสดิ์ สมกับที่ต้อนรับกันด้วยสวัสดิ์

บุญเมว ไส ลิกุเขย

ควรศึกษาหาความดีแล"

(2531 : 51)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ คำที่นำมาใช้ส่วนมากเป็นคำสามัญอ่านเข้าใจง่าย และมักใช้

วิธีซ้ำคำ ดังตัวอย่าง เช่น การอภิปรายเรื่องจิตใจ กับการรักษาระเบียบดังตัวอย่าง

ถ้าจิตใจไม่รักความมีระเบียบ และภาวะของจิตใจก็ยังไม่มีระเบียบอาการภายนอก
ก็ต้องยุ่ง ไม่มีระเบียบไปด้วย ยากที่จะปกปิดซ่อนเร้นได้...

(2531 : 20)

3.2 การใช้ประโยค ประโยคที่ทรงใช้มาก เป็นประโยคสั้น มีใจความไม่ซับซ้อน อ่านเข้าใจง่าย แต่ในบางครั้ง ก็ทรงอธิบายด้วยประโยคยาว ๆ บ้าง เช่น ทรงใช้ประโยคเหตุผลในการสรุปความดังนี้

1) การใช้ประโยคเหตุผล ในการอธิบายเรื่องสมาธิ ดังตัวอย่าง

บางคนมักเข้าใจว่า สมาธิของพระพุทธเจ้าใช้ได้เฉพาะผู้ใหญ่ที่ไม่ทำงานอะไร นั่งหลับตามภาวนายู่เท่านั้น แต่ที่จริงเข้าใจผิดเพราะสมาธิคือความตั้งใจต้องใช้ในการทำอะไรทุก ๆ อย่าง...

(2531 : 28)

2) การใช้ประโยคเหตุผล ในการสรุปเรื่อง อริยสัจ 4 ดังตัวอย่าง

อริยสัจ 4 ประการนี้รวมลงเป็นเหตุและผล คือ ทุกข์เป็นผลสมุทัยเป็นเหตุ นี่เป็นฝ่ายทุกข์ นิโรธเป็นผลมรรคเป็นเหตุ นี่เป็นฝ่ายดับทุกข์...

(2531 : 47)

3) การใช้ประโยคเหตุผล ในการอธิบายเรื่องปัญหาศึกษา ดังตัวอย่าง

การศึกษาทุกอย่างเพื่อให้ถึงขั้นสูงสุด คือ ปัญญา ปัญญาศึกษา ได้แก่ศึกษาปัญญา จึงเป็นอุดมศึกษาของคน...

(2531 : 30)

4) การใช้ประโยคเหตุผล ในการสรุปความ ดังตัวอย่าง

มีความสงสัยเสียยังคิดว่าหลงว่ารู้แล้ว เพราะยังมีทางระมัดระวังตัวและค้นหาความรู้ความจริงต่อไป

(2531 : 27)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ย่อหน้าแต่ละตอน แสดงถึงควมมีเอกภาพ ดังตัวอย่าง เช่น

1) ข้อความต่อเนื่องที่มีใจความสำคัญอยู่ข้างหน้า

คนเราทุก ๆ คน ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องมีความประพฤติของตน ต้องมีจิตใจของตน ต้องมีความรู้ความเห็นของตน จึงมีหน้าที่หรือมีความสมควรจะพึงศึกษาในเรื่องเหล่านี้ ซึ่งเป็นการศึกษาเรื่องของตนแท้ ๆ และต้องศึกษาอยู่เรื่อยไปจึงจะมีความเฉลียวฉลาด ต่อตนเองอยู่เสมอ ๆ ไม่เช่นนั้นจะโง่เขลาต่อตนเอง...

(2531 : 40)

จากย่อหน้านี้นักกล่าวในเรื่องของการมีหน้าที่ต้องประพฤติปฏิบัติใน ด้านการศึกษา ซึ่งมีใจความสำคัญกล่าวเพียงเรื่องเดียว มีข้อความต่อเนื่องสัมพันธ์กันดี และมีสาระสำคัญอย่างยิ่ง

2) ถ้าจะตั้งปัญหาถามว่า นานาอารยประเทศนั้นคือ ประเทศที่มีความเจริญอย่างไร คำตอบปัญหานี้น่าจะมีว่า คือ

เจริญด้วยความรู้ความสามารถในวิชาการ ในการสร้างสรรค์ประดิษฐ์กระทำสิ่งต่าง ๆ ทั้งในด้านบำบัดความทุกข์ บำรุงสุข ทั้งในด้านทำลายล้างมีความก้าวหน้าจนถึงเป็น ผู้จัดการโลกอยู่ในปัจจุบันนี้อาจทำให้โลกสงบก็ได้ อาจทำให้โลกไม่สงบ ก็ได้ อาจทำให้โลกยุ่งเหยิงจนเป็นสงครามขึ้นก็ได้...

(2531 : 43)

ข้อความนี้มีลักษณะของเอกภาพ สัมพันธภาพ และสัณฐานภาพปรากฏให้เห็นเด่นชัดเช่นเดียวกัน

3.4 การใช้โวหาร

โวหารที่ทรงใช้ในเรื่องนี้ ได้แก่

3.4.1 โวหารในการอธิบาย

3.4.1.1 อธิบายไปตามลำดับ เช่น อธิบายเรื่องการเรียนรู้ของมนุษย์ ตั้งแต่เกิด และเจริญเติบโต ตามลำดับ ดังตัวอย่าง

ศิลปะหรือวินัยนี้แหละเป็นปฐมศึกษา คือข้อที่พึงศึกษาเป็นขั้นแรก ศึกษาในเรื่องนี้ เรียกว่า ศึกษาศิลปะ เมื่อมองดูอย่างกว้าง ๆ ทุก ๆ คนได้เริ่มศึกษามาตั้งแต่เกิด มารดาบิดาได้เริ่มสอนให้ศึกษา คือฝึกหัดให้รู้จักอวัยวะ ร่างกาย ให้รู้จักใช้ภาษาพูด ให้รู้จักวินัยคือระเบียบมารยาทต่าง ๆ ต่อมาครูอาจารย์เป็นต้น ก็ช่วยให้การศึกษา วินัยต่าง ๆ ควบคู่กันไปกับศิลปวิทยา...

(2531 : 18)

3.4.1.2 การอธิบายศัพท์ ด้วยวิธีต่าง ๆ

ในการนำศัพท์ทางธรรมะมาใช้ จะทรงอธิบายขยายความให้เกิดความเข้าใจด้วยวิธีต่าง ๆ คือ

1) การนิยามศัพท์ เช่น

"คำว่า "การศึกษา" ตามปทานุกรมให้ความหมายไว้ว่า "การเล่าเรียนฝึกฝนอบรม" ในตำราศัพท์อีกฉบับหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า "การถือเอาวิชา" ทางบ้านเมืองไว้วางแผนการศึกษาของชาติไว้เป็น 4 ส่วน คือ จริยศึกษา พลศึกษา พุทธศึกษา และหัตถศึกษาตามที่โรงเรียนทั่วไปได้สอนอยู่แล้วเมื่อพิจารณากล่าวอย่างสรุป การศึกษาก็เพื่อ

1. ให้ความรู้ความสามารถในการประกอบการทำงานและการสังคมเป็นต้น ได้เป็นอย่างดี
2. เพื่อให้มีความเป็นคนโดยสมบูรณ์

(2531 : 5)

2) การแปลศัพท์ เช่น

อริยสัจจ์ แปลว่า ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่พระอริยะตรัสรู้หรือความจริงอย่างประเสริฐ...

1. ทุกข์ แปลว่าความไม่สบายก็ได้ แปลว่าความทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนไปก็ได้ ในภาษาไทยเมื่อพูดว่าทุกข์ก็มักหมายความว่า คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ แต่ในทางพระพุทธศาสนายังหมายถึงความที่ทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปด้วย...

(2531 : 59)

3) อธิบายศัพท์ด้วยการแปลและสรุปความ เช่น

ความสามัคคี ผ่องแผ้วดังกล่าว ท่านเรียกว่า วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้น ปฏิบัติพระธรรมของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ คือ ไตรสิกขา เมื่อใด ก็ได้วิมุตติ คือความหลุดพ้น เมื่อนั้นทันที ดังเช่น ทุก ๆ คนเมื่อรักษาศีล เช่นไม่ลักขโมยใครเมื่อใด ก็หลุดพ้นจากความเป็นขโมย...

(2531 : 47)

3.4.1.3 การอธิบายเหตุผลและการเปรียบเทียบ

เช่นในการกล่าวถึงจิตใจขมขื่นว่าอ่านยากเพราะมีขึ้นเชิงมากและเปรียบเทียบเหมือนปารกขัฏ และมหาสมุทร ดังตัวอย่าง

...จนถึงมีคำกล่าวมาตั้งแต่สมัยตีกดาบรรพว่าสัตว์ใคร่จวนอ่านง่าย ส่วนมนุษย์อ่านยาก เพราะมีขึ้นเชิงมากนัก เหมือนอย่างปารกขัฏ ไม่รู้ว่าจะสาราสัตว์ จะซ่อนอยู่ที่ไหนบ้าง แม้คำกลอนในโลกนิติ ก็มีว่า

พระสมุทรสุดลึกสิ้น	คณนา
สายดั่งทิ้งทอดมา	หยั่งได้
เขาสู่อาจวัควา	กำหนด
จิตมนุษย์นี้ไซ้	ยากแท้หยั่งถึง

(2531 : 13)

3.4.1.4 อธิบายด้วยการเล่าเรื่องสมมติ เพื่อให้เข้าใจง่าย
ในการสอนเรื่องจิตตสิกขา ได้ทรงนิพนธ์เรื่องเล่าเป็นการสมมติเรื่องครูสอนนักเรียนดังตัวอย่าง

ในห้องเรียนแห่งหนึ่ง ครูกำลังสอนนักเรียนอยู่ตั้งแต่ต้นสัปดาห์ก็เห็นนักเรียนหลายคนขาดความตั้งใจฟัง เพราะมีอาการตามที่ครูสังเกตเห็นต่าง ๆ กัน บางคนกำลังนั่งเหม่อ บางคนนั่งหลับ บางคนนั่งโง่หงุดหงิด บางคนดูกระสับกระส่าย บางคนดูสงสัยไม่เข้าใจ ครูจึงเรียกนักเรียนเหล่านั้นออกมาหน้าชั้น ถามว่ามีจิตใจเป็นอย่างไรไปหรือ สังเกตดูว่าไม่ได้ตั้งใจฟังครูอธิบาย ขอให้บอกตามเป็นจริง ครูจะได้ให้คำแนะนำไปที่ละคน คาบออกเล่าของนักเรียนและคำกล่าวอบรมของครูมีดังต่อไปนี้...

ครูกล่าวอบรมว่า อย่าปล่อยความสงสัยไว้ ต้องคิดทบทวนได้ถามเป็นนักศึกษาต้องมี สุ.จิ.ปุ.ล.สุ (สุตะ) คือ ฟัง จิ. (จินตา) คือ คิด ปุ. (ปุจฉา) คือ ถาม ล. (ลิขิต) คือ เขียนต้องเรียนให้เข้าใจแต่ต้น เพราะมาเรียนสมาธิสมาธิทำความเข้าใจเพิ่มเติมติดต่อกัน ตามที่เรียนถึง หรือเตรียมให้เข้าใจล่วงหน้าไปจากที่สอนก็ยิ่งดี อันที่จริงมีความสงสัยแสดงว่ามีความรู้ในเรื่องนั้นอยู่บ้าง จึงรู้จักสงสัย ถ้าไม่มีความรู้เลยในเรื่องใด ก็จะไม่รู้จักสงสัยในเรื่องนั้น...

(2531 : 26)

3.4.1.5 การสรุปความด้วยพุทธภาษิต ในการสรุปเรื่องแต่ละคน ทรงใช้วิธีการสรุปความที่ได้ทรงอธิบายมาแต่ต้น และมีพุทธภาษิตกำกับไว้ด้วยดังตัวอย่าง คือ

1) การศึกษาเพื่อให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ ต้องศึกษาธรรมตามหลักสิกขา 3 ของพระพุทธเจ้า คือ

1. สीलสิกขา ศึกษาศีล
2. จิตตสิกขา ศึกษาจิต
3. ปัญญาสิกขา ศึกษาปัญญา

สันติเมว สิกฺขเขยฺย พิงฺคิชาสันติแล"

(2531 : 9)

2) เรื่องที่แต่งเล่ามานี้ที่จริงเป็นเรื่องของทุก ๆ และเมื่อแต่ละคนเป็นทั้งนักเรียน
เป็นทั้งครู ด้วยตนเอง จึงจะแก้ไขภาวะแห่งใจของตนเองได้ดี

จิตตสุส ทมโธ สาธู การฝึกจิตเป็นความดี

(2531 : 30)

3.4.2 การใช้โวหารเปรียบเทียบ เช่น

มีการใช้โวหารเปรียบเทียบแทรกอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่าง

1) เปรียบเทียบการศึกษากับต้นไม้ เช่น

ในบัดนี้การศึกษากำลังก้าวหน้ามาก แบ่งเป็นประถมศึกษามัธยมศึกษาและอุดมศึกษา
เหมือนอย่างแบ่งเป็น ไคณต้น กลางต้นและยอด ทุก ๆ คนกำลังขึ้นต้นศึกษาพฤกษ
ต้นไม้ การศึกษานี้ยิ่ง จึงได้รับความรู้ ซึ่งแปลกหู แปลกตา แปลกใจ ขึ้นทุกวัน

(2531 : 1)

2) เปรียบเทียบจิตใจของคนกับดวงไฟ เช่น

จิตใจของเรานี้ก็เหมือนอย่างดวงไฟ ถ้ามีเครื่องห่อหุ้มอยู่และไม่มีเครื่องรวมแสงก็จะ
ปรากฏแสงสว่างน้อยและพร่าไป ถ้านำเครื่องห่อหุ้มออกเสียและมีเครื่องรวมแสง
แสงสว่างก็จะมากและพุ่งไปทางเดียวกัน อันเทียบได้กับความตั้งใจที่แน่วแน่ ไม่มี
อันตรายของใจต่าง ๆ มารบกวน

(2531 : 29)

3) เปรียบเทียบไตรสิกขาเหมือนลมหายใจ เช่น

ฉะนั้นไตรสิกขาของพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นแก่ชีวิต เหมือนอย่างลมหายใจที่จำเป็น
แก่ชีวิตร่างกาย หายดหายใจเมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้น หายดศึกษาเมื่อใดก็ตายจาก
ความรู้เมื่อนั้น คนตายย่อมไม่มีความรู้สึกตัว คนที่ไม่รู้ตนเองจึงเหมือนคนตายโดยแท้

(2531 : 41)

4) เปรียบเทียบจิตใจที่มีนิรันดร์เกาะเกี่ยวอยู่เหมือนการใช้แว่นสีต่าง ๆ เช่น สิ่งใดที่จิตใจมีนิรันดร์เกาะเกี่ยวอยู่สิ่งนั้นก็ชื่อว่าเกี่ยวข้องกับตนทำให้เกิดความลำบากยิ่งไปตามภาวะของจิตใจดังเช่น เมื่อมีความชอบในสิ่งใดย่อมเห็นว่าสิ่งนั้นดีเหมือนอย่างสวมแว่นสีแดงก็เห็นรูปต่าง ๆ เป็นสีแดง เมื่อมีความชังในสิ่งใดย่อมเห็นว่าสิ่งนั้นชั่วเหมือนอย่างสวมแว่นสีเขียวก็เห็นรูปต่าง ๆ เป็นสีเขียว เมื่อมีความหลงใหลในสิ่งใดย่อมชอบเขาอยู่ในสิ่งนั้นเหมือนอย่างสวมแว่นสีดำ ก็ย่อมเห็นรูปร่างต่าง ๆ เป็นสีดำเหมือนอย่างถอดแว่นสีออกแล้ว จึงจะเห็นรูปต่าง ๆ ได้โดยถูกต้อง

(2531 : 39 - 40)

3.4.3 บรรยายไวยาหาร คือการเล่าเรื่องราวต่าง ๆ มีการเล่านิทานประกอบและการสมมุติเรื่องราวต่าง ๆ นำมาเล่าประกอบอธิบายขยายความในเรื่องของจิตตศึกษา (มัธยมศึกษา) เพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัด เช่น การเล่าเรื่องขององคุลิมาลประกอบเรื่องการศึกษาที่มีความรู้ความสามารถแต่ขาดธรรม เป็นเหตุให้ใช้ความรู้ความสามารถไปในทางที่ผิด ดังตัวอย่าง คือ

ในสมัยพุทธกาล บุตรของนางพราหมณ์มีนาคนี้ ภริยาของพราหมณ์รูปโรหิตของพระเจ้าบเสนทิโกศลกรุงสวาทถิได้เกิดในราตรีวันหนึ่ง เมื่อเกิดนั้นอาวุธต่าง ๆ ได้สว่างไสวขึ้นทั่วพระนคร ตลอดถึงพระแสงหอกพระแสงดาบของพระราช พราหมณ์รูปโรหิตออกดูตาดูนักษัตรเห็นว่าบุตรของตนเกิดในโจรฤกษ์ จึงเข้าไปเฝ้าพระราชกราทูลถามความผาสุกในการบรรทม พระราชาตรัสว่าจะบรรทมเป็นสุขจากที่ไหน มงคลอาวุธสว่างไสวขึ้นชะรอยจะมีอันตรายแก่พระราชสมบัติหรือแก่ชีวิต พราหมณ์รูปโรหิตกราบทูลว่าบุตรของตนเกิด อาวุธเหล่านั้นสว่างไสวขึ้นด้วยอำนาจของเด็กนั้น เด็กนั้นจะเป็นโจรต่อไป แต่ว่าจักเป็นโจรผู้เดียว มิใช่เป็นโจรราชสมบัติ ตนจะให้ฆ่าเสีย พระราชาตรัสว่าเมื่อเป็นโจรผู้เดียวจักทำอะไรได้ จงเลี้ยงไว้ให้เกิดฝ่ายพราหมณ์รูปโรหิตพร้อมกับพวกญาติขนานนามเด็กนั้นว่า อหิงสกะ แปลว่าผู้ไม่เบียดเบียนด้วยถือเป็นมิตว่าอาวุธทั้งหลายสว่างขึ้น แต่ก็ไม่ได้เบียดเบียนใคร เมื่ออหิงสกะเติบโตขึ้นถึงวัยเล่าเรียนก็ส่งไปเรียนในกรุงตักศิลา

(2531 : 6)

แสดงว่าการศึกษาให้มีความรู้ความสามารถอย่างเดียวนั้น อาจกลายเป็นโง่โง่ได้ และสามารถทำความชั่วร้ายเสียหายได้มากกว่าคนไม่มีความรู้ความสามารถ ต่อเมื่อได้ศึกษาให้เป็นคนโดยสมบูรณ์อีกส่วนการศึกษาของตนจึงจะสมบูรณ์ ดังเช่น องค์ลีมาลใจร เมื่อพบพระพุทธเจ้าจึงได้พบทางที่ถูกต้องของชีวิต

(2531 : 9)

3.4.4 พรรณนาโวหาร

มีการใช้โวหารแบบพรรณนาบ้างในบางตอน เช่น

การพรรณนาเรื่องความมีระเบียบ ดังตัวอย่าง

...ความมีระเบียบนี้ ย่อมมีอยู่แม้โดยธรรมชาติ ดังเช่นมีในต้นไม้และร่างกายของ สัตว์เดรัจฉาน ในต้นไม้ มีลำต้น กิ่ง ใบ ดอก มีรูปและสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่ ตามที่ ร่างกายของสัตว์เดรัจฉานว่ามีรูปพรรณสัณฐาน มีขนสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่อย่าง มีระเบียบ...

(2531 : 1)

การพรรณนา ความเรียบร้อยว่าทำให้งดงามน่าดูน่าชม
ดังตัวอย่าง

...เมื่อมองดูจะรู้สึกว่าร่ายรียงงดงามน่าดูน่าชม ในห้องที่อยู่อาศัยเมื่อวางสิ่งของต่าง ๆ ไว้ตามที่โดยเรียบร้อยก็จะดูเรียบร้อยงดงามได้ประโยชน์ ดังคำว่าของใช้ไว้เป็นที่หายก็รู้ดูก็งามตา

(2531 : 10)

วิธีการของพระพุทธเจ้า

เรื่องนี้ เป็นพระนิพนธ์ที่กระจัดกระจายอยู่ในหนังสือที่พิมพ์ขึ้นในวาระและโอกาสต่าง ๆ มหาหมกุฎราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์รวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ และนำออกเผยแพร่ครั้งแรกใน พ.ศ. 2532 มีความยาว 85 หน้า (หนังสือเล่มเล็ก)

1. การตั้งชื่อเรื่อง เนื่องจากเรื่องนี้เป็นการเล่นถึงพุทธกิจในการอบรมสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในกรณีต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิธีการในการอบรมสั่งสอนทั้งปวง ดังนั้นการตั้งชื่อนี้ว่าวิธีการของพระพุทธเจ้า จึงเหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อหาเป็นอย่างดี

2. การนำเสนอเนื้อหา

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการเล่าถึง "การประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า"
ด้วยการเริ่มต้นว่า

...พุทธปฏิปทาของพระพุทธเจ้านั้นนำศึกษาทุกรกิริยา เช่น ที่เกี่ยวข้องกับการประกาศพระศาสนา เมื่อตามลัทธิความเชื่อของบุคคลในเวลานั้นแล้ว จะเห็นว่าเป็นกิจที่จะสำเร็จได้ยากยิ่ง เพราะคนทั้งปวง มีความเชื่อถือ ผังแน่นอยู่ในลัทธิเก่าแก่ของตน...

(2532 : 1)

2.2 เนื้อเรื่อง เป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงวิธีการของพระพุทธเจ้าในการอบรมสั่งสอนบุคคลต่าง ๆ ขณะทำการประกาศพระศาสนา ซึ่งปัจจุบันยังสามารถนำมาใช้สอนธรรมแก่สาธุชนได้เป็นอย่างดี ซึ่งในการทรงนิพนธ์เรื่องนี้ของสมเด็จพระญาณสังวรนาจะ ได้มีการศึกษาจากพระไตรปิฎกมาเป็นอย่างดี และพระองค์ได้นำมาอธิบายขยายความด้วยสำนวนโวหารแบบปกิณกะธรรม เป็นตอน ๆ ประกอบด้วยหัวข้อย่อย ๆ จำนวน 23 หัวข้อเรื่อง ซึ่งการจําแนกหัวข้อเรื่องเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าได้ทรงวิเคราะห์วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าอย่างละเอียดลึกซึ้งจัดลำดับเป็นขั้นเป็นตอน

2.3 การปิดเรื่อง ปิดเรื่องด้วยบทที่ชื่อว่า "พุทธปฏิบัติต่อศาสนาอื่น" ซึ่งสรุปในตอนท้ายว่า

...ในที่สุด ได้ทรงสอนให้แผ่เมตตาจิตเป็นต้นไป ในสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวาง และตรัสว่าผู้ที่มึนจิตใจ ไม่มีเวร ไม่คิดเบียดเบียนใคร มีใจไม่เศร้าหมอง มีใจบริสุทธิ์ เพราะประกอบด้วยเมตตาไมตรีจิต เป็นต้น ย่อมได้ความอุ่นใจ 4 ประการ คือ

1. ถ้ามีโลกหน้าและมีผลของกรรมดี กรรมชั่ว เราก็จักไปเกิดดี
2. ถ้าโลกหน้าและผลของกรรมดังกล่าวไม่มี เราก็รักษาตนให้เป็นคน

ไม่มีเวรไม่มีทุกข์ มีสุขอยู่ในปัจจุบันชาติ

3. ถ้าการทำบาปเป็นบาป เรามิได้ทำบาป จึงไม่ต้องเป็นทุกข์
4. ถ้าการทำบาปไม่เป็นบาป เราก็เป็นผู้บริสุทธิ์

เรื่องนี้แสดงลักษณะของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่กล่าวว่าย่ำยศาสนาอื่น และสอนไม่ให้เชื่อ แต่สอนให้พิจารณาตามเหตุผล จึงทนทานต่อปัญญาพิสูจน์ของคนทุกสมัย หมายความว่า ยิ่งพิจารณาด้วยปัญญาก็ยิ่งเห็นจริง

(2532 : 85)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

การใช้คำในเรื่องนี้ ส่วนมากใช้คำสามัญซึ่งง่ายแก่การเข้าใจ มีการใช้คำเชื่อมเพื่อให้ประโยคต่อเนื่องอย่างราบรื่น และซ้ำคำมาก มีการนิยามศัพท์บ้าง เมื่อมีการนำศัพท์ธรรมะมาใช้ซึ่งมีกล่าวเป็นส่วนน้อย

การใช้คำเชื่อม ในการอธิบายความ มีการใช้คำเชื่อมทำให้เป็นประโยคต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

...เหตุ 2 ประการนี้ คือธรรมเป็นของดีจริงกับเวไนยชนผู้จะรับธรรมได้มียู
เป็นเหตุสำคัญขั้นรากฐาน คิดเทียบดูง่าย ๆ เหมือนอย่างที่เราคิดประติษฐ์ของสิ่งหนึ่งขึ้น
คิดจะทำจำหน่าย ถ้าสิ่งที่ประติษฐ์นั้นเป็นของดีและมีคนต้องการใช้จึงอาจที่จะทำ

จำหน่ายได้แม้จะเป็นของดีแต่ไม่มีคนต้องการใช้ถึงจะหาขึ้นก็จำหน่ายไม่ได้ บางทีของ
ไม่ดีแต่ประกาศลงว่าเป็นของดีก็อาจจำหน่ายแก่คนที่หลงเชื่อได้ในตอนแรก ผู้จำหน่าย
ด้วยวิธีลวงแบบนี้ไม่ได้รับผลดียั่งยืน ส่วนผู้จำหน่ายที่ซื้อตรงบอกชนิดของสิ่งของตาม
เป็นจริง ทั้งสิ่งของที่มีผู้นิยมต้องการจึงจะได้รับผลดี

(2532 : 2)

การใช้คำเชื่อมและการซ้ำคำ เน้นความที่อธิบายให้ชัดเจนเช่น
ในการอธิบายคุณและโทษของกรรมดี และกรรมไม่ดี ดังตัวอย่าง

พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาโทษและคุณสองฝ่ายเปรียบเทียบกันในฝ่ายโทษ ได้ทรงยก
ความโลภ โกรธ หลง และกรรมของคนที่ไม่โลภ โกรธ หลงแล้วขึ้นแสดง คือซ้ำเขาบ้าง
ลักเขาบ้าง เป็นต้น ในฝ่ายคุณ ได้ยกความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และกรรมของ
คนที่ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ซึ่งตรงกันข้ามขึ้นแสดง เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นได้
ในปัจจุบันว่า ฝ่ายไหนเป็นอย่างไร และฝ่ายไหนควรเว้น ฝ่ายไหนควรทำ

(2532 : 85)

การใช้วิธีซ้ำคำ ในการอธิบายความ มักจะการใช้การซ้ำคำเพื่อเน้นความ
ให้เด่นชัดขึ้น ทำให้ผู้อ่านเข้าใจแจ่มแจ้งขึ้น ดังตัวอย่าง

...พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสประทานโอวาทต่อไปว่า อันความรัก หรือที่รัก
เมื่อผู้ใดมีรักหนึ่งผู้หนึ่งมีทุกข์ร้อยหนึ่ง รักกำสลับ แปรสลับ เจ็ดสลับ หกสลับ ห้าสลับ
เป็นต้น จำนวนทุกข์ก็มีเท่านั้น ถึงแม้มีรักเพียงอย่างหนึ่ง ก็มีทุกข์อย่างหนึ่ง
ต่อเมื่อไม่มีที่รัก จึงจะไม่มีทุกข์ ผู้ที่หมดรัก หมดทุกข์ นั้น พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า
"เป็นผู้ไม่มีโรค ไม่มีธุลีใจ ไม่มีคับแค้น..."

(2532 : 46)

การใช้คำตรงกันข้าม ในการอธิบาย เพื่อให้เข้าใจชัดเจนขึ้น ดังเช่น
ในการอธิบายถึงเรื่องที่สมควรจะรู้จักได้ในกรณีต่าง ๆ มีตัวอย่าง คือ

...คือพึงรู้กันได้ ด้วยการอยู่ร่วมกัน ความสะอาดพึงรู้กันได้ด้วยกิจการที่ทำ
กำลังพึงรู้กันได้ในเวลาอันตราย ปัญหาพึงรู้กันได้ด้วยการสนทนากัน แต่ทั้ง
4 ประการนี้ ก็พึงรู้กันได้ ด้วยเวลานานมิใช่เล็กน้อย และผู้มีนสิกการใคร่ครวญ
และมีปัญญาเท่านั้นพึงรู้ได้ไม่มีนสิกการ ไม่มีปัญญา ก็ไม่รู้...

(2532 : 38)

3.2 การใช้ประโยชน์

3.2.1 ประโยชน์เหตุผล เช่น

1) ทุกคนผู้เกิดมามีสิทธิมนุษยชนดังกล่าว จึงย่อมต้องการดี ไม่ต้องการชั่ว
และมักจะมีความเห็นในเรื่องที่สอดคล้องกัน แม้ใน เรื่องที่ตนเองไม่รู้ไม่สามารถ
จะทำได้

(2532 : 5)

2) "ถ้าจะเกิดความอยาก ความโกรธ เกลียด" จะทำลายชีวิต ร่างกาย
ก็ให้ทำลายความอยาก ความโกรธ ความเกลียดนั้นเสีย"

(2532 : 43)

3) "พระพุทธเจ้าได้ทรงกำจัดข้าศึกใจ คือกิเลสทั้งปวงหมด จึงไม่ทรงเป็น
ข้าศึกศัตรูต่อใคร ไม่ทรงเห็นใครเป็นข้าศึกศัตรู"

(2532 : 52)

4) เรื่องนี้แสดงลักษณะของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่กล่าวว่าย่ำศาสนาอื่น
และสอนไม่ให้เชื่อ แต่สอนให้พิจารณาตามเหตุผล จึงทนทานต่อปัญหาพิสูจน์ของคน
ทุกสมัยหมายความว่า ยิ่งพิจารณาด้วยปัญญาก็ยิ่งเห็นจริง

(2532 : 85)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการอธิบายเรื่องวิธีฝึกคนของพระพุทธเจ้า มีการใช้ย่อหน้า ที่มีใจความสำคัญอยู่ต้นย่อหน้า แสดงให้เห็นถึงความมีเอกภาพ คือกล่าวในเรื่องเดียวกันสัมพันธ์ภาพที่ดีและมีสารัตถภาพ ดังตัวอย่าง

...เรื่องนี้แสดงถึงวิธีฝึกคนของพระพุทธเจ้าว่าทรงฝึกแต่คนที่ควรฝึกได้ คือคนที่มุ่งจะรู้เหตุผล และถือเอาเหตุผลตามเป็นจริง ถ้าไม่มุ่งจะรู้และไม่มุ่งจะถือเอาหรือไม่มุ่งจะรับก็ไม่ได้ประโยชน์ เหมือนอย่างการบริโภคอาหารแม้จะมีผู้นำอาหารมาป้อนให้ถึงปาก ถ้าใครไม่อ้าปากรับอาหารและบริโภคก็ไม่สำเร็จประโยชน์บุคคลเช่นนี้เรียกว่าผู้ไม่ควรฝึก ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสั่งสอน ชื่อว่าเป็นผู้ที่ถูกฆ่าเสียแล้วในอริยวินัยเท่ากับเป็นผู้ตายทั้งเป็นคือตายไปจากคุณงามความดี...

(2532 : 12 - 13)

ตัวอย่างการใช้ข้อความต่อเนื่องแบบมีใจความสำคัญอยู่ต้นของย่อหน้า
เช่น

พระพุทธองค์ได้ทรงมีพระญาณและอำนาจจิตแรงกล้าได้ทรงทราบถึงลักษณะที่แท้ขององค์ลีลามว่าเป็นบุคคลที่พึงฝึกได้ เพราะองค์ลีลามมีลักษณะเป็นนักศึกษา มิใช่ผู้ร้ายแต่เพราะถูกอาจารย์แนะนำให้เข้าคนเพื่อจะประสาทความสำเร็จวิชาให้ องค์ลีลามมีความเชื่อในอาจารย์และต้องการความสำเร็จวิชา จึงได้ไปเที่ยวขำมุนษย์เพื่อให้ครบจำนวนตามที่อาจารย์สั่ง

(2532 : 40)

3.4 การใช้โวหาร

โวหารที่ใช้ส่วนมากเป็นโวหารแบบอธิบายและบรรยายโวหารมีการพรรณนาบ้างแต่ไม่มากนัก

3.4.1 การอธิบาย

3.4.1.1 การอธิบายโดยใช้เหตุผล และตัวอย่างประกอบ

เช่น การเล่าถึงการล้างบาป ของพวกษัตริย์ในสมัยพุทธกาล เช่น การกล่าวถึงเหตุผลในการล้างบาปด้วยการอาบน้ำ ดังตัวอย่าง

"พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับรองการล้างบาป ดังที่เชื่อถือปฏิบัติกันในพวกษัตริย์ เพราะคนก็อาบน้ำกันทั้งนั้น ก็พากันสะอาดบริสุทธิ์ด้วยกันทุกคน เมื่อนึกออกไปดูอีกที่ สัตว์ที่อยู่ประจำในน้ำ เช่น บูล ปลา ก็จะมีบริสุทธิ์สะอาดกว่าคน...

(2532 : 80)

3.4.1.2 การอธิบายโดยใช้ประโยคเหตุผล เพื่อ

ขยายความที่เป็นเหตุเป็นผลกันให้ชัดเจนขึ้น ดังเช่น

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ควรที่จะสงสัยลังเลเพราะ เกิดขึ้นภูฐานะ ต่อจากนั้นก็ได้รับคำแนะนำให้เชื่อถือด้วยอาการ 10 อย่าง คือ ด้วยฟังตาม ๆ กันมา 1 ด้วยถือสืบต่อกันมา 1 ด้วยอ้างว่าได้ยินมาอย่างนี้ 1 ด้วยอ้างตำรา 1 ด้วยเหตุที่ตรึกตรองเอา 1 ด้วยนับตามที่คาดคะเนเอา 1 ด้วยคิดเอาตามอาการ 1 ด้วยตั้งกับความคิดเห็น 1 ด้วยเห็นว่าผู้พูดเป็นผู้ควรเชื่อ 1 ด้วยเห็นว่าพระเป็นครูของตน 1

ประโยคเหตุผล คือ

1. ควรที่จะสงสัยลังเล เพราะ เกิดขึ้นภูฐานะ
2. ต่อเมื่อได้พิจารณาให้รู้ด้วยตนเองแล้ว จึงควรเชื่อถือ
3. เมื่อรู้ว่าเป็นการไม่มีโทษต่อทุกข์เดือนร้อนก็ให้ละเว้น
4. เมื่อรู้ว่าเป็นการดีมีคุณก่อสุขประโยชน์จึงทำ

3.4.2 บรรยายโวหาร เป็นการเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งใช้มากใน

แทบทุกบททุกตอน ซึ่งทรงบรรยายได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่าง

การเล่าเรื่องชาดกซึ่งเล่าถึงนายพรานผู้หนึ่งใช้ผ้ากาสาเย

คลุมตัวปลอมเป็นพระให้ช้างไหว ในทางที่ช้างเดินผ่าน แล้วใช้hookที่ซ่อนในผ้ากาสาเยพุ่งแทง

ข้างเขือกสุดท้ายที่เดินผ่านขณะที่ข้างกลางหมอบไหว เพราะคิดว่าเป็นพระปัจเจกพุทธ ซึ่งในที่สุดก็ถูกหัวหน้าโขลงข้างหลังเกดจับได้ ดังตัวอย่าง

...เรื่องนี้เป็นตัวอย่างของผู้ที่ซ่อนประพฤติกว้างขวางซึ่งมีอยู่มากมายผู้ที่ขึ้นชื่อว่าเป็นคนชั่วอยู่แล้ว คนก็พากันรู้และระมัดระวัง ส่วนผู้ที่ขึ้นชื่อว่าเป็นคนดี เช่นครองเพศที่สูง หรือดำรงตำแหน่งฐานะที่มีเกียรติ ต่อหน้าแสดงเป็นคนดี แต่กลับหลังซ่อนทำความชั่วต่าง ๆ อย่างที่เรียกว่า หน้าไหว้หลังหลอก หรือต่อหน้ามะลั่นลับหลังตะโก เพราะจิตใจยังไม่บริสุทธิ์ทั้งไม่รักษาจิตใจและความประพฤติให้สมควรแก่ภาวะฐานะ

ส่วนพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้บริสุทธิ์จากกิเลสทั้งปวง จึงเป็นผู้ไม่ซ่อนทาบาคือความชั่ว แม้ในที่เร้นลับ หมายความว่าไม่ทาบในที่แจ้งในที่ลับ ไม่ทาบในทุกอย่างในที่แจ้ง เพราะพระองค์เป็นผู้สิ้นกิเลสทั้งหมด โลกจึงแซ่ซ้องถวายพระนามว่า พระอรหันต์ ซึ่งมีความหมายประการหนึ่งว่า เป็นผู้ไม่ซ่อนทาบ แม้ในที่เร้นลับ...

(2532 : 74)

การบรรยาย เล่าเรื่องพุทธกิจขณะที่เสด็จจาริกไปตามตำบลต่าง ๆ ดังตัวอย่าง คือ

...ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปตามตำบลต่าง ๆ ในแคว้นโกศล ได้เสด็จถึงนิคมของชาวกาลามะ มีชื่อว่า เกสปุตตะ พวกชาวบ้านในนิคมนี้ ได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา และเขาลือกันกระฉ่อนว่าพระองค์เป็นพระอรหันต์ แสดงธรรมไพเราะยิ่งนัก จึงได้พากันไปเฝ้าเป็นอันมาก แล้วได้กราบทูลว่า ได้มีนักบวชหลายพวกผ่านมายังนิคมนี้พวกหนึ่งก็แสดงยกย่องลัทธิศาสนาของตน หมิ่นแคลนลัทธิศาสนาอื่นอีกพวกหนึ่งมักกล่าวเหมือนอย่างนั้น จึงพากันสงสัยลังเลว่าถ้อยคำของพวกไหนจริง ของพวกไหนเท็จ...

(2532 : 84)

3.4.3 การอธิบาย ในการนิพนธ์เรื่องนี้มีการใช้โวหารแบบอภิปราย

เช่น

1) การอภิปรายโดยใช้เหตุผล ประกอบ เช่นในการอภิปราย

เรื่องความถนัด ดังตัวอย่าง

...การเรียนในวิชาทั่วไปในชั้นปทุมหรือมัธยม อาจแสดงความถนัดของ
นักเรียนที่อาจสังเกตเห็นได้ว่าชอบและถนัดทางไหน ส่วนการระทางจิตใจเกี่ยวกับ
อุปนิสัยแห่งธรรมนั้นรู้ยาก เพราะ ไม่มีโรงเรียนที่จะให้เรียน ให้สังเกตมา
เป็นปี ๆ ...

(2532 : 21 - 22)

2) การอภิปรายเรื่องการลดความมัวเมา และการทำความดี

โดยใช้เหตุผลประกอบ ดังตัวอย่าง

...คติธรรมคำที่ไม่มีใครซึ่งเกิดมาในโลกนี้ จะหนีไปได้พ้น ก็คือ ความแก่ ความตาย
แต่คนโดยมากพากัน ประมาทเหมือนกันอย่างว่า ไม่แก่ ไม่ตาย นานที่จะรับทำความดี
แต่ก็ไม่ทำ กลับไปทำความชั่ว ก่อความเดือดร้อนให้แก่กันและกัน ต่างต้องเผชิญทุกข์
เพราะกรรมที่ต่างก่อให้ให้แก่กันและกันอีกด้วย ฉะนั้นก็น่าจะนึกถึงความแก่ ความตาย
กันบ้าง เพื่อจะได้ลดความมัวเมา และทำความดี...

(2532 : 42)

3) การอภิปรายเรื่องอุกษัณฺณยามดีว่า คือประโยชน์ที่พึงได้

โดยใช้พุทธพจน์มาช่วยขยายความ ดังตัวอย่าง

...อันอุกษัณฺณยามดีนั้นก็คือประโยชน์ที่พึงได้ ถ้าเสียประโยชน์ก็ชื่อว่าเสียอุกษัณฺณ
ฉะนั้น โดยที่แท้ประโยชน์จึงเป็นอุกษัณฺณของประโยชน์มิใช่ดวงดาวที่ไหน ส่วนการที่เชื่อ
ดวงดาวไปอย่างหลง ๆ จนถึงพากันเสียประโยชน์ต่าง ๆ บางทีผู้ทำนายทายทักเอง
ก็ถูกจับตัวไปลงโทษ นี่แหละเรียกว่าอุกษัณฺณไม่ดี หรือว่าอุกษัณฺณมหาวินาศ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในที่อื่นอีกโดยความว่า "ทาดิเวลาเช้าเป็นฤกษ์ดี เวลาเช้า ทาดิเวลากลางวัน เวลาเย็น เป็นฤกษ์ดีในเวลากลางวัน เวลาเย็น" เป็นต้น รวมความว่า ทางพระพุทธศาสนาถือว่า "ประโยชน์เป็นฤกษ์ของประโยชน์ โดยแท้...

(2532 : 83)

3.4.4 โวหารเปรียบเทียบ ใช้อธิบายแทรกในโวหารต่าง ๆ ดังเช่น

1) การเปรียบเทียบ เป็นชั้น ๆ ดังเช่น

การเปรียบเทียบความหลงของคน ดังตัวอย่าง

...คนโดยมากยังมีความหลง บางทีก็หลงมากจนไม่รู้ความจริงอะไรเลย เหมือนอย่างนอนหลับสนิท บางคนก็รู้อะไรอยู่บ้าง แต่ก็รู้อยู่ในความหลง เหมือนอย่างนอนหลับฝันเห็นบางคนมีความรู้จริงจนหายหลงเหมือนอย่างตื่นขึ้นจากความหลับแล้ว...

(2532 : 7)

2) การเปรียบเทียบใช้ความแตกต่าง

นอกจากจะมีการเปรียบเทียบแล้ว บางครั้งยังมีการเปรียบเทียบด้วย เช่น การเปรียบเทียบจิตใจ กับกระจกว่าต่างกันเพราะกิเลส ดังตัวอย่าง

...จิตสามัญเช่นนี้ยังถูกห่อหุ้มด้วยโลก ไกรธ หลง หนาแน่นมากนัก จะนำไปเทียบกับจิตที่บริสุทธิ์ได้อย่างไร เหมือนอย่างกระจก ที่เลว หยาบ สกปรก กับกระจกที่สร้างอย่างวิเศษสำหรับส่องสิ่งละเอียด และไกลเทียบกันไม่ได้เลย...

(2532 : 7)

3) การเปรียบเทียบการแสดงข้อปฏิบัติ เป็นชั้น ๆ ว่าเหมือนกับการขึ้นบันได ดังตัวอย่าง

...เมื่อว่าอย่างนั้นก็หมายความว่าพูดไป ตามแบบ ก็จะต้องตอบว่าตามแบบจริง แต่เป็นแบบปฏิบัติ คือ แสดงข้อปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไป เหมือนอย่างขึ้นบันได ถึงจะไม่ขึ้นไป ก็รู้ว่าขึ้นไปถึงขั้นที่สูงสุดของบันไดนั้นแน่...

(2532 : 7)

4) การเปรียบเทียบเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด

เช่น การอธิบายเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด มีการเปรียบเทียบชีวิตเหมือนอย่างกงล้อรถ ที่หมุนไปตามวงเวียนชีวิต ดังตัวอย่าง

...อันชาวโลกทั้งปวง มีความเวียนว่ายตายเกิด ทุก ๆ ชีวิตจึงหมุนไปตามวงเวียนของชีวิต เหมือนอย่างกงล้อของรถที่หมุนไป ตายเกิดหรือเกิดตายครั้งหนึ่ง ก็เท่ากับหมุนไปรอบหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงหักง่าของกงคือกิเลสตัณหา ทั้งปวง ได้หมด ดุมและกง ก็หลุดออกจากกัน สันภาวะเป็นล้อรถ ที่จะหมุนไปได้...

(2532 : 45)

แสงส่องใจให้เพียงพรหม

เรื่อง "แสงส่องใจให้เพียงพรหม" นี้ เป็นบทความที่กล่าวถึงธรรมะในหมวดพรหมวิหาร เป็นบทความขนาดกลางมีความยาว 123 หน้า

1. การตั้งชื่อเรื่อง เรื่องนี้ชื่อว่า "แสงส่องใจให้เพียงพรหม" เป็นเรื่องที่นำธรรมะในหมวดพรหมวิหารธรรมมาอธิบายขยายความอย่างละเอียด ธรรมดังกล่าว ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมดังกล่าวย่อมได้ใช้ธรรมนี้เป็นเครื่องส่องใจให้สะอาดบริสุทธิ์ประดุจพรหมผู้ทรงไว้ซึ่งพรหมวิหารธรรมดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องดังนี้ จึงกล่าวได้ว่าเหมาะสมอย่างยิ่ง เนื่องจากทำให้ผู้อ่านได้เข้าใจลักษณะของเรื่องที่จะได้อ่านตั้งแต่เริ่มต้น เป็นการตั้งชื่อแบบเป็นภาพพจน์

2. วิธีการนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

ท่านผู้พนธ์เปิดเรื่องด้วยการชักชวนให้ผู้อ่านเป็นพรหม แต่เนื่องจากผู้อ่านอาจเข้าใจคำว่า "พรหม" ต่างกัน ดังนั้นผู้พนธ์จึงนำเรื่องด้วยการตั้งคำถาม เพื่อจะได้อธิบายขยายความต่อไปดังข้อความว่า

...ชักชวนกันทำอะไรเป็นอะไรมาก็มากมายนักแล้วมาชวนกันเป็นพรหมบ้างเกิดก่อนอื่นก็มาศึกษาให้รู้ให้เข้าใจว่าธรรมที่ทำให้เป็นพรหม คือ พรหมวิหารธรรม คืออะไร...

(2529 : 1 - 2)

ในส่วนการเปิดเรื่องนี้ ได้อธิบายถึงความสำคัญของธรรมในหมวดพรหมวิหารอย่างตรงไปตรงมา ดังทรงชี้ให้เห็นว่าธรรมในหมวดพรหมวิหารนี้มีความสำคัญและจำเป็นสำหรับการมีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขดังข้อความว่า

...ธรรมหมวดหนึ่งซึ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับการครองชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นเป็นสุข คือ พรหมวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหมหรือธรรมที่ทำให้เป็นพรหม ความหมายง่าย ๆ ตรงไปตรงมาก็คือ พรหมทั้งหลายมีธรรมนี้ครบถ้วน ผู้ไม่มีธรรมนี้ครบถ้วนเป็นพรหมไม่ได้ไม่ใช่พรหม แม้เป็นเทวดาก็ตาม ถ้าไม่มีธรรมนี้ก็ไม่ใช่พรหม แต่ถ้ามีธรรมบริบูรณ์แม้เป็นมนุษย์ก็เรียกได้ว่าเป็นพรหม...

(2529 : 1)

2.2 เนื้อเรื่อง

เนื้อเรื่อง "แสงส่องใจให้เพียงพรหม" เป็นการบรรยายเกี่ยวกับธรรมในหมวดพรหมวิหาร 4 ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

2.3 การปิดเรื่อง

ท่านผู้พิมพ์ ปิดเรื่องด้วยวิธีการสรุปความ หลังจากบรรยายและอภิปรายให้ผู้อ่านเข้าใจถึงสาระ และคุณประโยชน์ของพรหมวิหารธรรมอย่างลึกซึ้ง แล้วท่านผู้พิมพ์จึงสรุปความให้ตรงกับชื่อเรื่อง และชี้ประโยชน์ของผู้ปฏิบัติธรรมดังกล่าว ข้อความที่ว่าพรหมวิหารธรรม สามารถช่วยให้จิตใจได้รับความสุขสงบ ดังตัวอย่าง คือ

...พรหมวิหารธรรมศักดิ์สิทธิ์จริง ช่วยได้จริง ศรัทธามั่นใจความจริงนี้
จะเป็นการเปิดทางรับแสงส่องใจให้เพียงพรหม...

(2529 : 58)

...ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจริงทั้งหลาย แม้ยังไม่อาจทำให้ไกลกิเลส
ได้ตลอดไป ก็พึงทำใจรับแสงส่องใจให้เพียงพรหม เป็นการก้าวขึ้นบันไดขั้นหนึ่ง
ซึ่งจะนำไปสู่ความสุขสงบ...

(2529 : 123)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำสามัญและศัพท์ธรรมะ

โดยทั่วไปบทความเรื่องนี้ใช้คำสามัญในการบรรยาย

เมื่อกล่าวถึงศัพท์ธรรมก็จะอธิบายประกอบให้เข้าใจได้ง่ายทุกคำ การอธิบายความหมายของศัพท์ธรรมะในเรื่องนี้มีศัพท์สำคัญคือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ซึ่งผู้พิมพ์ใช้วิธีนิยามศัพท์ ดังนี้

...เมตตา คือปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา คือช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา คือพลอยยินดี
เมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุข อุเบกขา คือวางใจเป็นกลาง ไม่ยินดี ไม่ยินร้ายกับความได้สุข
ได้ทุกข์ ได้ดีได้ชั่วของผู้ใดรวมทั้งของตนเองด้วย...

...มุกิตา คือพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุข ความหมายของมุกิตา ก็มี
เป็นสองคือหมายถึงพลอยยินดีด้วยกับผู้อื่น เมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขและพลอยยินดีด้วย
กับตนเอง เมื่อตนเองได้ดีมีสุข...

(2529 : 30)

3.1.2 การใช้คำแบบซ้ำคำ

ในการใช้คำ ถ้าผู้พิมพ์จะทรงใช้เพื่อเป็นการย้ำหรือเน้นความ
หรือต้องการอธิบายเป็นพิเศษ จะมีการซ้ำคำ เช่น

...ธาตุเรา ธาตุเขา มีลักษณะอย่างไร ไม่มีผู้ใดเคยรู้เคยเห็นไม่เคยมีคำจำกัดความ
ของธาตุเรา ธาตุเขา จึงแสดงชัดอยู่แล้วว่า ธาตุเรา ธาตุเขาไม่มี แล้วจะเข้าไป
พบกับ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ธาตุอากาศ ให้พลอยมีส่วนเป็นตัวเราของเรา
ขึ้นมาได้อย่างไร...

(2529 : 67)

...เมตตา พรารถมาให้ เป็นสุขก็ตาม กรุณาช่วยให้พ้นทุกข์ก็ตาม มุกิตา
พลอยยินดีด้วย เมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขก็ตามทั้งสามประการนี้จะสมบูรณ์ไม่ได้
แม้ผู้ปฏิบัติทั้งสามนี้ขาดธรรมสำคัญข้อหนึ่งในพรหมวิหารธรรมคือ อุเบกขา
วางใจเฉย วางใจเป็นกลาง ไม่นิยมยินร้าย...

(2529 : 37)

3.1.3 การใช้คำตรงข้าม

การใช้คำตรงข้าม เพื่อประโยชน์ในการอธิบายความให้ชัดเจน
แจ่มแจ้งขึ้น เช่นการอธิบายความเมตตากับความพยาบาท, ความพลอยยินดีกับความริษยา,
ความหลงกับปัญญา ดังเช่น

...เมตตา ตรงข้ามกับความโกรธแค้นพยาบาท มีเมตตา ก็หยุดความโกรธแค้นพยาบาทได้
เมตตา ก็จะไม่มีความโกรธแค้นพยาบาท มีพร้อมกันไม่ได้...

(2529 : 13)

...ความพลอยยินดีด้วยกับความริษยาให้ความเย็น ร้อน ต่างกัน...

(2529 : 33)

...ความหลงเป็นต้นสายความไม่ตีทั้งปวง โลกก็เพราะหลง โกรธก็
เพราะหลง ความหลงมีมาก เพราะปัญหามีน้อย หรือเพราะปัญหามีน้อย
ความหลงจึงมีมาก ความหลงจึงแก้ได้ด้วยปัญญา อบรมปัญญาให้มาก ความหลง
จะน้อยลง ปัญหารุ่งเรืองเต็มทีความหลงจะหมดสิ้นไป...

(2529 : 121)

3.1.4 การใช้คำเชื่อมประโยค

ในกรณีที่ใช้ประโยคยาวและยาวขึ้น และประโยคนั้น มุ่งจะแสดง
หรือชี้ให้เห็นข้อโต้แย้ง ผู้นิพนธ์ ก็จะเลือกคำเชื่อม เพื่อเป็นการแสดงการโต้แย้ง และเป็น
การสรุปให้เห็นอย่างเด่นชัด ดังตัวอย่าง เช่น

...ถ้ารู้สึกว่ามีความไม่ปรารถนาดีเกิดขึ้นในใจ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่ง
ว่าความมุ่งร้ายก็ให้พยายามทำความรู้ตัวว่า ความร้อนในใจนั้นหาได้เกิดจาก
ผู้อื่นแต่เกิดจากใจตนเอง และให้รู้ด้วยว่าแม้ทำความมุ่งร้ายภายในใจให้ลดน้อยลงได้
ก็จะทำความร้อนภายในใจให้ลดน้อยลงได้ และเมื่อใดทำความมุ่งร้ายให้หมดสิ้นไป
จากใจได้ ก็จะทำให้ความร้อนหมดไปได้เช่นกัน...

(2529 : 110)

3.2 การใช้ประโยค

การใช้ประโยคในเรื่องนี้มีหลายลักษณะ ลักษณะประโยคที่ปรากฏบ่อยครั้ง
มีดังนี้

3.2.1 ประโยคคู่ขนาน เช่น ต้องการจะบอกว่าการที่ใครจะให้อะไร
กับใคร ผู้ให้จะต้องมีสิ่งที่จะให้นั้นก่อน ดังตัวอย่าง

...พระพุทธศาสนาสอนให้แผ่เมตตา บรรณาให้เป็นผู้สุขและให้แผ่ให้ตนเอง
ก่อนผู้อื่นเป็นอันดับต่อ ๆ ไป ซึ่งเป็นไปตามเหตุผลธรรมดาที่ถูกต้อง คือผู้ใดจะให้อะไร
ใครได้ผู้นั้นจะต้องมีอะไรนั้นเสียก่อน ผู้ไม่มีจะให้ได้อย่างไร ผู้ไม่มีให้ไม่ได้ จะบรรณา
ให้ผู้อื่นเป็นผู้สุขก็เช่นกัน ถ้าตนเองไม่เป็นผู้สุข จะมีความสุขที่ไหนไปเพื่อแผ่ให้ผู้อื่น...

(2529 : 4)

การแสดงออกในเรื่อง ความเมตตากรุณาของผู้ใหญ่ซึ่งเป็นการเหมาะ
ควรแก่ฐานะของตน ดังเช่น

...ผู้ใหญ่อ่านาจาสนาบารมีเพียงใด ยังต้องรอบคอบในการ
แสดงออกซึ่งเมตตากรุณาเพียงนั้น

(2529 : 102)

การใช้ปัญญาพิจารณาในเรื่อง ความโลภ โกรธ หลง ดังเช่น

...ความโลภโลภ โกลโกรธ โกลหลง แม้เราจะไม่บรรลุถึง แต่แม้
ใช้ปัญญาพิจารณาก็ย่อมเข้าใจว่าบรรลุถึงเมื่อใดย่อมมีความสุขสูงสุดลิ้นทุกขเมื่อนั้น...

(2529 : 116)

การชี้แจงเรื่องความทุกข์ร้อนที่ใจจะได้รับจากความโกรธด้วยตัวอย่าง คือ

...มีความโกรธโกลใจเพียงไร ความร้อนที่ใจจะได้รับก็น้อยลงเพียงนั้น
ความโกรธอยู่ใกล้จิตใจเพียงไร ความร้อนที่ใจจะได้รับก็จะมากเพียงนั้น...

(2529 : 119)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

การเรียบเรียงข้อความในเรื่องนี้ในแต่ละย่อหน้ามีลักษณะเป็นเอกภาพทั้งหมด กล่าวคือ เมื่อจะอธิบายสิ่งใด ก็จะกล่าวเฉพาะสิ่งนั้นเป็นเรื่อง ๆ ไปในแต่ละย่อหน้า เช่น ในเรื่องนี้ ส่วนใหญ่จะมีประโยคหลักแสดงความสำคัญอยู่ท้ายย่อหน้าเป็นการสรุปดังตัวอย่าง

"...แม้ตั้งปัญหาว่าให้ใครเป็นสุข ก็จะมีคำตอบว่าให้ผู้อื่นเป็นสุข และตัวเองเป็นสุขด้วย ไม่ใช่จะให้ใครคนหนึ่งเท่านั้นเป็นสุขต้องให้เป็นสุขทุกฝ่าย นี่คือการหมายที่ถูกต้องของเมตตา ส่วนมากเข้าใจว่าเมตตาคือปรารถนาให้ผู้อื่นเท่านั้นเป็นสุข ไม่รวมตัวเองด้วย ความเข้าใจเช่นนั้นแม้จะแสดงถึงน้ำใจที่ดีงาม แต่ก็ไม่ถูกต้อง ไม่ถูกต้อง สิ่งนี้ผิดก็ต้องแก้ คนอื่นก็มีชีวิต ตนเองก็มีชีวิต ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุขก็ต้องปรารถนาให้ตนเองเป็นสุขด้วย จึงจะถูกต้อง...

(2529 : 3)

3.4 การใช้โวหาร

การใช้โวหารในเรื่องนี้ จะใช้ปะปนกันไปหลายแบบ โวหารหลักก็คือการบรรยาย ในระหว่างการบรรยายก็จะมีอธิบายแทรกอยู่เป็นระยะ ๆ จึงกล่าวได้ว่าการใช้โวหารต่าง ๆ นั้น มิได้แยกกันโดยเด็ดขาด ผู้ประพันธ์จะใช้นั้นกันไป ดังกล่าว

การวิเคราะห์ในที่นี้จะแยกวิเคราะห์แต่ละโวหาร เพื่อให้เห็นชัดเจนขึ้นดังต่อไปนี้

3.4.1 การอธิบาย ท่านทรงใช้โวหารในการอธิบายไว้หลายแบบ ดังนี้

3.4.1.1 การนิยาม มักจะใช้ในการอธิบาย ศัพท์ ธรรมะ

ต่าง ๆ เช่น การอธิบายคำว่า ตัวเรา เช่น

...ตัวเรา คือคำที่หมายถึง ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ
รวมกันไม่มีความเป็นพิเศษอื่นตัวเขา ก็เช่นกัน หมายถึง ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ
ธาตุลม ธาตุอากาศ ไม่มีความเป็นพิเศษอื่นที่จำเป็นต้องสมมติเรียกให้แตกต่างกัน
ก็เพื่อให้รู้เรื่องกันเท่านั้น...

(2529 : 67)

3.4.1.2 การอธิบาย โดยใช้วิธีเปรียบเทียบ

การเปรียบเทียบนี้ผู้นิพนธ์ใช้มาก มีปรากฏอยู่ทั่วไป
และมักเปรียบเทียบในลักษณะต่าง ๆ แม้ในข้อความเดียวกัน ก็จะทรงเปรียบเทียบด้วยวิธีต่าง ๆ
เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้ชัดเจน ดังเช่นการอธิบายความหมายของปัญญา ตัวอย่าง

1) เปรียบเทียบปัญญาเป็นรัตนะ

...มีคำกล่าวว่า ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน คือผู้มีปัญญาเป็นผู้มีแก้วประเสริฐสารพัดนึก
ปัญญานั้นเป็นแก้วสารพัดนึกนี้ จะเกิดแก่จิตใจที่สงบบางเบาไกลจากกิเลส โสภ โภธ
หลงเท่านั้น...

(2529 : 11)

2) เปรียบเทียบปัญญาเป็นแสงสว่าง

...ปัญญาเป็นแสงสว่าง ไม่ว่าจะทุกข์กายหรือทุกข์ใจ ไม่ว่าจะแก้ทุกข์ของตนเองหรือ
ทุกข์ของผู้อื่น ถ้าใช้ปัญญาจะได้ผล ความทุกข์คือความมืด ปัญญาคือแสงสว่าง แสงสว่าง
เข้าไปสู่ที่ไหน ความมืดย่อมสลายไปในที่นั้น ปัญญาเกิดขึ้นที่ใด ทุกข์ย่อมดับลงที่นั้น...

(2529 : 28)

3) และเนื่องจากคำว่าปัญญานี้ยังได้อธิบายต่อ
เกี่ยวกับ "คนมีปัญญา" กับ "คนเจ้าปัญญา" โดยเปรียบเทียบไว้อย่างชัดเจน เข้ากับเรื่อง ดังนี้

...มีคำไทยสองคำที่มีความหมายแตกต่างกัน คือ คนมีปัญญา กับ คนเจ้าปัญญา
คนมีปัญญาคือ คนมีสัมมาปัญญา คนเจ้าปัญญาคือ คนมีมิจฉาปัญญา ผู้มีมิจฉาปัญญาคือ ผู้ที่ไม่มี
เมตตา แม้แต่ตนเอง มีจิตใจวุ่นวายเร่าร้อนด้วยกิเลสโลภ โกรธ หลง ตรงกันข้ามกับ
ผู้มีสัมมาปัญญา ซึ่งเป็นผู้เมตตาตนเองทำตนเองให้มีจิตใจสงบเย็นด้วยสงบด้วย
 ไกลจากกิเลสโลภ โกรธ หลง...

(2529 : 12)

ในเรื่องของการใช้ปัญญาก็ทรงเปรียบเทียบไว้ ด้วยตัวอย่าง
 ใกล้เคียงที่เห็นได้ชัดเจน คือเปรียบกับการเพาะต้นไม้ ดังตัวอย่าง

4) ...การอบรมคุณธรรมความดีใด ๆ ให้เกิดมีขึ้นในจิตใจ ทำได้ด้วยใช้ปัญญา
 ใคร่ครวญปลูกฝัง เหมือนเพาะต้นไม้ ตั้งแต่เมล็ด รอคอย ดูแลรักษา ให้ออกงาม
 เติบโตใหญ่ เป็นสิ่งทำได้...

(2529 : 11)

3.4.2 บรรยายโวหาร

บรรยายโวหารในเรื่องนี้ จะบรรยายไปตามลำดับความอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อให้ผู้อ่านค่อย ๆ เข้าใจไปที่ละน้อย ๆ แล้วจึงมีการสรุปความเป็นระยะ ๆ
 เมื่อบรรยายถึงเรื่องหนึ่ง ก็จะแสดงให้ผู้อ่านเข้าใจไปโดยลำดับ ก่อนที่จะสรุปเป็นส่วนย่อย ๆ
 ดังตัวอย่าง เช่น การบรรยาย ความหมายของ เมตตา อย่างถูกต้องว่า เป็นอย่างไร ดัง
 ตัวอย่าง

1) ...เมตตา บรรณาธิให้เป็นสุข ก็เช่นเดียวกับ พรหมวิหารธรรมอีก
 3 ประการ คือมีความหมายสองนัย คือมีความหมายที่ต้นและความหมายที่ลึก
 เข้าใจและปฏิบัติได้ทั้งง่ายและทั้งยาก...
 ...ผู้เข้าใจความหมายของเมตตาผิด ยิ่งเป็นผู้มีเมตตาเพียงใดก็จะยิ่ง
 ปฏิบัติผิด ก่อให้เกิดผลผิดพลาดมากเพียงนั้น มีเมตตาก็จะเหมือนไม่มีเมตตา...

...การทำให้ตัวเองต้องเป็นทุกข์ แม้จะปรารถนาให้ใคร ๆ อีกหลายคนเป็นสุข
ก็ไม่เรียกว่าเป็นเมตตาอย่างถูกต้องแท้จริง เมตตายังผิดพลาด บกพร่อง ไม่สมบูรณ์
ผิดจากเมตตาที่แท้จริงในพรหมวิหาร...

(2529 : 2 - 4)

2) การบรรยายถึงผลดี และผลไม่ดีที่จิตใจจะได้รับเมื่อไปใช้
เมตตาในทางที่ผิดซึ่งจะต้องแก้ไข ดังตัวอย่าง

...ถ้าใจตนเองสับสนวุ่นวายทุกข์ร้อนแล้วไม่ทำให้สงบเย็นเสียก่อน มุ่งแต่จะไป
เมตตาผู้อื่น นั้นแหละผิด นั้นแหละต้องแก้ไข

พระพุทธเจ้าผู้ทรงตรัสรู้ คือ ทรงรู้แจ้งจริง รับสั่งไว้ว่า ใจเป็นใหญ่ ใจเป็นประธาน
ทุกสิ่งสำเร็จด้วยใจ นี่หมายถึงทั้งทางดีและทางไม่ดี ใจดี ทุกสิ่งที่ทำสำเร็จด้วยใจก็
เป็นสิ่งดีด้วย ใจไม่ดี ทุกสิ่งที่ทำสำเร็จด้วยใจก็เป็นสิ่งไม่ดีด้วย...

(2529 : 7)

3) การบรรยายถึงจิตใจขณะที่กำลังมีความทุกข์ร้อน ด้วยความ
โลภ โกรธ หลง ว่าขาดพลังในการแผ่เมตตา ดังตัวอย่าง เช่น

...ใจที่กำลังทุกข์กำลังร้อนด้วยความโลภ โกรธ หลง จะไม่มีพลังเมตตาแผ่
ออกไปได้เลย คิดดูง่าย ๆ ย่อมเข้าใจ เวลาโกรธผู้หนึ่งผู้ใดอยู่ตนเองก็ร้อน
ตนเองก็ยังไม่แผ่เมตตาให้ตนเองหายร้อนให้เป็นสุขแล้ว ความเมตตาปรารถนา
ให้ผู้อื่น เช่น ผู้ที่ตนโกรธเป็นสุขจะเกิดได้อย่างไร เมตตาจะไม่เกิดขึ้นเลย
จะไม่แผ่ออกไปได้เลย ทั้งเพื่อตนเองและเพื่อผู้ใดก็ตาม ตรงกันข้าม จะมีแต่
ความไม่เมตตาปรารถนาไม่เห็นเป็นสุข...

(2529 : 5)

4) การบรรยายความหมายของความรักกับความเมตตา เช่น

...ความรักเป็นเหตุแห่งความทุกข์ ผู้ใดมีรักผู้ใดมีทุกข์ ส่วนเมตตาเป็นเหตุแห่งความสุข
ความเย็น เมตตาจึงมีค่ามีความหมายยิ่งกว่าความรักมากนัก...

(2529 : 51)

5) การบรรยายฐานะของทุกคนในการเกี่ยวข้องกับความ
เมตตากรุณา ดังต่อไปนี้

...ทุกคนต้องเกี่ยวข้องกับเมตตา กรุณา ทั้งสองฐานะ คือ ทั้งเป็นผู้ให้และผู้รับ
ไม่มีใครสักคนเดียวที่จะเป็นแต่ผู้รับหรือเป็นแต่ผู้ให้...

(2529 : 24)

6) การบรรยายสรุปเป็นระยะ ๆ เช่น เมื่อกล่าวถึง อวิชชา
หลังจากการบรรยาย ด้วยการอธิบายอย่างละเอียดแล้ว จึงสรุป เช่น

...อวิชชา ความโง่ ความไม่รู้ ที่มีมากมายเหลือเกินนั่นเองที่ทำให้วุ่นวาย
ยึดถือไปอย่างผิด ๆ เกิดเป็นตัวเราตัวเขาของเราของเขา เกิดทำตัวเราของ
เรานี้ให้ยุ่งยากวุ่นวายเดือดร้อนอยู่อย่างยิ่ง...

(2529 : 63)

7) การสรุปเมื่อบรรยายว่าเมื่อได้ศึกษาอบรมธรรมะแล้ว
จะทำให้พ้นจากความทุกข์ทางใจได้ ดังตัวอย่าง

...ศึกษาธรรม อบรมธรรม ปฏิบัติธรรม ให้ตนเองมีใจพ้นจากทุกข์ให้ได้เสียก่อน
แม้จะเพียงพอประมาณ ยังไม่พ้นจนเกือบสิ้นเชิง ก็จะสามารถช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์
ทางใจได้...

(2529 : 18)

กล่าวได้ว่าบทความพระนิพนธ์เรื่อง "แสงส่องใจให้เพียงพรหม" นี้เป็นการประทานธรรมะขั้นพื้นฐาน คือพรหมวิหารธรรม อันจะช่วยให้พ้นทุกข์ทางใจได้พอสมควร เป็นบทความพระนิพนธ์ที่ใช้ภาษาที่อ่านได้ทุกเพศทุกวัย เนื่องจากเข้าใจง่าย เพราะผู้นิพนธ์ทรงใช้ภาษาได้เป็นอย่างดี

ศานนากับชีวิต

บทความเรื่องนี้ให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องของศาสนา ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เพื่อความปลอดภัยของชีวิต เพื่อเป็นที่พึ่งของชีวิตด้วยอำนาจแห่งพระรัตนตรัย บทความเรื่องนี้มีการพิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. 2532 เพื่อใช้เป็นของขวัญปีใหม่ในปี 2533 ดั่งมีคตินิยมปีใหม่ 2533 ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ กำกับไว้ว่า "วันการควรเว้น ทาการควรทำ เพื่อพัฒนาประเทศชาติ"

สำหรับบทความพระนิพนธ์ ฉบับที่นำมาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์นั้นเป็นฉบับที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2532

1. การตั้งชื่อเรื่อง มีการตั้งชื่อเรื่องโดยการนำศาสนามาสัมพันธ์กับชีวิต เป็นการประกอบกัน ให้เข้าใจว่าศาสนาคืออะไร ชีวิตคืออะไร และชีวิตกับศาสนาเกี่ยวข้องกันอย่างไร เป็นการตั้งชื่อเรื่องที่ตรงกับเนื้อเรื่องและความหมายเป็นอย่างยิ่ง

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

การเปิดเรื่องในเรื่อง "ศานนากับชีวิต" เป็นการเปิดเรื่องด้วยประเด็นปัญหา การเริ่มต้นในแต่ละบทตอน มักจะใช้วิธีการในการนำเสนอ โดยใช้คำถามแล้วจึงตอบอธิบายขยายความให้ชัดเจนไปตามลำดับ เช่น

"คนในโลกนับถือศาสนามาแต่เมื่อไร" (2532 : 1)

"คนเราเริ่มสั่งสอนกันมาตั้งแต่เมื่อไร?" (2532 : 2)

"คนในโลกนี้ส่วนมากทำไมต้องนับถือศาสนา" (2532 : 14)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการบรรยายธรรมในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับชีวิต ซึ่งเป็นการให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องชีวิตและศาสนาอย่างถูกต้องด้วยการเสนอเนื้อหาไปแต่ละประเด็นอันประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ คือ ศาสนาคืออะไร ศาสนาเครื่องบอกลักษณะคน ทำไมคนจึงนับถือศาสนา ศาสนาเป็นเครื่องป้องกันภัย และเป็นที่พักของชีวิตตลอดถึงอาณาเขตของพระรัตนตรัย

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการสรุป เรื่องการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ด้วยการเปรียบเทียบการปฏิบัติด้วยตนเอง เหมือนการบริโภคอาหารดังความว่า

...การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พูดเพื่อให้เข้าใจง่าย ๆ ว่าการเข้าพึ่งพระรัตนตรัยโดยตรงคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางที่ถูกให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกแล้วก็ต้องปฏิบัติไปในทางที่ถูกนั้นด้วยตนเองจึงจะได้รับผลเหมือนอย่างเรียนเองจึงจะรู้ ต้องบริโภคเอง จึงจะอิ่ม เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะอย่างนี้ ก็จะกลับเป็นผู้พึ่งตนเองได้ เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นทุกที จนเป็นที่พึ่งของตนเองได้ ไตรสรณาคมนี่จึงสัมฤทธิ์ผลอย่างนี้แล...

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ เช่น เมื่อจะอธิบายเรื่องไตรสรณาคมนี้นี้ก็จะซ้ำคำว่า "ไตรสรณาคมนี" ดังตัวอย่าง

...ผู้ที่เข้าถึงไตรสรณะแล้ว จะขาดจากไตรสรณาคมนี เพราะไปเข้าศาสนาอื่น อันเรียกว่าอณฺเฐสัทธกาส แปลเข้าใจง่าย ๆ ว่าการขึ้นครูอื่น ผู้ที่เข้าถึงไตรสรณะนี้ เป็นผู้ขึ้นครูพระพุทธเจ้า คือนับถือพุทธเจ้าเป็นศาสนาหรือบรมครู แต่เมื่อประมาทเปลี่ยนไปขึ้นครูอื่นเสียไตรสรณาคมนีก็ขาด...

การใช้คำเชื่อมและคำตรงกันข้าม ในการอธิบายให้เข้าใจชัดเจน

ดังตัวอย่าง เช่น

...ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์อาจฟังได้ในทางเพื่อรู้เหตุผลแห่งธรรมชาติภายนอก
เพื่อประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ เพื่อป้องกันแก้ไขภัยธรรมชาติภายนอก ตลอดจนถึงเพื่อ
 ประดิษฐ์อาวุธนานาชนิด เป็นต้น แต่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถช่วยป้องกันภัยธรรมชาติ
 ของร่างกาย คือ แก่ เจ็บ ตาย คือจะทำให้คนไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย หาได้ไม่...

(2532 : 26)

คำเชื่อม คือ เพื่อ

คำตรงข้าม คือ แก่-ไม่แก่, เจ็บ-ไม่เจ็บ, ตาย-ไม่ตาย

การใช้คำศัพท์ ในการอธิบายศัพท์ธรรมมีวิธีการอธิบาย เช่น

การนิยาม ดังตัวอย่าง คือ

"ในภาษามคธว่า สาสนะ ในภาษาสันสกฤตว่า ศาสณะ ในภาษาไทยนำมา
 ใ้ว่า ศาสนา แปลว่าคำสั่งสอน การสั่งสอน

3.2 การใช้ประโยค

มีการใช้ประโยคในลักษณะต่าง ๆ เช่น

ประโยคเหตุผล ดังตัวอย่างคือ

...พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะทรงเป็นผู้ชี้บอกทางพ้นทุกข์พ้นภัยได้จริง
 พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะรักษามัณเฑียรปฏิบัติได้มิให้ตกต่ำ
 พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะเป็นผู้ช่วยชี้บอกทางตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
 ชี้บอกไว้...

กล่าวโดยย่อ เพราะ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นรัตนะ คือแก้วอันอุดม
 ในโลก จึงเป็นสรณะที่พึ่งตั้งใจได้อย่างแท้จริง

(2532 : 25)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 การอธิบาย มีการอธิบายในหลายลักษณะ เช่น

การอธิบายด้วยการแปลศัพท์ เช่น การอธิบายเรื่องพระรัตนตรัย และไตรสรณาคมน์ ดังตัวอย่าง คือ

"สรณะ แปลว่าที่พึ่งพาหนัก ที่พึ่งกำจัดภัย คือที่พึ่งช่วยให้พ้นภัยได้ เมื่อเกิดภัยขึ้นที่ใด ช่วยให้พ้นภัยให้ปลอดภัยได้ ที่นั่นแหละเรียกว่า สรณะ คือที่พึ่งของตน..."

"ไตรสรณะ แปลว่า สรณะ 3 คฺมฺ แปลว่าการถึงไตรสรณาคมน์ แปลว่าการถึง สรณะ 3 อธิบายว่าถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะครบทั้ง 3..."

(2532 : 29)

การอ้างอิงพุทธวจนะ ในการอธิบายมีการอ้างอิงพุทธวจนะเป็นการกล่าว เพื่อประกอบการอธิบาย เช่น การใช้พุทธวจนะ เพื่ออธิบายเรื่องการพึ่งตนเอง และพึ่ง พระธรรม ดังความว่า

อตุตฺ...วิหฺรต อตุตฺตาสรณํ อนนฺตฺตฺสรณํ
 ทํานํทั้งหลายจมีตฺนเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่
 ธมฺมํทีปา...วิหฺรต ธมฺมสฺรณํ อนนฺตฺตฺสรณํ
 จมีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่...

(2532 : 28)

3.4.2 โวหารในการอภิปราย

เช่น การอภิปรายเรื่องความทุกข์เดือดร้อนตามธรรมชาติ และความทุกข์ภัยที่ตนกันเองทำให้เกิดกัน ดังตัวอย่าง คือ

...ความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ อันเป็นผลที่ทำให้แก่กัน ในเรื่องส่วนตัว หรือในส่วนรวม เช่น ในการสงครามดังเช่นกล่าวมาแล้ว คือตัวทุกข์โดยปกติชีวิตร่างกายของทุกคนต้องประสบภัยธรรมชาติที่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้อยู่แล้ว คือ แก่ เจ็บ ตาย ยังต้องประสบภัยที่คนกันเองทำให้แก่กันอีก...

(2532 : 23)

ในการอธิบายเรื่องของทุกข์ภัยที่มนุษย์สร้างขึ้น มีตัวอย่างคือ

1) ในสงครามโลกแต่ละครั้ง คนได้ทำลายชีวิตและทรัพย์สินสมบัติของกันและกันจำนวนมากมาย ภัยสาหัสมีต้องตายจากพลัดพรากกัน ลูกต้องกำพร้าพ่อ ทหารและประชาชนต้องล้มตาย หรือพิการเหลือที่จะนับเมื่อสงครามโลกสงบลงแล้ว ความทุกข์ยากคับแค้นขาดแคลนก็ยังไม่สงบยังมีต่อไปอีก...ฉะนั้นแม้สงครามทางกายสงบ แต่สงครามทางใจยังไม่สงบ ยังตระเตรียมเพื่อรุกรานหรือเพื่อป้องกันต่อไป และใช้ความรู้ในเหตุผลภายนอกหรือความรู้ทางวิทยาศาสตร์ประดิษฐ์เครื่องอาวุธสำหรับประหารกันจนถึงอาจทำลายคนทั้งโลกได้...ความทุกข์เดือดร้อนและความเสื่อมโทรมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นภัยแก่คนทั้งที่เป็นส่วนย่อยทั้งที่เป็นส่วนรวม เป็นภัยแก่ชีวิตที่ทุก ๆ คนรัก เป็นภัยแก่ร่างกายและจิตใจ เป็นภัยแก่ความสงบสุขที่ทุก ๆ คนสงวนต้องการและเป็นภัยที่คนสร้างขึ้นมาเอง...

(2532 : 23)

3.4.3 บรรยายโวหาร

เป็นการใช้โวหารในการเล่าเรื่องต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ และความเพลิดเพลิน เช่น การเล่าเรื่องประกอบการอธิบายเรื่องพระรัตนตรัย มีการเล่าเรื่องตำนานรัตนสูตร ดังตัวอย่าง

บรรยายไวยาหาร ในการเล่าเรื่องประกอบการอธิบายเรื่องพระรัตนตรัย หรือไตรสรณคมน์ เช่น การเล่าเรื่องตำนานรัตนสูตรหรือการทรงแสดงพระรัตนสูตรของ พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จไประงับการเกิดภัย 3 ประการในกรุงไพสาลี รัฐวัชชี ดังตัวอย่าง

...ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ มคธรัฐ ได้เกิดภัย 3 ประการขึ้นในกรุงไพสาลี รัฐวัชชี ที่อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์ประมาณ 8 โยชน์ คือทุพภิกภัย ภัยเกิดจากการขาดแคลนอาหาร...อมนุสสภัย...โรคภัย...

(2532 : 44)

...เมื่อเรือพระที่นั่งถึงฝั่งรัฐวัชชี พอเสด็จจากเรือเหยียบพระบาทลงบนฝั่งรัฐวัชชี ฝนได้ตกลงมาทำใหญ่ น้ำนองแผ่นดินพัดพาซากศพและสิ่งปฏิกูลทั้งหลายลงแม่น้ำคงคา ชำระพื้นแผ่นดินให้สะอาดหมดจดทั่วกรุงไพสาลี ภัยต่าง ๆ ก็สงบโดยฉับพลัน...

(2532 : 44)

ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา

บทความเรื่องนี้กล่าวถึงสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นลักษณะของ พระพุทธศาสนาและการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เช่นกล่าวถึงปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรง พยากรณ์ และเรื่องที่ทรงพยากรณ์ได้แก่ เรื่องของทุกข์ และการแก้ทุกข์ และการแสดงปัจจุธรรม อันได้แก่ เรื่องของอริยสัจ 4

เรื่อง "ใจความสำคัญของพระพุทธศาสนา" เป็นบทความพระนิพนธ์ในช่วงปี 2524 - 2533 สำหรับฉบับที่นำมาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ นำมาจากหนังสือเรื่อง "ประวัติและ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก" (2536)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นกรกล่าวถึงสาระสำคัญของพระพุทธศาสนาอันถือได้ว่าเป็น "ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา" ดังนั้นการตั้งชื่อบทความนี้จึงตรงตามความหมายและ เนื้อหาของเรื่อง

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงเรื่องการพยากรณ์ปัญหาของพระพุทธเจ้า
ดังความว่า

...มีปัญหายู่ 2 อย่าง ๆ หนึ่งคือปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ คือ ไม่ตรัสตอบ
แก่อีกอย่างหนึ่งคือปัญหาที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์คือตรัสตอบแก่...

(2536 : 261)

จากนั้นก็มีกรอธิบายขยายความไปที่ละขั้นตอนคือ...

ทรงพยากรณ์เรื่องทุกข์ ดังความว่า

...ต่อจากนั้นพระองค์ตรัสต่อไป โดยตรัสแสดงถึงปัญหาที่ทรงพยากรณ์แก้ไขโดยความ
ก็คือเรื่องทุกข์และเรื่องแก้ทุกข์ เป็นต้น...

(2536 : 263)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวถึงสาระสำคัญต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาซึ่งผู้นิพนธ์
แสดงตามหัวข้อหรือประเด็นที่ตั้งไว้ตามลำดับ คือ เรื่องการพยากรณ์ปัญหาของพระพุทธเจ้า
ปัญหาของสัตว์โลก ตัณหาทุกข์สืบเนื่องใจ ปัญหาเรื่องถอนทุกข์หรือตัณหา และญาณ
ในอริยสัจ 4

ในการอภิปรายประเด็นเหล่านี้มีการอภิปราย ขยายความ เปรียบเทียบ
และการบรรยายที่ให้รายละเอียด จนเป็นที่เข้าใจ อย่างชัดเจน แจ่มแจ้งเป็นอย่างดี

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการสรุปว่า การศึกษาพระพุทธรูปศาสนานั้นเพื่ออะไรซึ่งคำตอบก็คือเพื่อให้รู้จากความจริง ความดี ความงามดังผู้ที่นิพนธ์ทรงสรุปว่า

...เพราะฉะนั้น ต้องศึกษาให้ความรู้จักความจริง รู้จักความดี รู้จักความงาม
จึงจะถึงพระพุทธรูปศาสนา...

(2536 : 287)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ

เช่น การอธิบายเรื่องของความงาม มีการซ้ำคำ และเน้นความงามคู่กับความเป็นระเบียบเรียบร้อย สรุปว่าความเป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นความงามทั้งสิ้น ดังตัวอย่าง

...ความงาม นี้ก็มีใช้หมายถึงเครื่องตกแต่งมีค่าเท่านั้น แต่ย่อมหมายถึงความเป็นระเบียบเรียบร้อยต่าง ๆ รวมอยู่ด้วย เช่นการตั้งจะวางสิ่งของในห้องในทับก็ตั้งวางให้เป็นระเบียบเรียบร้อย วาจาที่พูดก็ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เหล่านี้เป็น ความงามทั้งสิ้น...

(2536 : 284)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

ในการอธิบายให้เกิดความเข้าใจ อย่างชัดเจนมีการใช้คำตรงข้ามอธิบายความ ดังเช่น

...ความดีอันตรงกันข้ามกับความชั่วนี้ ก็สืบเนื่องมาจากความจริงข้อแรกนั้นแหละ...
 ต้องทำความเข้าใจในความดีว่าคุณที่เกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุขต่าง ๆ ให้ได้
 ประโยชน์สุขต่าง ๆ ความชั่วคือโทษที่ทำให้ตนเองและผู้อื่นได้รับทุกข์โทษต่าง ๆ
ความชั่วเป็นข้อควรที่ละความดีเป็นข้อควรที่กระทำ...

(2536 : 283)

3.2 การใช้ประโยชน์

3.2.1 ประโยชน์คูนาน เช่น

...ได้มีพุทธภาษิตแสดงไว้ว่ากุศลธรรมทั้งหลายสงเคราะห์เข้าใน อริยสัจ 4 ทั้งหมด
 ...อริยสัจ 4 เปรียบเหมือนอีกอย่างว่ารอยเท้าช้าง กุศลธรรมทั้งหลายเปรียบเหมือน
 อย่างรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลกนั้นอยู่รวมกันได้ในรอยเท้าช้าง ฉันใดก็ฉันนี้ บรรดา
 กุศลธรรมทั้งหลายก็รวมในอริยสัจทั้ง 4 ฉันนั้น...

(2536 : 277)

3.2.2 ประโยชน์เหตุผล เช่น

1) ...ความดีอันตรงกันข้ามกับความชั่วนี้ ก็สืบเนื่องมาจากความจริงข้อแรกนั้น
เพราะเป็นข้อที่พระพุทธศาสนาได้สอนไว้ทั้งนั้น ว่าอะไรเป็นความดีอะไรเป็นความชั่ว...

(2536 : 283)

2) ...เมื่อยังเข้าใจก็ยังจะได้พบความจริงว่าที่ตรัสสอนไว้นั้นเป็นความจริงตาม
เหตุผล กรรมเป็นเหตุ ผลดีหรือผลชั่วที่ได้รับเป็นผล...

(2536 : 282)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

มีการใช้ข้อความต่อเนื่องในแต่ละย่อหน้า อย่างมีเอกภาพสัมพันธภาพ และสารัตถภาพ เป็นอย่างดี

เช่น ในการอธิบายถึงเรื่องกิจที่พึงทำในพระพุทธศาสนา 4 ข้อ เป็นการอธิบายเรื่องอริยสัจ 4 เพียงเรื่องเดียวอันเป็นเอกภาพ และมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน เป็นสัมพันธภาพทั้งมีเนื้อหาสาระเป็นสารัตถภาพที่ดี ดังตัวอย่างคือ

...เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่ากิจที่พึงปฏิบัติในพระพุทธศาสนานั้นก็มี 4 ข้อ ถ้า
เกี่ยวแก่ทุกข์ ก็ให้กำหนดรู้ ถ้าเกี่ยวกับสมุทัย ก็ให้ละ ถ้าเกี่ยวกับนิโรธ ก็ให้กระทำ
ให้แจ้ง ถ้าเกี่ยวกับมรรค ก็ให้ปฏิบัติอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น เมื่อปฏิบัติดังนี้ก็
ชื่อว่าปฏิบัติให้เหมาะ เรียกว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมในพระพุทธศาสนา...

(2536 : 279)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 โวหารแบบอธิบาย

3.4.1.1 อธิบายตามลำดับ เช่น อธิบายเรื่อง ปัญญาช่วยให้
พ้นทุกข์ได้ ดังตัวอย่างคือ

...เพราะฉะนั้นนิพพานมิได้อยู่ที่ไหน แต่ว่าอยู่ที่ถอนลูกศรออกจากจิตใจนี้แหละ ก็ด้วย
ปัญญาที่พระพุทธเจ้าได้ประทานให้จากการสั่งสอน พระปัญญานี้แหละช่วยผ่าตัดเอา
ตัณหาที่เป็นลูกศรเสียบใจออกได้ ก็พ้นทุกข์ได้...

(2536 : 270)

3.4.1.2 การอธิบาย ด้วยการแปลศัพท์และขยายความ
ให้ชัดเจน ดังตัวอย่างคือ

...คำว่าอาริยะนั้น แปลกันว่าประเสริฐ แปลกันว่าเจริญ เดิมก็ใช้เป็นชื่อของ
เผ่าพันธุ์ดังที่แสดงในพุทธประวัติตอนที่แสดงประวัติของประเทศอินเดีย คือชมพูทวี
ในครั้งนั้นว่าเดิมเป็นเผ่าพวกมิลักขะ หรือทัสสยุ และต่อมาได้มีชนเผ่าอาริยะ หรือ
เรียกว่าเป็นภาษาสันสกฤตว่าอาริยะ ได้อพยพเข้ามาอยู่ โดยพวกอาริยะ หรืออาริยะนี้
มีความเจริญกว่า พวกทัสสยุหรือมิลักขะก็ต้องกลายเป็นทาสไป...

(2536 : 274)

3.4.3 ไวยาหารในการบรรยาย

ทรงใช้การบรรยายเล่าเรื่อง เช่นการเล่าเรื่องความเป็นมา
ของการท้าวจิ๋วพระ เป็นกระทง ๆ ว่า พระพุทธองค์ โปรดให้พระอานนท์เป็นผู้ไปจัดระเบียบ
ในการท้าว ดังตัวอย่าง

...จึงได้โปรดให้ใช้ผ้าตัดเป็นชิ้น ๆ เอามาเย็บต่อกันเพื่อกันขโมย ถ้าขโมยเอาไป
ก็เอาไปใช้นุ่งห่มไม่ได้ แต่ในขณะที่เดียวกันก็ต้องการให้เกิดความระเบียบเรียบร้อย
ท่านพระอานนท์ จึงได้คิดแบบจิ๋วขึ้นแบบคันทนาของชาวมคธ ซึ่งเมื่อเขาทำนา
เขาก็ทำแบบคันทนาเป็นกระทงเล็ก กระทงใหญ่ จึงมาออกแบบ ตัดเป็นแบบจิ๋วเป็น
กระทง ๆ เป็นกระทงเล็ก กระทงใหญ่ อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย...

(2536 : 285)

3.4.4 ไวยาหารแบบพรรณนา

ใช้ในการเล่ารายละเอียดต่าง ๆ ดังเช่น ในการพรรณนา
ความงามของพระธรรม ว่างามในทุกส่วน มีความเพลิดเพลิน มีความสุขใจ ดังตัวอย่าง

...พระธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ใจต้องถึงพระธรรม
เมื่อใจถึงพระธรรม จะไม่เบื่อที่จะฟังธรรม ไม่เบื่อที่จะปฏิบัติธรรม ธรรมจะเป็นสิ่ง
ทั้งดงามที่ไพเราะอยากที่จะฟัง อยากที่จะอ่าน ได้ฟังได้อ่านธรรมแล้วมีความเพลิดเพลิน
มีความสุข นี่แปลว่าใจเห็นงามในพระธรรม...

(2536 : 286)

การใช้โวหารเปรียบเทียบ มีแทรกอยู่ในโวหารต่าง ๆ เช่น ในการอธิบายเรื่องพระรัตนตรัย มีการเปรียบเทียบพระรัตนตรัยเป็นแก้วรัตนทั้งดงาม และเปรียบเทียบศีลเป็นอาภรณ์เครื่องประดับที่ประเสริฐ ดังตัวอย่าง

...จึงได้มีทมวคธรรมอันส่องให้เห็นความงามในพระพุทธศาสนาอยู่มากตั้งตั้งแต่พระรัตนตรัย รัตนก็คือแก้วรัตนเป็นสิ่งทั้งดงามเป็นสิ่งที่มีความมาก...

(2536 : 286)

...ศีล เหมือนอย่างเป็นอาภรณ์เครื่องประดับอันประเสริฐสุด...

(2536 : 286)

การเปรียบเทียบโดยอุปมาให้พระพุทธเจ้าเป็นหมอผ้าตัดรักษาสัตว์โลก
ผู้ถูกลูกศร คือ กิเลสเสียบใจอยู่ ดังตัวอย่าง

...อุปมาว่าพระพุทธเจ้าเป็นเหมือนดังหมอผ้าตัด.....ข้ออุปไมยคือสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบก็มาถึงบุคคลและสัตว์ทั้งหลายเรียกว่าสัตว์โลกทั่ว ๆ ไปนั่นก็เท่ากับว่าเป็นคนที่ถูกลูกศรเสียบด้วยกันทั้งนั้น มีอาการปางตายอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าซึ่งเริ่มเป็นเสมือนหมอผ้าตัดนั้นก็จะต้องทรงรับเยียวยารักษาทันที...

(2536 : 265)

พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา

เป็นบทความที่ใช้บรรยายในเทศกาลเข้าพรรษาเมื่อ พ.ศ. 2532 เป็นบทความที่ให้ ความรู้ที่ถูกต้องในเรื่องของพระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในเรื่องของศาสนาอย่างถูกต้องขึ้น

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เป็นการตั้งชื่อเรื่องตรงตามเนื้อหาที่กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา และการนับถือศาสนา

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เป็นการเปิดเรื่องโดยการใช้นิยามหรือตั้งประเด็นปัญหามาความมาก่อน แล้วจึงอธิบายขยายความต่อไป ดังนี้

...ถ้าจะตั้งปัญหาถามว่า พระพุทธศาสนาคืออะไรซึ่งเป็นคำถามรวมทั้งหมด
ย่อมตอบให้หมดสิ้นได้ยาก นอกจากจะตอบได้ว่า "คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า"
ได้เคยมีคำถามเช่นนี้มาแล้วในครั้งพระพุทธกาล...

(2532 : 3)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการอภิปรายปัญหาทางศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาในประเด็น
ต่าง ๆ เช่น

...อย่างไรจึงเชื่อว่านับถือพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง?...
...ถือศีลได้อะไร เสียอะไร? ไม่ถือศีลได้อะไร เสียอะไร?...
...ทำความเข้าใจให้ตรงต่อคลองธรรมนั้นหาอย่างไร...
...เวลานี้พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน?...

(2532 : 8)

ซึ่งในการอธิบายตอบแล้วจึงสรุปเนื้อหาต่อประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้
ก็ใช้อธิบายถึงข้อธรรมต่าง ๆ ไป ตามลำดับ .

2.3 การปิดเรื่อง

ปิดเรื่องด้วยการสรุปว่า พระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งของทุก ๆ คนในโลก
ดังความว่า

...จิตใจที่มีสรวะดังกล่าว จะเป็นจิตใจที่อุบอุ่น ไม่ว้าเหว่ ที่เข้มแข็ง
ไม่อ่อนแอ ที่กล้าหาญ ไม่สะดุ้งหวาดเสียว ที่ผ่องใส ไม่เศร้าหมอง
ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำชีวิตให้ดำเนินไปในทางที่ถูก
ทั้งเมื่อได้อบรมสมาธิปัญญาในธรรมจนได้เห็นธรรม ก็ได้เห็นองค์พระพุทธเจ้า
อย่างประจักษ์แจ้ง พระพุทธเจ้าและพระศาสนาของพระองค์จึงเป็นของจริงแท้
เป็นสรวะที่พึ่งของทุก ๆ คน ของโลกได้อย่างแน่นอน...

(2532 : 48)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

มีการใช้คำในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

3.1.1 การซ้ำคำ

ในการทรงอธิบายความจะมีการใช้คำแบบซ้ำคำมากเป็นการย้ำ
ความให้เกิดความเข้าใจชัดเจน เช่นในการอธิบายเรื่อง "กรรม" จะมีการซ้ำคำเห็นได้
ชัดเจนดังตัวอย่าง

...กรรม คือ การอะไรทุกอย่างที่คนทำอยู่ทุกวันทุกเวลาประกอบด้วยเจตนาคือความจงใจ
ทุกคนจะทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร ย่อมมีเจตนาคือความจงใจนำอยู่ก่อนเสมอ
และในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องทำอย่างนั้น อย่างนี้ ต้องพูดอย่างนั้น อย่างนี้ ไปตามที่ตนเองจงใจ
จะพูด จะทำ จะคิด นี่แหละคือกรรม...

(2532 : 15)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

ในการอธิบายให้เกิดความเข้าใจ มีการใช้คำตรงกันข้ามมาอธิบายช่วยให้เข้าใจยิ่งขึ้น เช่น การอธิบายเรื่องกรรมดี กรรมชั่ว ให้ผลตรงกับข้ามดังตัวอย่าง

...คนเรานั้นหากทำทั้งกรรมดีทั้งกรรมชั่ว จึงมีสุขบ้างทุกข์บ้างสลับกันไปผู้ที่มีสุขมาก
ก็เพราะกรรมหนักหรือกรรมที่ทำน้อย ๆ ฝ่ายดีกำลังให้ผลผู้ที่มีทุกข์มากก็ตรงกันข้าม...

(2532 : 23)

3.2 การใช้ประโยค

3.2.1 ประโยคเหตุผล

ในเรื่องนี้มีการใช้ประโยคในลักษณะของการเทศนาเป็นประโยคสั้นยาวสลับกันไป ส่วนมากจะเป็นประโยคซึ่งมีใจความเป็นเหตุเป็นผล และสรุปความไปด้วย ดังเช่นในการอธิบายเรื่องผลของกรรม มีตัวอย่างดังนี้

ในปัจจุบันนี้ใครก็ตามไม่ประมาณ ประกอบกรรมที่ดียอย่างหนัก หรือบ่อย ๆ กรรมดังกล่าวนี้
จะสนองผลให้ก่อน กรรมชั่วในอดีตหากได้ทำไว้ ถ้าเบากว่าก็ไม่มีโอกาสให้ผล
จะนั้นผู้ที่ทำกรรมดีมากอยู่เสมอ ๆ จึงไม่ต้องกลัวกรรมชั่วในอดีต หากจะมี กุศลของตัว
จะช่วยให้มีความสุขความเจริญสืบต่อไป...

(2532 : 17)

จากตัวอย่างนี้ประโยคเหตุผล คือประโยคที่ชี้ให้เห็นได้ โดยมีคำเชื่อมแสดงเหตุผล คือ "...ฉะนั้น...จึง..."

3.2.2 ประโยคสรุปความ เช่นในการอธิบายเรื่องหลักธรรมที่เกี่ยวกับประโยชน์ในกายหน้า มีการสรุปความในตอนท้าย ดังตัวอย่างคือ

...หลักธรรมเกี่ยวกับประโยชน์ายหน้า ก็คือเป็นหลักธรรมสำหรับสร้างความเจริญมั่นคงของชีวิตอนาคตนั่นเอง ซึ่งอาจจะเป็นชั่วโม่งหน้า เดือนหน้า ปีหน้าก็ได้ ฉะนั้น คำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องความเจริญทางวัตถุ จึงเป็นคำสอนที่สมบูรณ์ครบ ทั้งปัจจุบัน ะ ึ่งอนาคต...

(2532 : 13)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

มีการใช้ข้อความต่อเนื่องในแต่ละย่อหน้าได้อย่างมีเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพ เป็นอย่างดี เช่น ในการอธิบายเรื่องพุทธศาสนาว่าสอนใคร ดังตัวอย่างคือ

...ก่อนอื่นควรเข้าใจว่า พระพุทธศาสนามีใช้เศรษฐศาสตร์หรือศาสตร์อะไรต่าง ๆ แต่เป็นศาสนา คือ คำสั่งสอนที่มุ่งให้ประพฤติปฏิบัติดี ในขั้นแรกพระพุทธเจ้าทรงสอนมุ่งไปทางโลกุตระคือพ้นโลกเพราะทรงสอนแก่นักพรต ผู้มุ่งเช่นนั้น ต่อมาทรงสั่งสอนธรรมสำหรับผู้ที่ประสงค์อยู่ในโลกด้วย คือ คิทธิธรรมธรรมสำหรับคฤหัสถ์ซึ่งมีอยู่ไม่น้อย...

(2532 : 11)

จากย่อหน้านี้ ใจความสำคัญ คือ ข้อความที่ขีดเส้นใต้ไว้ ซึ่งเห็นได้ว่า สอดคล้อง และมีเอกภาพเป็นอย่างดี

ในการอธิบายเรื่อง "การนับถือพระพุทธศาสนา" มีการอธิบายต่อเนื่อง เป็นอย่างดี และมีการสรุป ดังตัวอย่าง

...การนับถือพระพุทธศาสนา กล่าวกว้าง ๆ ก็ได้แก่การยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระศาสดาของตน และยอมรับปฏิบัติตามที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า... ตลอดจนการทะนุบำรุงผู้ปฏิบัติประพฤติในพระพุทธศาสนาให้เป็นผู้สามารถปฏิบัติศาสนธรรมได้สะดวกไม่ขัดข้อง นี่เป็นคำกำหนดความหรือจำกัดความคำว่า "การนับถือพระพุทธศาสนา"

(2532 : 20)

3.4 การใช้โวหาร

มีการใช้โวหารในลักษณะต่าง ๆ ส่วนมากเป็นการอธิบาย ได้แก่

3.4.1 การอธิบาย

ในเรื่องนี้มีการใช้โวหารอธิบายความเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องมีตัวอย่าง เช่น

1) การอธิบายเรื่อง ภาษาธรรมว่าเป็นภาษาที่บริสุทธิ์

...ภาษาธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้น ท่านกล่าวว่าบริสุทธิ์ ด้วยพยัญชนะคือถ้อยคำ ด้วยอรรถคือ เนื้อความ ไม่จำเป็นต้องตัด ต้องเพิ่มชำระแก้ไขทั้งอรรถทั้งพยัญชนะตรงกัน สมกัน ถ้อยคำที่ทรงแสดงอย่างไร เนื้อความก็ต้องอย่างนั้น ไม่มีสับสน...

(2532 : 27)

...พระพุทธศาสนามีได้สอนมาให้แล้ว กลับสอนให้ละความกลัว เว้นไว้แต่กลัวความผิด (โอดตบะ) ซึ่งอธิบายเป็นอีกอย่างหนึ่ง...

(2532 : 18)

2) การอธิบายเรื่อง "ความกรุณา" ของพระพุทธเจ้า

...พระกรุณาของพระพุทธเจ้าแผ่ไปกว้างขวางครอบคลุมโลกครอบจักรวาลกว่ากรุณาของมนุษย์ที่แผ่ไปกว้างขวางในหมู่มนุษย์ด้วยกัน เทวดาจึงกลายมาเป็นเสมอกับมนุษย์บุุคคลด้วยกัน...

(2532 : 42)

3) การอธิบายโดยใช้คำถามนำความก่อน แบบวิธีปุจฉา วิสัชนา พบมากในเรื่องนี้ คือการใช้คำถามเป็นประเด็นเข้าสู่เรื่อง เช่น

...ถามว่าพระพุทธศาสนาสอนเกี่ยวกับเรื่องความเจริญทางวัตถุหรือไม่?...

(2532 : 11)

...พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับอิทธิพลในวงสังคมใน
การเมือง การเศรษฐกิจการศึกษาในประเทศไทยอย่างไร...

(2532 : 17)

...บัดนี้เรานับถือพระพุทธศาสนากันอย่างใด?... .

(2532 : 24)

อธิบายด้วยการแปลศัพท์ หรือนิยาม มีการใช้ศัพท์ธรรมเพื่อ
อธิบายซึ่งทรงทำด้วยการแปลความ และนิยามศัพท์ ดังเช่น

การแปลศัพท์ เช่น อธิบายคำว่า "ศรัทธา" ก็จะมีการแปลคำ
"ศรัทธา" ก่อน ดังเช่น

...ศรัทธา แปลกันว่า ความเชื่อ การปฏิบัติบางทีกล่าวว่า คือ ที่มาจากคำว่าสมาทาน
ศรัทธากับสมาทาน แปลรวมกันว่า เชื่อถือ ถือปฏิบัติ เชื่อกับถือปฏิบัติจะต้องคู่กัน...

(2532 : 33)

การนิยาม ในการอธิบายศัพท์ธรรมมีการนิยามศัพท์ให้เข้าใจ
เช่น

1. นิยามคำว่า "กรรม" ดังตัวอย่าง

...กรรมคือการอะไรทุกอย่างที่คนทำอยู่ทุกวันทุกเวลาจะพูดอะไร จะคิดอะไร
ย่อมมีเจตนา คือความจงใจน่ายุ่ก่อนเสมอ และในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องทำอย่างนั้น
อย่างนี้ต้องพูดอย่างนั้นอย่างนี้ ไปตามที่ตนอดงใจจะพูด จะทำ จะคิด นี่แหละคือ
กรรม...

(2532 : 15)

2. นิยามคำว่า "ศาสนา" ดังตัวอย่าง

...คำว่า "ศาสนา" เป็นคำที่เหมาะสมที่สุด เราแปลว่า "คำสอน" หรือ "คำสั่งสอน" เพราะพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่บริสุทธิ์ คือสอนให้ละความชั่ว ให้ทำความดีให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ไม่มีที่จะสอนให้ทำความชั่ว ให้เพิกเฉย ละเลยความดี ให้ทำจิตใจให้หมองมัวแต่น้อยเพียงเท่านั้นก็เห็นได้แล้วว่า เป็นศาสนา คือคำสอนที่บริสุทธิ์...

(2532 : 6)

การอธิบายเป็นขั้น ๆ ด้วยใจความต่อเนื่อง เช่นในการอธิบายเรื่องกรรม มีการอธิบายประกอบด้วยการแถลงอย่างมีขั้นตอน ต่อเนื่องกันไป แล้วจึงสรุปความดังตัวอย่าง

...ประการแรก พระพุทธเจ้าตรัสว่า "บุคคลเป็นทนายาที่รับผลกรรมที่ตนได้ทำไว้แล้ว" ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาข้อมาติกา คือแม่บท ไม่มีผิด เหมือนอย่างที่เราบอกว่า กัปันทุบดิน แต่ยังมีกฎประกอบอีกหลายข้อ เหมือนอย่างดินที่ทุบนั้น ยังมีปัญหาต่อไปอีกหลายข้อว่าดินที่ตรงไหนเป็นต้น เมื่อกล่าวว่าคุณแล้วก็คลุมไปทั่วโลก คำว่ากรรมก็ฉนั้น คลุมไปทั้งหมด เพราะคนทุกคนทำกรรมต่าง ๆ ซับซ้อนกันมากมายเหลือเกิน กรรมอันไหนจะให้ผลเมื่อไร จึงมีกฎแห่งกรรมออกไปอีกสรุปลงว่า กรรมหนักหรือกรรมที่ทำบ่อย ๆ ให้ผลก่อนกรรมที่เบากว่า หรือที่ทำไม่บ่อยนัก คนเรานั้นทำมาทั้งกรรมดีทั้งกรรมชั่ว จึงมีสุขบ้างทุกข์บ้างสลับกันไป ผู้ที่มีสุขมากก็เพราะกรรมหนักหรือกรรมที่ทำบ่อย ๆ ฝ่ายดีกำลังให้ผล ผู้ที่มีทุกข์มากก็ตรงกันข้ามและในปัจจุบันนี้ใครก็ตามมีความไม่ประมาทประกอบกรรมที่ดีอย่างหนักหรือบ่อย ๆ กรรมดังกล่าวนี้จะสนองผลให้ก่อน กรรมชั่วในอดีตหากได้ทำไว้ ถ้าเบากว่าก็ไม่มีโอกาสให้ผล ฉะนั้นผู้ที่ทำกรรมดีทำไว้ ถ้าเบากว่าก็ไม่มีโอกาสให้ผล ฉะนั้นผู้ที่ทำกรรมดีมากอยู่เสมอ ๆ จึงไม่ต้องกลัวกรรมชั่วในอดีต หากจะมีกุศลของตัว จะช่วยให้มีความสุขความเจริญสืบต่อไป และถ้าแผ่เมตตาจิตอยู่เนือง ๆ ก็จะระงับคู่เวรอดีตได้อีกด้วย ระงับได้ตลอดถึงปัจจุบัน ทั้งเมื่อได้ดำเนินในมรรคมีองค์ 8 ของพระพุทธเจ้าเพื่อความสิ้นทุกข์ ก็จะได้ดำเนินเข้าสู่ทางที่พ้นจากกรรมเวรทั้งสิ้น พระพุทธเจ้า

ตรัสไว้ว่า ตัณหาเป็นกรรม สมุทัย คือ เหตุให้เกิดกรรม มรรคเป็นทางดับกรรม ฉะนั้น จึงไม่ต้องกลัวอดีต แต่ให้ระวังปัจจุบันกรรม และระวังใจตั้งใจให้มั่นไว้ในธรรม ธรรมก็จะรักษาให้มีความสุขดีทุกกาลทุกสถาน ชาตินี้เรานับถือพระพุทธศาสนามานาน จนกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย คนต่างชาติผู้ไม่รู้จักเมืองไทย มักสงสัยว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับอิทธิพลในวงสังคม ในทางการเมือง การเศรษฐกิจ การศึกษาในประเทศไทยอย่างไร

(2532 : 16 - 17)

3.4.2 บรรยายโวหาร

เป็นการเล่าเรื่องประกอบการอธิบาย ซึ่งในเรื่องนี้มีการเล่าเรื่องแบบบรรยายโวหาร ดังนี้

"...มีตัวอย่างเล่าว่า พระราชอนุชาของพระเจ้าอโศกมหาราชตั้งอยู่ในฐานะเป็นพระยุพราช ในคราวหนึ่งได้เสด็จไปล่าเนื้อได้เห็นฝูงเนื้อเล่นกันอย่างร่าเริง จึงมาคิดว่าหมู่เนื้อเหล่านี้เพียงแต่กินหญ้าเท่านั้นยังมีความคะนองกันอยู่ เช่นนี้ ก็โดนพวกภิกษุที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทะนุบำรุงด้วยประการต่าง ๆ เช่น ให้อาหารที่ดี ๆ เป็นต้น จะไม่มีความคะนองสนุกสนานบ้างแล้ว เมื่อเสด็จกลับจากล่าเนื้อแล้วจึงได้เข้าเฝ้าพระเจ้าอโศกมหาราช กราบทูลความคิดนี้ให้ทรงทราบ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงหาเหตุทำเป็นเหมือนกริ้วอย่างมากแล้ว ก็รับสั่งให้พระอนุชาซึ่งเป็นพระยุพราชนั้นเสวยราชสมบัติ 7 วัน พ้นจาก 7 วันแล้วจักให้นำตัวไปประหารเสีย ฝ่ายพระยุพราชอยู่ในราชสมบัติ 7 วัน แต่ว่านึกอยู่ว่าอีก 7 วันเราจะตาย พอล่วงมาได้วันหนึ่งก็นึกว่าอีก 6 วันเราจะตายเรื่อย ๆ มาเช่นนั้นจนถึงอีก 1 วันเราจะตาย ไม่เป็นอันสร่งสนาน ไม่เป็นอันสวาย ไม่เป็นอันบรรทม ก็ทรงชวนผมลงไปเป็นลำดับ ฝ่ายพระเจ้าอโศกมหาราชก็ทรงถามว่าก็เธอเสวยราชสมบัติอยู่เช่นนี้ บริบูรณ์ด้วยความสุขต่าง ๆ เป็นอันมาก ทำไมเธอจึงเป็นเช่นนี้ พระอนุชาก็ทูลตอบให้ทรงทราบว่ารู้สึกเป็นสุขอย่างไร เพราะมานึกเตือนอยู่เสมอว่าอีก 7 วัน อีก 6 วัน อีก 5 วัน จนถึงอีก 1 วันจะตายพระเจ้าอโศกมหาราชจึงได้ตรัสให้ทราบว่า ที่มอบให้เสวยราชสมบัติและคาดโทษไว้เช่นนี้ ก็เพื่อเป็นการสอนโดยอ้อมเพื่อให้รู้ว่า

ความคะนองสนุกสนานนั้นไม่ได้เกิดเพราะเหตุที่อยู่ในความแวดล้อมด้วยความสุขต่าง ๆ
 อย่างพระยุพราชนี้แวดล้อมด้วยความสุขต่าง ๆ ยิ่งกว่าภิกษุเป็นอันมาก แต่ว่าก็หา
 ความสุขไม่ได้ เพราะอะไร ก็เพราะนึกถึงความตายที่จะมีแก่ตน เพราะฉะนั้น
 จึงไม่รู้สึกรื่นเป็นสุข ก็พวกภิกษุที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทรมานบ้างนั้นนึกถึงความตาย
 อยู่เสมอ โฉนจะมีความคะนองสนุกสนานเล่า

(2533 : 39 - 40)

3.4.3 ไวยาหารแบบอภิปราย

เรื่องนี้มีการใช้ไวยาหารแบบอภิปรายประเด็นต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่าน
 เห็นคล้อยตาม และสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้ ดังเช่น การใช้ไวยาหาร อภิปรายประเด็น
 การถือศีลว่ามีผลอย่างไร ดังตัวอย่าง คือ

...คราวนี้มีมาพิจารณาว่า ถือศีลได้อะไร เสียอะไร ไม่ถือศีลได้อะไร เสียอะไร
 ...การไม่ถือศีล เมื่อฆ่าสัตว์ก็สามารถที่จะได้เนื้อมาเป็นอาหารเป็นต้น หรือได้
 ฆ่าสมบารณา การลักทรัพย์ได้อะไรก็ได้ทรัพย์ บางที่ได้มาก ๆ จนร่ำรวย
 การประพฤตินิโคตมในกาม การพูดเท็จ การดื่มสุราได้อะไร ก็ได้ตามที่กระทำนั้นแต่พวกที่
 ไม่ถือศีลซึ่งประพฤติดังที่ว่านั้น ก็ไม่ใช่ได้อย่างเดียวต้องเสียเหมือนกัน คือ เสียความ
 ไม่มีเวร ไม่มีภัย คราวนี้เมื่อรักษาศีลเสียอะไร เมื่อเว้นจากการฆ่าสัตว์ก็ต้องเสียโอกาส
 ที่จะได้ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ก็เสียโอกาสที่จะได้ทรัพย์ ไม่ประพฤตินิโคตมในกาม ไม่พูดเท็จ
 ไม่ดื่มสุราและเมรัย ก็เสียโอกาสที่จะได้ประกอบการนั้น ๆ แต่เมื่อรักษาศีล ก็ได้
 ความไม่มีเวร ไม่มีภัย ได้ศีลอันสงฆ์ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ศีลให้ถึงสุคติ ศีลให้โภคสมบัติ
 ศีลให้ถึงความดับทุกข์ร้อน บุคคลสามัญยอมจะมีความเห็น 2 อย่างนี้ปะปนกัน และประพฤติ
 ไปตามความเห็นจะประพฤตินิสัยได้มั่นคง ก็ต้องเห็นคุณศีล เห็นโทษของความไม่รักษาศีล
 จะเห็นดังนี้ได้จริงต่อเมื่อทำความเข้าใจตรงต่อคลองธรรม

3.4.4 ไวยาหารเปรียบเทียบ

เป็นไวยาหารที่แทรกอยู่ในไวยาหารอื่น ๆ ตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นการใช้ไวยาหารเปรียบเทียบที่ทันสมัย คือ เปรียบเทียบพระธรรมเหมือนสรรพสินค้า เปรียบเทียบการเลือกปฏิบัติธรรมเหมือนการเลือกซื้อของ คือเลือกซื้อความต้องการมิใช่ต้องซื้อทั้งหมด ดังตัวอย่าง คือ

...พระพุทธศาสนาบริบูรณ์ด้วยหลักธรรม สำหรับทุกคนจะเลือกปฏิบัติได้แต่มิใช่หมายความว่าปฏิบัติได้ทุกข้อโดยไม่เลือก อย่างร้านค้าที่มีสรรพสินค้าสำหรับคนจะเลือกซื้อได้ทุกอย่างที่ต้องการ แต่มิใช่ว่าจะต้องซื้อทุกอย่างโดยไม่เลือก ใครต้องการสิ่งใดก็ซื้อสิ่งนั้นได้ตามกำลังทรัพย์ของตน ถ้าต้องการสิ่งที่แพงกว่ากำลังทรัพย์ของตนก็ไม่สามารถซื้อได้เหมือนกัน จึงต้องรู้ก่อนว่าตนต้องการอะไร มีกำลังจะซื้อได้เพียงไร สรรพธรรมในพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน ควรที่จะปฏิบัติจะต้องรู้ก่อนว่าตนต้องการอะไร มีกำลังที่จะพึงปฏิบัติได้เพียงไร...

(2532 : 8)

ชีวิตกับความจริง

พระนิพนธ์เรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นพระธรรมเทศนาในวันธรรมสวนะ (วันพระ) โดยได้บรรยายในหัวข้อในพระบรมราโชวาทคุณธรรม 4 ประการ ซึ่งได้พระราชทานตามนับแห่งพระวาจาธรรม 4 ประการคือ สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ ไปตามลำดับในแต่ละหัวข้อได้แสดงต่อเนื่องกันไปหลายกัมมัฏฐานล้วนยาวบ้างตามแต่ใจความเป็นหัวข้อนั้น ๆ

สำหรับเรื่อง "ชีวิตกับความจริง" นี้ได้นำมาจากหัวข้อ "สัจจะ" ซึ่งแสดงพระธรรมเทศนาต่อเนื่องกัน 8 กัมมัฏฐาน และได้นำมาเรียบเรียงใหม่ให้เป็นเรื่องเดียวกัน เป็นการมุ่งแสดงเพื่อให้เป็นข้อปฏิบัติของบุคคลทุกระดับให้สามารถศึกษาและนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตตนได้ตามสมควรแก่ภาวะและหน้าที่จึงเป็นบทความที่ให้คุณค่าในการดำรงชีวิตให้มีความสุข ตามความ "คานา" ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ความว่า

"ความจริงกับชีวิต" หรือชีวิตกับความจริงนั้นเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออกเพราะว่าชีวิตนั้นเองเป็นความจริงอย่างหนึ่งที่เราจะต้องศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ ว่าเป็นอะไร ว่าเป็นอย่างไร ทำไมจึงต้องเป็นอย่างนั้น เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อที่เราจะได้มีชีวิตอยู่อย่างสมจริงหรือว่าสอดคล้องกับความจริง เพราะการมีชีวิตอยู่อย่างไม่รู้ความจริงของชีวิตหรืออย่างไม่สอดคล้องกับความจริงของชีวิตก็จะมีแต่จะเพิ่มพูนความทุกข์ให้แก่ชีวิต ไม่อาจจะแก้ความทุกข์หรือปัญหาของชีวิตใด ๆ ได้ แต่ถ้ามีชีวิตอยู่อย่างรู้ความจริงของชีวิตหรือที่เรียกว่ารู้เท่าทันชีวิตก็ย่อมพบบรรเทาความทุกข์หรือปัญหาของชีวิตได้ กระทั่งอาจจะแก้ปัญหของชีวิตได้เป็นขั้นตอนไปตามลำดับ กล่าวโดยสรุปก็คือการมีชีวิตอยู่อย่างผู้รู้ย่อมจะดีกว่าการมีชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้แน่นอน...

(2533 : คานา)

1. การตั้งชื่อเรื่อง

บทความเรื่องนี้เป็น การบรรยายธรรมในหัวข้อ "สัจจะ" หรือ ความจริง ซึ่งมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์อย่างยิ่ง ดังนั้น การตั้งชื่อเรื่องนี้ว่า "ชีวิตกับความจริง" จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องที่ตรงตามเนื้อหาของเรื่องเป็นอย่างดี

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยประเด็นคำถาม แล้วจึงกล่าวตอบประเด็นนั้นด้วยการอธิบายขยายความต่อเนื่องไปตามลำดับเนื้อหา ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งได้ชื่อว่า พระผู้รู้ นั้นรู้อะไร? ได้มีแสดงความรู้ธรรม และก็ได้มีแสดงชี้ชัดอีกว่า ทรงรู้อย่างไร สัจจะ คือความจริงที่ทำให้ผู้รู้ เป็นอริยะ คือ ผู้ประเสริฐ ผู้เจริญทรงแสดงธรรม คือ คำสั่งสอน อันเรียกว่า ศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนก็เพื่อให้รู้ธรรม หรืออริยสัจธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้น ธรรมที่ได้ตรัสรู้เรียกว่า ญาณ ก็คือ สัจจะความจริง พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสรู้อริยสัจจะ คือ ความจริงดังกล่าว...

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการกล่าวอธิบายเรื่อง สัจจะ คือความจริง โดยมีการชี้แจงไปตามลำดับ ตั้งแต่การแปลศัพท์ อธิบายขยายความให้เข้าใจลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปตามลำดับเพื่อให้เข้าใจชัดเจนว่าความจริงทั้งหลายนั้นก็คือธรรมะต่าง ๆ ซึ่งได้ทรงยกขึ้นมาแสดงสั่งสอนเป็นศาสนธรรมอันได้แก่ อริยสัจ 4 ซึ่งได้แยกแยะรายละเอียดต่าง ๆ และสรุปย่อลงรวมกันเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหัวใจของศาสนา เรียกว่า ปรมัตถธรรม อันเป็นความสงบสุขดับทุกข์ทั้งปวง คือ "นิพพาน" นั่นเอง จึงสรุปได้ว่า ทุกคนย่อมอยู่กับสัจจะความจริงกันทั้งสิ้นตามที่ทรงแสดงชื่อเรื่องไว้ว่า "ชีวิตกับความจริง" ดังกล่าวข้างต้น

2.3 การปิดเรื่อง

เมื่อได้มีการอธิบายขยายความจนเกิดความเข้าใจชัดเจนแล้วจึงสรุปว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ทำให้เกิดวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลส) ทำให้เกิดความสงบสุขเป็นสันติและนิพพาน อันมีสัจจะอยู่ด้วย ดังความว่า

...ศีลสงบกิเลสอย่างหยาบ สมาธิสงบกิเลสอย่างกลาง ปัญญาสงบกิเลสอย่างละเอียด
จะนั้น ในขั้นปฏิบัตินี้ ก็ต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขั้นจริง เป็นสมาธิขั้นจริง เป็นปัญญาขั้นจริง
ต้องมี สัจจะ คือความจริงอยู่ในศีลในสมาธิในปัญญา จึงจะได้ผลเป็นความสงบ และ
ความสงบดังกล่าวนี้แหละก็คือ วิมุตติ ความหลุดพ้น ทำให้พ้นจากกิเลสอย่างหยาบ ทำให้พ้น
จากกิเลสอย่างกลางทำให้พ้นจากกิเลสอย่างละเอียด ความสงบคือหลุดพ้นคือวิมุตติ
มุ่งอาการที่หลุดพ้นก็เป็นวิมุตติ ความสงบคือหลุดพ้นนี้วิมุตติ มุ่งอาการที่หลุดพ้นก็เป็นวิมุตติ
มุ่งอาการที่สงบก็เป็นสันติ อยู่ด้วยกันไม่แยกกัน และก็เป็นนิพพานไปโดยลำดับ นิพพาน
ก็เป็นสันติกับวิมุตติ อยู่ที่จิตไม่ใช่อยู่ที่อื่นก็ต้องให้เป็นวิมุตติจริงเป็นสันติจริง เป็นนิพพานจริง
ขึ้นมาโดยลำดับ จึงต้องมีสัจจะอยู่ในวิมุตติในสันติในนิพพานไปโดยลำดับ

ข้อปฏิบัติดังนี้แหละชื่อว่าเป็นประโยชน์เป็นธรรม เป็นประโยชน์ก็คือ เป็นส่วนผล
เป็นธรรม ก็คือเป็นส่วนเหตุ เพื่อให้บรรลุถึงผลนั้นดังที่ได้กล่าวแล้ว จึงจะต้องมีความ
จริงใจต่อตัวเอง หมายความว่าตัวเองจะต้องปฏิบัติด้วยความจริงใจในธรรมที่เป็น
ส่วนเหตุ เพื่อผลของส่วนเหตุนี้ จึงต้องมีการรักษาความสัตย์ความจริงคือความจริงใจ

อันที่จะปฏิบัติดังกล่าวนั้นเพราะฉะนั้น ปฏิบัติธรรมทุกอย่างนั้น คือข้อประพฤติปฏิบัติทุกอย่างนั้น การประพฤติปฏิบัติทุกอย่างนั้น จึงต้องมีการรักษาความสัตย์จริงใจต่อตัวเอง ที่จะประพฤติปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ให้ได้ในข้อที่พึงปฏิบัติขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงเป็นปัญญาในผล เมื่อได้วิมุตติจะได้ปัญญาในผลที่ปฏิเวธ คือความรู้แจ้งแทงตลอด ด้วยประการฉะนี้

(2533 : 70)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ เช่น การอธิบายเรื่อง "ความจริง"

ดังตัวอย่าง

1) ...อันสิ่งที่เรียกว่าเป็นความจริงนั้น ต้องเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ดำรงอยู่ หรือมีอยู่ จึงจะเป็นความจริงถ้าไม่มีอยู่ไม่ดำรงอยู่ไม่ทรงอยู่ก็ไม่เป็นความจริง แต่เป็นเมฆาคือเท็จ เป็นเมฆาคือสิ่งลวงหรือเป็นโมฆะ หรือโมฆะ คือเป็นสิ่งที่เปล่า...

(2533 : 2)

2) ในการอธิบายสรุปเรื่อง "ความสัตย์" มีการซ้ำคำว่า "ความสัตย์" ดังตัวอย่าง ...เพราะฉะนั้นการรักษาความสัตย์ จึงเป็นสิ่งสำคัญเมื่อได้สัจและได้ศรัทธาถึง ความสำคัญของความสัตย์รักษาความสัตย์ ทางวาจาก็ด้วยการพูดและ ไม่พูด ความสัตย์ ทางสัญญาปริยาก็ด้วยการที่ มีรับหน้าที่การงานอันอันใดแล้วต้องปฏิบัติหน้าที่การงานนั้น ให้เป็นจริงขึ้นมา...

(2533 : 9)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

ในการอธิบายเพื่อให้เห็นและเข้าใจความโดยชัดเจน จะมี การใช้คำตรงกันข้ามให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

1) เพราะฉะนั้นพระรัตนตรัยคือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ จึงเป็นสิ่งที่
ความจริงของแม่ซึ่งตั้งอยู่ดำรงอยู่ตลอดไปใครจะรู้หรือใครจะ ไม่รู้จักตาม ก็เป็นสิ่งที่
ตั้งอยู่ดำรงอยู่ ดังที่ท่านแสดงถึงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนอันเรียกว่า
 ศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนก็เป็นอมตะวาจา คือวาจาที่ไม่ตายเพราะเป็นคำสั่งสอน
ที่แสดงถึงของจริงของแท้มิได้แสดงสิ่งที่หลอกลวงหรือไม่จริงแท้...

(2533 : 29 - 30)

2) พิจารณาดูก็พึงเห็นได้ว่าอันคนเรานี้มักขาดความจริงใจต่อตัวเองอยู่เสมอ
ตัวเองตั้งความตกลงใจไว้วันนี้ว่าจะทำอย่างนี้ พรุ่งนี้เปลี่ยนไปเสียแล้ว ไม่ทำ
มีอยู่เป็นอันมากในทุก ๆ ด้าน ในด้านที่ดีก็มี ในด้านที่ไม่ดีก็มี...

(2533 : 51)

3) ...คำว่าธรรมนั้นหมายถึงเกื้อกูล และคำว่าคุณที่เกื้อกูลนี้ ก็มีความหมายถึงว่า
 เป็นสิ่งที่ไม่เป็นโทษไม่เป็นความผิดด้วย สิ่งที่ไม่เป็นความผิด สิ่งที่ไม่เป็นโทษก็คือเป็นสิ่งที่
เป็นคุณประโยชน์และก็เป็นสิ่งที่ถูก ที่ชอบไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผิด นี้คือ ธรรม คือคุณที่เกื้อกูล...

(2533 : 57)

3.2 การใช้ประโยชน์

มีการใช้ประโยชน์ในหลายลักษณะ เช่น

3.2.1 การใช้ประโยชน์คณานัน อธิบายความเปรียบเทียบ ดังตัวอย่าง

1) ...พระพุทธเจ้า จึงได้ทรงสั่งสอนให้บุคคลพิจารณาใจเข้ามาสู่ใจเรา
 นำใจเราไปสู่ใจเขา ว่าเรามีความรักชีวิต รักร่างกาย รักความไม่มีโรคฉันใด
 สัตว์มีชีวิตทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เดรัจฉาน ก็ย่อมจะมีความรักชีวิต
 ของตน รักร่างกายของตน รักความไม่มีโรคฉันนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อตนไม่ปรารถนา
 ให้ใครมาทำร้ายชีวิตร่างกายของตน ตนก็ไม่ควรไปทำร้ายร่างกายชีวิตของผู้อื่น...

(2533 : 19 - 20)

2) ...ให้ทุก ๆ คนพิจารณาว่าตนเองก็มีวงศ์ตระกูล มีพ่อแม่ ลูกหลานเป็นต้นสืบต่อกันรู้จักกันเคารพนับถือกันฉันใด บุคคลอื่นสัตว์อื่นก็ย่อมมีวงศ์ตระกูลของตนฉันนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อตนรักวงศ์ตระกูลของตนไม่ต้องการให้ใครมาทำร้ายก็ไม่ควรไปล่วงล้ำ ทำลายวงศ์ตระกูลของผู้อื่น...

(2533 : 21)

3.2.2 การใช้ประโยชน์เหตุผล

หนึ่งทุกคนยังมีจิตใจ ยังมีกาลกายหน้า และยังมีผู้อื่นนอกจากตัวเองที่อยู่ร่วมกันเพราะฉะนั้น สิ่งที่ต้องการจึงเป็นสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ที่จำต้องการสำหรับจิตใจ สำหรับการกายหน้าและสำหรับผู้อื่นอีกด้วย เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงประโยชน์ กายหน้าคือ ประโยชน์ที่จำต้องการหรือสิ่งที่จำเป็นปรารถนาต้องการที่จะเป็นประโยชน์กายหน้า...

(2533 : 58 - 59)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ย่อหน้า เพื่ออธิบายความในเรื่องใด ก็จะมีเนื้อความเป็นเอกภาพ คือ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสมอ ดังตัวอย่าง

...บุคคลที่รู้สึกตนเองว่า ไม่มีความรู้ความสามารถที่จะมารับหน้าที่ปฏิบัติให้บังเกิดผลตามที่ต้องการได้ ก็ไม่ควรที่จะเข้ามารับหน้าที่ ไม่ควรที่จะเข้ามารับตำแหน่ง เพราะเมื่อไม่ปฏิบัติก็บังเกิดที่เสียหายน้อยหรือมาก ต่อเมื่อมีความมั่นใจในความรู้ความสามารถของตนและในความตั้งใจของตนที่จะปฏิบัติหน้าที่การงานนั้น ๆ ตามความสามารถตามความรู้ด้วยดี ดังนั้นจึงควรรับหน้าที่การงานนั้น ๆ...

(2533 : 6)

ข้อความที่ขีดเส้นใต้ เป็นใจความสำคัญในย่อหน้านี้ เป็นการสรุปเรื่อง การปฏิบัติหน้าที่การงานตามความรู้ความสามารถ ซึ่งกล่าวในเรื่องเดียวเป็นเอกภาพที่ดี และมีข้อความต่อเนื่องกันเป็นสัมพันธ์ภาพที่ดี ทั้งเป็นข้อความที่มีสาระสำคัญเป็นสารัตถภาพที่ดี เป็นต้น

3.4 การใช้โวหาร

ในการบรรยายบทความนี้ มีการใช้โวหารต่าง ๆ คือ

3.4.1 การอธิบาย

3.4.1.1 การอธิบายรายละเอียดตามลำดับ เช่นการอธิบายเรื่อง "สมมุติสัจจะ" หรือ "สัจจะโดยสมมุติ" มีการอธิบายรายละเอียดไปตามลำดับเรื่องดังตัวอย่างคือ

สิ่งทั้งหลายทุก ๆ อย่างในโลก จะเป็นบรรดาสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายก็ดีเป็นแผ่นดิน ต้นไม้ ภูเขา บ้านเรือนทุก ๆ อย่าง ตลอดจนถึงภาษาที่พูดกันทั้งหมด ก็เป็นสมมุติ คือว่ามีมติรับรู้ร่วมกัน พร้อมกันก็เป็นสมมุติขึ้นมาแต่ละอย่าง ๆ ทั้งนั้น ซึ่งรับรองว่าเป็นความจริงแต่ละอย่าง ๆ เช่นว่า ตัณมะม่วง ชื่อว่าตัณมะม่วงนั้นก็สมมุติสัจจะความจริงโดยสมมุติขึ้นมาว่าต้นไม้แบบนี้เรียกว่า ตัณมะม่วง และทุกคนก็เรียกเหมือนกันหมดว่ามะม่วง และก็เข้าใจกัน...

(2533 : 17)

3.4.1.2 การอธิบายเป็นการสรุปให้เกิดความเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้ ดังตัวอย่างคือ

...ฉะนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจในหลักการ 2 ข้อนี้จะขยายความในหลักการข้อแรกก่อน คือในข้อที่ว่า จริ่งใจหรือใจจริงต่อตนเอง ก็เพราะว่าตัวเองนี่เองเป็นผู้ที่ได้ตั้งความตกลงใจอันใดอันหนึ่งขึ้นมา เมื่อตั้งความตกลงใจขึ้นมา อันใดอันหนึ่งดังกล่าวนั้น ถ้าหากว่ารักษาความตกลงใจนั้นไว้ไม่กลับกลอก เปลี่ยนแปลง ก็เรียกว่า จริ่งใจต่อตัวเอง เพราะตัวเองเป็นผู้ที่ตั้งขึ้นมาไม่ใช่ใครอื่น ถ้ารักษาไว้ก็ชื่อว่า จริ่งใจต่อตัวเอง ถ้าไม่รักษาไว้ก็ชื่อว่าไม่จริงต่อตนเอง...

(2533 : 51)

3.4.1.3 การอธิบายศัพท์ มีการนำคำศัพท์ทางธรรมมาใช้มา ซึ่งได้อธิบายความหมายแยกแยะรายละเอียดอธิบายความหมายต่อเนื่องเป็นอย่างดีจนเป็นที่ เข้าใจ เช่น

1) การให้ความหมายด้วยการแปลและนิยาม
ดังตัวอย่าง

...สัจจะคือความจริงนั้นเรียกว่า ธรรมบ้าง ธาตุบ้าง ธรรมเรามักเรียกกันว่า พระธรรม ส่วนธาตุเราก็เรียกกันว่าธาตุ ซึ่งโดยมาใช้เรียกชื่อธาตุทั้ง 4 คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ ธาตุลม เป็นต้น....ฉะนั้นท่านจึงมักใช้ ควบกันเสียเลย เอาคำว่าสัจจะกับคำว่าธรรมมาควบกันว่า สัจจธรรม และก็ใช้แปลกันว่า ธรรมคือสัจจะอันได้แก่ความจริงซึ่งอันที่จริงนั้นสัจจะธรรมก็ความจริงด้วยกันแต่เมื่อเอามา เรียกควบกันก็ทำให้ความหมายทางความเข้าใจแจ่มชัดยิ่งขึ้น ทำให้เข้าใจความหมายของ คำว่า ธรรม ว่าคือ สัจจะ หรือสัจจะ ก็คือธรรม ก็คือความจริง...

(2533 : 1)

2) การอธิบายด้วยการแปลศัพท์และอธิบาย
ขยายความให้ชัดเจน ดังตัวอย่าง

...คำว่า ปรมัตถ์ นั้นแปลว่ามีความที่ละเอียดอย่างยิ่งดังที่เรียกกันว่าสุขุมลุ่มลึก ต้องใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาเจาะแทงลงไป จึงจะมองเห็น...

(2533 : 30)

3.4.1.4 การใช้คำถามนำข้อความ

ใช้คำถามเพื่ออธิบายความต่อไป เช่น

"พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งได้ชื่อว่าพระผู้รู้นั้นรู้อะไร?..."

(2533 : 1)

"อะไรเล่าที่มีหรือทรงดำรงอยู่?"

(2533 : 2)

"ทว่าอย่างไร จึงจะให้สละให้สิ่งนั้นเป็นสัจจะ คือความเป็นจริงขึ้นมา?"

(2533 : 7)

จากนั้นก็ได้อธิบายขยายความไปตามลำดับและมีการสรุปความในแต่ละตอน ๗

3.4.2 การบรรยายหรือบรรยายโวหาร

เป็นโวหารในการเล่าเรื่องต่าง ๆ เช่น การบรรยายเรื่อง การทรงแสดงธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังตัวอย่าง คือ

...แต่พระธรรมที่ทรงแสดงสั่งสอนนั้นก็ทรงแสดงสั่งสอนแต่ธรรมที่ผู้ฟังควรรู้ควรเห็น และมีเหตุผลที่อาจรองตามให้เห็นจริงได้และมีปณิหารยคือให้ผลสมจริงตามที่ทรงสั่งสอนนั้น ผู้ฟังเข้าใจได้รู้ได้ปฏิบัติ ได้ บรรลุถึงได้ตามที่ทรงสั่งสอนและโดยเฉพาะทบทวนให้สิ้นได้คือดับทุกข์ได้จริงตามที่ทรงสั่งสอนนั้นผู้ฟังเข้าใจได้รู้ได้ปฏิบัติได้ บรรลุถึงได้ตามที่ทรงสั่งสอน และโดยเฉพาะทบทวนให้สิ้นได้คือดับทุกข์ได้จริงตามที่ทรงสั่งสอนนั้น...

อนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดา ยังตรัสแสดงสั่งสอนซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรมที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นเพราะว่าสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรมทั้งที่เป็นปัจจุบันและในภายหน้าดังที่กล่าวมานั้นก็เป็นประโยชน์และเป็นธรรม ที่ทำให้เกิดความสุขในภายหน้าจริงอยู่แต่ก็ไม่พ้นจากทุกข์เพราะยังไม่พ้นจากกิเลสยังมิพ้นจากกรรมอันเกิดจากกิเลส และยังไม่พ้นจากวิบากคือผลที่เกิดจากกรรมนั้น จึงต้องมีเกิด มีแก่ มีเจ็บ มีตาย อันเป็นทวิสภาวะทุกข์ต้องมีความโศก ความรณฺวณ คร่ำครวญ ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจยังต้องมีประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ยังต้องมีพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักและยังมีที่ปรารถนาไม่สมหวัง...

(2533 : 60 - 61)

ดังนี้

ในการบรรยายว่าร่างกายและชีวิตเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง มีการบรรยาย

...ทุก ๆ อย่างในโลกนี้เป็นส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้นแม้ร่างกายและชีวิตอันนี้ก็ เป็น ส่วนผสมปรุงแต่ง อันจะพึงแยกได้ออกเป็น ชั้นที่ 5 เป็นอายตนะ 6 หรือเป็นธาตุ 18 หรือร่างกาย อันนี้ที่เป็นส่วนรูปขันธ์ วัตถุขันธ์ ก็แยกออกไปได้เป็นส่วนย่อยนั้น ๆ และชั้นที่ 5 อายตนะ 6 ธาตุ 18 เป็นต้นนั้นเองก็รวมเข้าเป็น สังขาร คือ ปรุงแต่ง เข้าเป็น ชีวิตร่างกายนี้ ซึ่งก็สมมติบัญญัติเรียกกันว่าสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ดังนี้ เป็นต้น...

3.4.3 โวหารในการอภิปราย เช่น

1) การอภิปรายเรื่องปฏิบัติหน้าที่ ดังตัวอย่าง

...และการปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยดี ปฏิบัติตามที่รับมาด้วยดีเต็มความสามารถ ดังนี้เรียกว่าเป็นการรักษาความสัตย์และ เมื่อได้ปฏิบัติกระทำเต็มความสามารถแล้ว แม้จะได้ผลมากตามที่ได้รับไว้ ก็ไม่เป็นความผิดพลาดแก่ผู้รับ เพราะว่าได้ตั้งใจ ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มที่แล้ว...

(2533 : 5)

2) อภิปรายเรื่องการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า อำนวย

ประโยชน์แก่บุคคลให้มีความสุขความเจริญ ดังตัวอย่าง

...พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงเพื่อให้เหมาะสมแก่สมมุติสัจจะของบุคคลนั้น ๆ ของหมู่ชน นั้น ๆ เป็นต้นว่าได้แสดงทิส 6 อันทุก ๆ คนจะพึงปฏิบัติโดยชอบในทิสนั้น ๆ และเมื่อ เป็นดังนั้น ทิสนั้น ๆ ก็ย่อมจะอำนวยประโยชน์แก่บุคคลทำให้เป็นผู้มีความสุขความเจริญ เหล่านี้ก็เป็นธรรมที่ทรงแสดงโดยควรแก่สมมุติสัจจะ ในกลุ่มชนทั้งนั้น ตลอดจนถึงบุคคล แต่ละคนเอง...

(2533 : 23)

3.4.4 โวหารในการเปรียบเทียบ ในการบรรยายเล่าเรื่องการแสดง ธรรมของพระพุทธเจ้า มีการใช้โวหารเปรียบเทียบต่าง ๆ เช่น ในเรื่องการสอนธรรมะของ พระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างคือ

...จึงได้มีแสดงไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า พระองค์ได้ทรงกอบไภไม่ขึ้นมากาทพระหัตถ์หนึ่ง และได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่าไภไม่ในกาพระหัตถ์ที่ทรงกาไว้นี้ กับไภไม่ในป่าทั้งสิ้น ข้างไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่าไภไม่ในป่าทั้งสิ้นมากกว่า ส่วนไภไม่ ที่ทรงกาไว้ในพระหัตถ์นี้มีเป็นส่วนน้อยเท่านั้น จึงได้ตรัสว่า ธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น เหมือนอย่างไภไม่ในป่าทั้งสิ้น แต่ว่าธรรมที่ทรงแสดงสั่งสอนเหมือนอย่างไภไม่ที่ทรง กอบมากาไว้เท่านั้น แต่แม้เช่นนั้นธรรมที่ทรงสั่งสอนก็พอเพียงที่ผู้ฟังซึ่งได้ตั้งใจฟังได้ ตั้งใจปฏิบัติจะรู้เข้าใจ และปฏิบัติให้บรรลุความสิ้นทุกข์ไว้ดังนี้

(2533 : 28 - 29)

ความสุขหาได้ไม่ยาก

เป็นบทความพระนิพนธ์ทางศาสนธรรม ที่ได้มีการรวบรวมและปรับปรุงมาจาก บางตอนของเรื่องพระพุทธเจ้าของเราในตำนานเล่าเลิศจ และการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ โดยเลือกเฉพาะตอนที่ว่าด้วยวิธีปฏิบัติอันจะทำให้ชีวิตมีความสุขแบบง่าย ๆ ซึ่งทุกคนปฏิบัติ ได้ (2533 : คานา)

ในการอ่านเรื่อง "ความสุขหาได้ไม่ยาก" นั้นไม่จำเป็นต้องอ่านไปตามลำดับตลอด ทั้งเล่มก็ได้ เพราะเหตุว่าข้อความในแต่ละบทละตอนมีความสมบูรณ์ในตัวเอง ทั้งเนื้อหาและ วิธีการปฏิบัติ ดังนั้นจึงสามารถจะเลือกอ่านเฉพาะตอนที่ตนสนใจ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัญหา ของตนก็ได้ อย่างไรก็ตาม การอ่านทั้งหมด และปฏิบัติตามได้ย่อมจะให้ประโยชน์มากกว่า

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เรื่องนี้เป็นเรื่องของการปฏิบัติตนให้เกิดความสุขแบบง่าย ๆ ซึ่งผู้นิพนธ์ได้มีการอธิบาย เป็นการชักชวนแนะนำให้ปฏิบัติตามให้พอเหมาะพอควรตามกำลังความสามารถ ของแต่ละบุคคล ดังนั้นการตั้งชื่อเรื่องว่า "ความสุขหาได้ไม่ยาก" จึงเป็นการตั้งชื่อเรื่องตรง ตามเนื้อหาของเรื่องแต่มีลักษณะชวนให้คิดติดตามอ่านว่า "ความสุขหาได้ไม่ยาก" อย่างไร

2. การนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงความสุขว่าเป็นที่ปรารถนาของคนทุกคน ซึ่งสรุป ได้ว่าความสุขนั้นเกิดที่กายและใจ ดังความว่า

...อันความสุขย่อมเป็นที่ปรารถนาของคนทุก ๆ คน และทุก ๆ คนย่อมเคยประสบ
ความสุขมาแล้ว ความสุขเป็นอย่างไร จึงเป็นที่รู้จักกันอยู่ ในเวลาที่กาย และจิต
อัมเอิบสมบูรณ์สบายก็กล่าวกันว่าเป็นสุข ดังนั้นความสุขจึงเกิดขึ้นที่กายและจิตใจนี้เอง...

(2533 : 1)

2.2 เนื้อเรื่อง

กล่าวถึงธรรมต่าง ๆ อันจะทำให้เกิดความสุขหรือความทุกข์ตามแต่
การเลือกปฏิบัติ ได้แก่เรื่องของ โลกะ โทสะ โมหะ อันเป็นอกุศลกรรม และ กุศลกรรม
อันเป็นฝ่ายตรงข้ามคือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นเครื่องยังจิตใจให้มีความสุข

ในการเสนอเนื้อเรื่องมีการแบ่งเป็นข้อย่อย ๆ 12 หัวข้อเรื่อง ได้แก่
เรื่องความสุขที่เห็นได้ สำคัญที่ใจ ทำอย่างไรกับอารมณ์ค้าง ถ้าไม่รู้จักพอก็ไม่รู้จักสุขทำไม
ต้องเห็นดีเห็นอกกับความอยาก อย่าทำผิดทั้งชีวิต ทำอย่างไรดีกับความโกรธ จะเป็นอย่างไร
ขึ้นอยู่กับความคิด คิดให้เป็นเป็นสุขยิ่ง ความสุขต้องรู้จักทำให้ถูกทาง อะไรคือศัตรูของความสุข
ความจริงคือที่มาของความสุข

2.3 การปิดเรื่อง

เมื่อได้กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้มีความสุขและอธิบายตลอดจนอภิปรายจน
เป็นที่เข้าใจถึงการสร้างความสุขให้ชีวิตมาพอสมควรแล้ว จึงปิดเรื่อง ด้วยการอภิปรายสรุปว่า
ให้มีความพยายามอย่างสม่ำเสมอเพื่อการบรรลุผลสำเร็จ ดังความว่า

...เมื่อไม่ต้องการเสวยทุกข์เพราะความโลภ ก็ต้องละเหตุแห่งทุกข์ คือ ความโลภเสีย
ละได้น้อยก็เสวยทุกข์มาก ละได้มากก็จะเสวยทุกข์น้อย นี่เป็นความจริง ที่ผู้ฝึกฝนตนเอง
จะได้ประจักษ์ด้วยตนเอง เป็นระยะ ๆ ไป ถ้ามีความพยายามไม่ย่อหย่อน เพราะ
ความพยายามสม่ำเสมอจักทำให้บรรลุผลสำเร็จถึงจุดหมายปลายทางได้ทุกกรณี...

(2533 : 27)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ

การใช้คำในเรื่องนี้เป็นการใช้คำสามัญเป็นพื้น เช่น ความดี ความชั่ว ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความสุข ฯลฯ

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ มีผลในการเน้นความให้ชัดเจนขึ้นเป็นวิธีการหนึ่งที่ทรงนิยมใช้มาก ดังเช่นการอธิบายเรื่องธรรมต่าง ๆ ที่ประสงค์จะให้ผู้อ่านเข้าใจอย่างถูกต้องชัดเจน ดังเช่น การอธิบาย เรื่องกรรม และการปรุ้งของใจ ดังตัวอย่าง

1. การกระทำทุกอย่างมีผล กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว ผู้ใดทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น การกระทำไปตามอำนาจ ความโลภ หรือความปรารถนา ต้องการเป็นกรรมชั่วผลจึงต้องชั่ว

(2533 : 21)

2. สาเหตุที่แท้จริงอยู่ที่การปรุ้งของใจ มิได้อยู่ที่อะไรอื่น จะโลกก็เพราะใจปรุ้งให้โลก จะโกรธก็เพราะใจปรุ้งให้โกรธ จะหลงก็เพราะใจปรุ้งให้หลงหรือจะสุขก็เพราะใจปรุ้งให้สุข จะทุกข์ก็เพราะใจปรุ้งให้ทุกข์ ดังนั้นสิ่งที่ควรระมัดระวังที่สุดคือการปรุ้งของใจตนเองนี้แหละมิใช่การกระทำของคนอื่น คนอื่นจะทำอะไรอย่างไรถ้าเราระวังการปรุ้งของใจเราเองให้ถูกต้องแล้วความทุกข์ของเราจะไม่เกิดเพราะการกระทำของเขาเลย

(2533 : 86 - 87)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม เช่น ในการอธิบายเรื่องการทำดี และทำไม่ดี มีการใช้คำตรงกันข้ามเพื่อให้เกิดความชัดเจน ดังตัวอย่าง

...ทำดีก็มีผลดีมีความสุขทำไม่ดีก็มีผลไม่ดีมีความทุกข์ต้องการผลอย่างไหน ตัวเองเลือกได้ทำอย่างไร ผลก็ออกมาจกต้องตรงกันเสมอ ไม่มีที่ไม่ตรงกันผลดีต้องเกิดจากเหตุดีผลดีจกไม่เกิดจากเหตุไม่ดีผลไม่ดีต้องเกิดจากเหตุไม่ดี ผลไม่ดีจกไม่เกิดจากเหตุดี นั้นแน่นอนตายตัว...

(2533 : 24)

ใช้คำตรงข้าม เช่น ดี - ชั่ว, โลก - ไม่โลก ในการอธิบาย
เปรียบเทียบความ ดังตัวอย่าง

1. ...จิตนั้นดีก็ดีเป็นที่สุด ชั่วก็ชั่วเป็นที่สุด ไม่มีสิ่งใดเปรียบเสมอทั้งที่ดีและที่ชั่ว...

(2533 : 23)

2. ...ที่จริงความโลกหรือไม่โลกนั้นเป็นเรื่องของจิตใจโดยแท้ ไม่เกี่ยวกับโอกาส
ไม่เกี่ยวกับกฎหมาย ไม่เกี่ยวกับผู้รู้ เห็นที่จะตาหนีโทษ...

(2533 : 33)

ในตัวอย่าง 2. นอกจากใช้คำตรงข้ามแล้วยังมีการใช้คำแบบซ้ำคำด้วย

3.2 การใช้ประโยค มีการใช้ประโยคหลายแบบ เช่น

3.2.1 การใช้ประโยคคู่ขนาน

มีการใช้ประโยคคู่ขนาน ในการอธิบายเรื่องความโกรธและ
ผลของความโกรธ ดังตัวอย่างเช่น

คนโกรธง่าย โกรธบ่อย อาจจะทำให้เกิดความโกรธจนชินได้ แต่จะไม่ชินกับผลที่เกิดจาก
ความโกรธ คือจะต้องรู้สึกร้อนเสมอไป ไม่ว่าจะโกรธจนชินสักเพียงไหน เมื่อเกิด
โทสะทุกครั้งก็เร่าร้อนในใจทุกครั้ง นี่เป็นผลของความโกรธ ที่จะต้องเกิดคู่ไปกับความ
โกรธเสมอไม่มีแยกจากกัน ความโกรธเกิดขึ้นเมื่อใด ความร้อนใจก็ต้องเกิดขึ้นเมื่อนั้น
เสมอ

(2533 : 63 - 64)

การอธิบายเรื่องความโกรธ หรือ โทสะ นั้น ทรงเปรียบเทียบ
ความโกรธกับการวิ่ง และใช้ประโยคคู่ขนานมาเป็นเครื่องมือในการเปรียบเทียบด้วย ดังเช่น

...เพราะอารมณ์โลกโกรธหลงเป็นผลความคิดเป็นผลความคิดเป็นเหตุ เหตุเช่นใดย่อมก่อให้เกิดผล เช่นนั้นเหตุดีย่อมก่อให้เกิดผลดี เหตุร้ายย่อมก่อให้เกิดผลร้ายอันนั้น การใคร่ครวญพิจารณาหาเหตุผลของความคิดในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง...

(2533 : 85)

3.2.2 ประโยคที่มีข้อความต่อเนื่องเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน เช่น
ในการอธิบายเรื่องเงินกับเกียรติ ดังตัวอย่าง

คนบางคนที่มีความเห็นผิดเป็นชอบเท่านั้นที่จะมีความรู้สึกว่าคนไม่มีเงินเป็นไม่มีเกียรติ
เงินกับเกียรติมิใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิใช่เป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้คนไม่มีเงิน
แต่มีเกียรติก็มีอยู่ คนมีเงินแต่ไม่มีเกียรติก็มีอยู่ ความสำคัญอยู่ที่ว่าเงินที่มีหรือที่ได้เห็น
เป็นเงินที่จะทำให้เกียรติยศชื่อเสียงสิ้นไปหมดหรือไม่

(2533 : 59)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

การใช้ข้อความในย่อหน้า มีเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพที่ดี
มีข้อความกล่าวว่าโรคร้ายทางใจ มีโทษร้ายแรงกว่าโรคร้ายทางกาย มีข้อความประกอบเป็น
เรื่องเดียวกันซึ่งมีสาระสำคัญที่ดี ดังตัวอย่าง

...คนที่เสียแล้ว คือคนที่ตายแล้ว ในทางชื่อเสียงและคุณงามความดี จะกล่าวว่าโรคร้าย
ทางใจ มีโทษร้ายแรงกว่าโรคร้ายทางกายก็ไม่ผิด เพราะผู้ตายไปจริง ๆ ด้วยโรคร้าย
ทางกายนั้นดีกว่าผู้ที่ตายแล้วในทางชื่อเสียงและคุณงามความดี ด้วยโรคร้ายทางใจกิเลส
คือความโลภ ความโกรธ ความหลง ที่ไม่ได้รับการขัดเกลาแก้ไข จะทำให้เสียผู้เสียคน
หรือตายทั้งเป็นไปจริง...

(2533 : 93 - 94)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 โวหารในการอธิบาย

3.4.1.1 การอธิบายตามลำดับ

ในการอธิบายนั้น ทรงอธิบายไปตามลำดับ เช่น เมื่อ อธิบายเรื่อง ความดี ก็จะทำให้ความหมายแยกแยะรายละเอียดต่าง ๆ ด้วยการแปลศัพท์ นิยามศัพท์ ดังตัวอย่าง

การทำอย่างหนึ่ง ทางธรรมเรียกว่าดี เป็นวิถีทางของคนฉลาด และทางโลกยกย่องนับถือว่าดี การทำอย่างนี้เรียกว่าสุจริต แปลว่าประพฤติดี ประพฤติทางกายเรียก กายสุจริต กายสุจริตจำแนกเป็น 3 คือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดทางกามประเวณี วาสุจริตจำแนกเป็น 4 คือ ไม่พูดบด ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพื่อจ้อเหลวไหล มโนสุจริตจำแนกเป็น 3 คือ ไม่เพ่งเล็งทรัพย์สมบัติของผู้อื่นด้วย โลกเจตนาคิดจะเอามาเป็นของ ๆ ตนไม่พยายามปกป้องร้าย ไม่เห็นผิดจากคลองธรรม มีความเห็นว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้นรวมเป็น 10 ประการ...

(2533 : 5)

3.4.1.2 การอธิบายโดยการให้ความหมาย

เช่น ในการนิยาม คำว่า "อารมณ์ค้าง"

ทรงอธิบายแยกแยะความหมาย แล้วจึงสรุป ดังตัวอย่าง

...คำว่า "อารมณ์ค้าง" ประกอบขึ้นด้วยคำสองคำ คือ อารมณ์ได้แก่เรื่องในใจ กับค้างได้แก่สิ่งที่ค้างค้ำงลุ่มกมัด อัดอั้นใจอยู่ จะระบายก็ไม่ได้ จะแสดงออกไปในที่ หรือในบุคคลที่เป็นตัวเหตุก่ออารมณ์นั้นขึ้นก็ไม่ได้ ไม่สะดวกจึงมักจะไปแสดงออกผิดที่ ผิดบุคคลแต่เมื่อให้ความหมายของอารมณ์ ว่า เรื่องในใจ และอารมณ์ค้างก็คือเรื่องในใจที่ค้างค้ำงอยู่ก็ น่าจะมีความหมายที่ใช้ได้

(2533 : 23)

การอธิบายด้วยภาษานิยามศัพท์ เพื่อความเข้าใจตรงกันของผู้อ่าน ดังเช่น

1. เมตตา มิตร ไมตรี สามคำนี้ เป็นคำหนึ่งอันเดียวกัน

เมตตา คือ ความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข มิตร คือ ผู้มีเมตตาปรารถนา
สุขประโยชน์ต่อกัน ไมตรี คือ ความมีเมตตาปรารถนาดีต่อกัน

(2533 : 11)

2. การบริหารจิต คือการฝึกอบรมจิตให้มีความสงบ เยือกเย็นเป็นสุข ขณะเดียวกัน
รู้ว่าอะไรผิด อะไรถูก ควรแก้ไขอะไร ควรส่งเสริมอย่างไร และเมื่อรู้แล้วก็ควรปฏิบัติ
เพื่อแก้ไข หรือ ส่งเสริมให้เหมาะให้ควร คือ ปฏิบัติเพื่อแก้ไขสิ่งที่ควรได้รับการแก้ไข
และส่งเสริมสิ่งที่ควรได้รับการส่งเสริม

(2533 : 91 - 92)

การอธิบายโดยใช้ตัวอย่าง

เช่นในการอธิบายเรื่อง "ความโกรธ" มีการยกตัวอย่างประกอบ

การอธิบายดังนี้

...ดูเหมือนจะเป็นที่ยอมรับกันว่า โทสะหรือความโกรธเป็นเหตุความร้อนใจ
ยิ่งกว่าความโลภหรือความหลง โกรธเมื่อใครร้อนเมื่อนั้น แม้ผู้ที่ยาบที่สุด
ไม่ต้องใช้ความประณีตพิจารณาเลย ก็ย่อมรู้สึกได้เช่นนั้น

คนโกรธง่าย โกรธบ่อย อาจจะทำให้เกิดความโกรธจนชินได้ แต่จะไม่ชินกับผลที่เกิด
จากความโกรธ คือจะต้องรู้สึกร้อนแสบไป ไม่ว่าจะโกรธจนชินแล้วเพียงไหน มีตัวอย่าง
ที่เกิดกับทุกคนอยู่ทุกวัน คือคนขับรถโกรธคนเดินถนน คนเดินถนนโกรธคนขับรถ แม้คนขับรถ
จะต้องพบคนเดินถนนอยู่ทุกวัน วันละหลายครั้ง แต่ก็ต้องเกิดโศกเพราะกันและกันอยู่เสมอ
เรียกได้ว่าจนเป็นของธรรมดา ...

(2533 : 68)

3.4.1.3 การอธิบายโดยการยกตัวอย่าง

เช่น ในการอธิบายเรื่อง "อารมณ์ค้าง"

ทรงยกตัวอย่างประกอบการบรรยาย ดังเช่น

...คำว่า "อารมณ์ค้าง" นี้มักจะพูดเข้าใจกันในตัวอย่าง เช่นบางคนเมื่อไปถึงที่ทำงาน แสดงอาการฉุนเฉียวอย่างผิดปกติในเรื่องที่ไม่น่าจะฉุนเฉียว มักจะถูกหาว่ามีอารมณ์ค้างมา โดยจะค้างมาจากไหนก็สุดแต่ใคร ๆ จะวิจารณ์กันไปเพราะถ้าใครแสดงอาการอารมณ์ค้าง ดังนี้ ถ้าเป็นเพื่อนกันก็อาจจะวิจารณ์เอาต่อหน้าทันที ถ้าไม่ใช่เพื่อนสนิทกัน หรือเป็นผู้น้อยกว่า ไม่กล้าจะวิจารณ์ต่อหน้าก็คงจะวิจารณ์กันลับหลัง แต่ทำไมจึงจะต้องแสดงอารมณ์ค้างให้คนอื่นพากันวิจารณ์จะวิจารณ์เรื่องนี้กันเสียก่อนมิดีกว่าหรือ เพื่อที่จะได้ป้องกันแก้ไขทางจิตของตนเอง ไม่ให้ไปแสดงอาการพิการแห่งจิตดังกล่าวให้ใครเขาเห็น ...

(2533 : 20)

3.4.1.4 การอธิบายโดยใช้การเปรียบเทียบ

เช่น ในการอธิบายเรื่องวิธีควบคุมความคิดมี

การยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เช่น

...พระพุทธเจ้าทรงสอนวิธีควบคุมความคิดให้อยู่ในอำนาจใจไว้ว่า ถ้ามีสติรู้ตัวกำลังคิดในเรื่องไม่ควรคิด ซึ่งเมื่อกำลังพูดถึงการแก้ไขก็หมายความว่าความได้ถึงเรื่องที่จะทำ ให้โทษะเกิด ก็จะทำให้โทษะลดระดับความแรงลงท่านเปรียบว่าเหมือนตอนกำลังวิ่งเร็ว จะเปลี่ยนเป็นวิ่งช้ากำลังวิ่งช้าจะเปลี่ยนเป็นเดินกำลังเดินจะเปลี่ยนเป็นหยุดยืน กำลังยืนจะเปลี่ยนเป็นนั่ง กำลังนั่งจะเปลี่ยนเป็นลงนอน...

(2533 : 113)

3.4.1.5 การอธิบายด้วยการสรุปด้วยประโยคเหตุผล

เช่น การอธิบายเรื่องกายกับจิต และสรุปว่า

ความสุขจิตสุขใจ เป็นสิ่งสำคัญ ดังตัวอย่าง

...สำหรับภยานั้น เพียงให้เกิดเครื่องอุปโภคบริโภคพอให้เป็นไปได้ก็นับว่าสบาย
แม้ภยสบายดังกล่าวมานี้ ถ้าจิตใจไม่สบาย ภายก็พลอยซบเซาเศร้าหมองด้วย
ส่วนภยเมื่อไม่สบายด้วยความเจ็บป่วย หรือด้วยความคับแค้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
ถ้าจิตรำเริงสบายอยู่ก็ไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นกลาง ๆ คือมิใช่เรื่องยินดีร้ายหรือ
เรื่องที่ทำให้ใจเศร้าหมองร้อนรนเท่านั้น เป็นเรื่องยินดีพอใจที่ทำให้เบิกบานก็ได้...

(2533 : 21)

และในการอธิบายเรื่องการใช้ชีวิตคู่ ทรงอธิบาย สรุปด้วย ถ้อยคำ
ที่เป็นเหตุเป็นผลกันดังตัวอย่าง

สามีภริยาที่อยู่กันจนแก่เฒ่านี้มิใช่ว่าจะไม่แลเห็นความแก่เฒ่าของกันและกันแต่ทั้ง ๆ
ที่เห็นแต่ก็เหมือนไม่เห็น เพราะมีสิ่งอื่นที่เห็นเด่นชัดกว่า มีความสำคัญเหนือกว่าสิ่งนั้นคือ
ความดีที่มีต่อกัน

สามีภริยาที่แยกกันตั้งแต่มิใช่จะไม่แก่ไม่เฒ่า มิใช่ว่าจะนึกล่วงหน้าไปถึงความแก่เฒ่า
ไม่สวยไม่งามของแต่ละฝ่ายที่จริงก็ยังเห็นความสวยงามความหนุ่มสาวของกันและกันอยู่
แต่ทั้ง ๆ ที่เห็นแต่ก็เหมือนไม่เห็น เพราะมีสิ่งอื่นที่เด่นชัดว่า สำคัญกว่า นั้นคือการ
ไม่เห็นความดีของกันและกัน

(2533 : 154 - 155)

การอธิบายให้รายละเอียด

เช่นการอธิบายเรื่องการใช้สถิติพิจารณา มีการอธิบายในรายละเอียดไป
ตามลำดับ ดังตัวอย่าง

...เมื่อมีสถิติว่ากำลังเกิดเช่นนั้น ให้เปลี่ยนเรื่องคิดเสีย เช่นกำลังคิดถึงเรื่องเกี่ยวกับ
นาย ก. กำลังเกิดโทษเกี่ยวกับนาย ก. ก็ให้เปลี่ยนเป็นคิดถึงเรื่องเกี่ยวกับนาย ข. เสีย
โทษที่กำลังจะเกิดเกี่ยวกับนาย ก. ก็จะดับไป

แต่ถ้าเปลี่ยนเรื่องคิดเช่นนั้นแล้วยังคอยแต่จะย้อนกลับไปคิดเรื่องเก่าที่ก่อให้เกิด
โทษอยู่นั่นเอง ท่านให้พิจารณาโทษของความคิดเช่นนั้น คือพิจารณาให้เห็นว่าการคิด
เช่นนั้นทำให้จิตใจเราร้อน ไม่สบาย ไม่มีประโยชน์...

(2533 : 20)

3.4.2 ไวยาหารแบบอภิปราย

ในเรื่องนี้มีการใช้ไวยาหารแบบอภิปราย เช่น

3.4.2.1 การอภิปราย เชิญชวนให้ผู้อ่านปฏิบัติตาม ดังเช่น
การอภิปรายว่า ควรเว้นจากทุจริต และควรประพฤติ สุจริตธรรม อันเป็นเหตุของความสุ
ดังตัวอย่าง

...ความสุขย่อมเกิดจากเหตุภายใน คือสุจริตธรรมด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น
ผู้ปรารถนาสุข เมื่อจับตัวเหตุการแห่งความสุข และความทุกข์ได้ฉะนี้แล้ว ควรเว้น
ทุจริตธรรมอันเป็นเหตุของความทุกข์ ควรประพฤติสุจริตธรรมอันเป็นเหตุของความสุ...

(2533 : 13)

3.4.2.2 การอภิปรายเรื่องการบริหารอบรมจิต ว่าเป็น
การทำให้จิตมีค่าสูง จึงควรสนใจบริหารจิตให้จริงจังและสม่ำเสมอ ดังตัวอย่าง

...อันจิตที่ได้รับการบริหารหรืออบรมให้เป็นจิตที่ดีแล้วนั้นนับว่าเป็นจิตที่มีค่าอย่างยิ่ง
ค่าของจิตเช่นนี้สูงกว่าค่าของอะไรอื่นจึงควรสนใจบริหารจิตให้จริงจังสม่ำเสมอด้วยกัน
ทุกคน ทุกโอกาสที่ทำได้...

(2533 : 25)

3.4.3 ไวยาหารในการเปรียบเทียบ

มีการใช้ไวยาหารเปรียบเทียบแทรกอยู่ในการอธิบายความ ได้แก่
การเปรียบเทียบ และการเปรียบเทียบต่าง ดังเช่น

3.4.3.1 การเปรียบเทียบ ในการเปรียบเทียบเรื่อง
ความโกรธทรงเปรียบเทียบความโกรธกับขโมย ดังตัวอย่าง

ท่านเปรียบว่าเหมือนขโมยที่ซุกซ่อนอยู่ต่อไปไม่ได้จะหนีไปความโกรธก็เช่นกันเมื่อ
เกิดขึ้นแล้วถูกจ้องมองดูอยู่ก็เหมือนขโมยที่มีผู้มาดูหน้าจะต้องหลบไป เมื่อความโกรธ
หลบไป หรือระงับลง ความร้อนก็จะไม่มี ใจก็สบายได้โดยควร...

(2533 : 114)

3.4.3.2 การเปรียบเทียบ เป็นการเปรียบเทียบโดยใช้
ความต่าง หรือข้อความตรงกันข้าม เช่น ในการกล่าวถึงความโลภ เปรียบเทียบกันระหว่าง
ความมากกับความน้อย ซึ่งให้ผลเป็นความสุขที่แตกต่างกัน ดังตัวอย่าง คือ

...เมื่อความโลภมากขึ้นความสุขก็จะน้อยลง ความโลภมากขึ้นเพียงใดความสุขก็จะน้อยลง
เพียงนั้นและหากไม่เพียรละความโลภของตนเสียเลย วันหนึ่งจะรู้สึกว่าความสุขไม่มีเลย...

(2533 : 41)

พรวิเศษสุด (พรปีใหม่)

เรื่องนี้เป็นบทความประทานธรรมเป็นพรปีใหม่ให้แก่สาธุชน โดยศูนย์แผ่นดินธรรม
แผ่นดินทองเป็นผู้ขอประทานอนุญาตจัดพิมพ์ เรื่องนี้อยู่ในชุดแสงส่องใจ (ชุดที่ 2) เป็นบทความ
ขนาดสั้น

1. การตั้งชื่อเรื่อง

เนื่องจากเรื่องนี้เป็นประทานพรเนื่องในวาระขึ้นปีใหม่ 2533 ฉะนั้น
ชื่อเรื่องที่ตั้งว่า "พรวิเศษสุด" หรือ "พรปีใหม่" จึงเป็นการตั้งชื่อตรงตามความหมายและ
เนื้อหา เนื่องจากผู้ที่สามารถปฏิบัติตามคำสอนจะมีความสุขความเจริญสมดังชื่อว่า "พรวิเศษสุด"

2. วิธีการนำเสนอ

2.1 การเปิดเรื่อง

ทรงเปิดเรื่องด้วยการเกริ่นนำถึงความสำคัญของปีเก่าปีใหม่ ซึ่งเป็นนามสมมุติและอธิบายในเรื่องที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ เช่น เรื่องความเป็นไทย ขนบประเพณีอันดีงาม ตลอดจนการนับถือศาสนา และการปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ถูกต้องดังนี้

... เมื่อปีใหม่มารถึงแต่ละครั้งซึ่งก็มีมาแล้วเป็นพันเป็นหมื่นครั้ง ตั้งแต่ก่อนจะรู้จักกันว่าเป็นปีเก่าปีใหม่...

(2533 : 1)

เราเป็นพุทธศาสนิกชน นับถือพระพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทั้งสามโลกเป็นพระบรมศาสดา น่าจะน้อมใจรับพรที่โปรดประทานไว้ด้วยพระมหากรุณาธิคุณ และความกรุณาของผู้ใดทั้งสิ้น ไม่ทำชั่วทั้งปวง หากุศลให้ถึงพร้อมชำระจิตใจให้ผ่องใส นั่นคือ "พรวิเศษสุดจากพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด"

(2533 : 3)

2.2 เนื้อเรื่อง

เป็นการอธิบายธรรมในชุด "แสงส่องใจ" (อันดับ 2) ซึ่งเป็นเรื่องของมงคลและการถนอมรักษามงคลต่าง ๆ เรื่องของความดี และคนดี รวมถึง การยกย่องคนทำความดี ด้วยประการต่าง ๆ และอุปมาอุปไมยแห่งความดี ซึ่งทรงกล่าวไว้ว่า

...ความดีนั้นมีอุปมาเพียงใหญ่ กว้างไกล มหิศจรรย...

(2533 : 26)

2.3 การปิดเรื่อง

ผู้นิพนธ์ทรงปิดเรื่องด้วยการสรุปว่า

...คำแนะนำสั่งสอนตักเตือน แม้ที่ประเสริฐเลิศล้ำเพียงไรก็ตาม หากอาจเป็น
คุณประโยชน์แก่ผู้ใดได้ไม่ หากผู้นั้นไม่ปฏิบัติตาม

(2533 : 26)

3. การใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ มีการใช้คำในหลายลักษณะ ได้แก่

3.1.1 การใช้คำแบบซ้ำคำ เช่นในการอธิบายเรื่อง พลังของกิเลสและ
พลังของเหตุผลให้ผลต่างกัน ทรงเห็นว่าพลังของกิเลสให้ผลเป็นความโศกเศร้า ส่วนพลัง
ของเหตุผลให้ผลเป็นความมีปัญญา ทรงใช้คำซ้ำ ๆ คือ คำว่า พลัง, กิเลส, เหตุผล, สว่าง
แจ่มใส, ปัญญา ดังตัวอย่าง คือ

พลังของกิเลสเป็นพลังที่ทำให้มีคมัวเป็นความโศกเศร้า บาปปัญาพลังของเหตุผลเป็นพลัง
ที่ทำให้แจ่มใสสว่าง เป็นความมีปัญญาเจลยฉลาดปราดเปรื่อง ถ้าใจตกอยู่ใต้อำนาจของ
กิเลสมากก็มีคมัวมาก บาปปัญามาก ถ้าใจมีพลังเหตุผลมาก ก็มีความสว่างแจ่มใสมาก
ปัญามาก

(2533 : 7)

อธิบายถึงความสำคัญของจิตใจ ว่ามีพลังทั้งในทาง กิเลส
และเหตุผล ดังตัวอย่าง คือ

อันการประกอบกระทำกรรมทั้งปวงของแต่ละคน ย่อมเป็นไปตามอำนาจใจ ดังที่ท่าน
กล่าวว่า ใจเป็นใหญ่ ใจเป็นประธาน ทุกสิ่งสำเร็จด้วยใจ แต่ใจนั้นก็ เป็นไปตามพลัง
ของพลังหนึ่งเป็นพลังของกิเลสโลกไกรธหลง อีกพลังหนึ่งเป็นพลังของเหตุผล

(2533 : 7)

การซ้ำคำ เช่นการอธิบายเรื่องของกิเลสว่าเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ
และน่ากลัวมีการซ้ำคำว่า กิเลส ดังตัวอย่าง

กิเลสเป็นที่หนึ่ง กิเลสน่ารังเกียจน่ากลัวที่สุด "เพื่อบริหารจัดการพยายามพิจารณาให้เห็นความน่ารังเกียจของกิเลส ซึ่งที่จริงก็มีใช้ว่าจะเป็นสิ่งเห็นได้ยากจนเกินไปนัก ทุกเวลานาที กิเลสแสดงความน่ารังเกียจน่ากลัวให้ปรากฏมิได้ว่างวัน มิได้หลบซ่อนแต่อย่างเปิดเผย อย่างอีกทีก็ใคร่ครวญ การประหัดประหารกัน ลักขโมยฉ้อโกงกัน โกงกินกันใส่ร้ายป้ายสี แอบอ้างทำลายกันด้วยวิธีต่าง ๆ ก่อให้เกิดความสูญเสียชอกช้ำทุกข์โศกสลดสังเวชมากบ้าง น้อยบ้าง ทั้งหมดนี้ไม่ได้เกิดจากอะไรอื่น แต่เกิดจากกิเลส กิเลสมีอิทธิพลอย่างยิ่งสามารถ ก่อให้เกิดดังกล่าวดังนี้ และสามารถก่อได้อย่างไม่หยุดยั้งอย่างไม่ต้องพักเหนื่อย ความทุกข์ นานาประการที่ต่างได้พบได้เห็นได้ประสบกันอยู่ทุกวันนี้มีกิเลสเป็นเหตุทั้งสิ้น

(2533 : 22)

3.1.2 การใช้คำตรงกันข้าม

เช่นในการอธิบายคำว่า "มงคล" กับ "อัปมงคล" ทรงใช้คำตรงข้ามมาอธิบายข้อความให้เห็นเด่นชัดขึ้น ดังตัวอย่าง

...มงคลนั้นมียอยู่ที่ใด มียอยู่กับผู้ใด ย่อมเป็นเหตุให้ที่นั้น ผู้นั้น มีความรุ่งเรืองร่มเย็นสวัสดิ์ตรงกันข้ามกับอัปมงคล อัปมงคลมียอยู่ที่ใด มียอยู่กับผู้ใด ย่อมเป็นเหตุให้ที่นั้น ผู้นั้น มีความเสื่อมทรามสูญสิ้นจากสวัสดิ์" "ทุกคนทั่วทั้งโลกไม่มียกเว้นไม่ปรารถนาอัปมงคล ต่างปรารถนาแต่มงคล มงคลจึงเป็นจุดสูงสุดร่วมกันที่ทุกคนในโลกปรารถนา โดยไม่เลือกกาลเวลา

(2533 : 4)

เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งทำความดี ได้รู้ได้เห็นเข้า อย่างน้อยก็ควรแสดงความรับรู้อย่างชื่นชมให้ผู้ที่ทำความดีนั้นรู้เห็น เพื่อเป็นกำลังใจ เพื่อส่งเสริมให้ไม่ท้อแท้เบื่อหน่ายต่อการที่จะทำความดีต่อไป อย่างมากก็ให้เกิดความซาบซึ้งชื่นชมในความดีของผู้อื่นอย่างจริงจังและที่ไม่ควรยกเว้นก็คือให้คิดว่าผู้ที่ทำความดีนั้นไม่ได้ทำเพื่อตัวเองเท่านั้น แต่เขาทำเพื่อเราด้วย

อันบรรดาผู้ทำคุณงามความดีเพื่อชาติศาสนาพระมหากษัตริย์นั้น ไม่ใช่เป็นผู้เดียวที่ได้
รับผลดี เราทุกคนแม้จะได้ร่วมทำคุณความดีนั้นด้วยหรือไม่ได้ทำด้วยเลยก็ตามก็ย่อมต้องมี
ส่วนได้รับผลดีจากการกระทำของบรรดาผู้ทำคุณความดีดังกล่าวด้วยทั้งหมด

(2533 : 25)

3.2 การใช้ประโยชน์ ทรงใช้ประโยชน์หลายแบบที่พบบ่อยที่สุดก็คือ การใช้
ประโยชน์คุณาน เช่น

อย่างไร - อย่างนั้น, ใจที่ดี - ใจที่ร้าย, ใจที่สงบ - ใจที่วุ่น,
ใจที่สว่าง - ใจที่มืด ดังตัวอย่าง

ใจเป็นสิ่งบังคับได้ด้วยการฝึก สามารถฝึกให้อยู่ในอารมณ์ใดใจนั้นฝึกอย่างไรก็เป็น
อย่างนั้น ฝึกให้เป็นใจที่ดีก็จะเป็นใจที่ดี ฝึกให้เป็นใจที่ร้ายก็จะเป็นใจที่ร้ายฝึกให้เป็น
ใจที่สงบก็จะเป็นใจที่สงบ ฝึกให้เป็นใจที่วุ่นก็จะเป็นใจที่วุ่น ฝึกให้เป็นใจที่สว่างด้วย
ปัญญา ก็จะเป็นใจที่สว่างด้วยปัญญา ฝึกให้เป็นใจที่มืดด้วยไม่มีปัญญา ก็จะเป็นใจที่มืดด้วย
ไม่มีปัญญา ใจฝึกได้บังคับได้ถ้าตั้งใจฝึกให้จริง

(2533 : 20)

3.2.1 การใช้ประโยชน์คุณาน อธิบายความให้มีความหนักแน่น
ดังตัวอย่าง

พระพุทธเจ้าท่านทรงปฏิบัติอย่างไร ทรงสอนไว้อย่างไรตั้งใจปฏิบัติอย่างนั้น
อันความศรัทธาที่เต็มเปี่ยมด้วยสิริมงคลล้ำเลิศของพระพุทธเจ้านั้น เป็นสิ่งเหลือเชื่อ
แต่ก็เป็นจริง เพียงตั้งใจดังกล่าวก่อนให้แน่วแน่จริงก็จักได้รับพรที่ไม่มีพรใดเปรียบเสมอ

(2533 : 2)

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ข้อความต่อเนื่องในแต่ละย่อหน้า แสดงให้เห็นถึงความเป็นเอกภาพ คือเมื่อทรงกล่าวถึงเรื่องใด ก็กล่าวถึงเรื่องนั้น ๆ ไปจนจบความ โดยมีใจความสำคัญให้เห็นได้ ดังตัวอย่าง คือ

3.3.1 ใจความสำคัญอยู่ตอนต้นของย่อหน้า เช่น เมื่อกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้ทำความชั่วทั้งปวง ให้ทำความดีและทำใจให้บริสุทธิ์ผู้หนึ่งพรรณาทรงอธิบาย โดยยกคำสอนขึ้นมาพิจารณา เพื่อจะแสดงว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงสอนนั้นเป็นพรที่รวมเอาพรที่ทุกคนปรารถนาไว้ทั้งหมด เช่น

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ทรงสอนให้ทำความดีทุกอย่าง และทรงสอนให้ระวังรักษาใจให้ผ่องใส ไม่ให้ขุ่นมัวเศร้าหมอง ยกคำที่ทรงสอนนี้ขึ้นพิจารณาแล้ว ผู้มีปัญญาคนใดหรือ ที่จะไม่เห็นว่าการสอนอย่างนี้ทางแห่งความสุขความประเสริฐเลิศล้ำทุกประการครบถ้วน แม้ว่าจะทรงรวบรัดอย่างย่อที่สุดแต่ก็ทรงสามารถรวมพรที่ทุกคนปรารถนาไว้ได้หมดสิ้นไม่หลงเหลือ

(2533 : 3)

3.3.2 ใจความสำคัญอยู่ตอนท้ายของย่อหน้า เช่น การอธิบาย เรื่องการถนอมรักษามงคล ดังตัวอย่าง

...การถนอมรักษามงคลจักทำได้ ด้วยการถนอมรักษากายวาจาใจของตนเอง ให้เป็นกายวาจาใจที่งดงามอยู่ใต้อำนาจของกิเลสโลภะหรือราคะ โทสะและโมหะ ให้น้อยที่สุด มีสติควบคุมกายวาจาใจของตนไว้ให้มั่น ให้พ้นจากอิทธิพลของกิเลสแม้เป็นบุญชน ยังไม่สิ้นกิเลส แต่บุญชนก็สามารถเป็นนายของกิเลสได้ ไม่ยอมให้กิเลสเป็นนายได้ เช่น ให้กิเลสกองโลภะหรือราคะนำไปสู่ความขยันหมั่นเพียรในทางที่ชอบ เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ปรารถนาต้องการทั้งปวง แต่ไม่ยอมให้นำไปลักขโมยหรือคดโกง เพื่อให้ได้สมปรารถนา "ผู้ใดรักษากายวาจาใจให้ทำพุดคิดในสิ่งที่ชอบ ผู้นั้นชื่อว่าถนอมรักษามงคล"

(2533 : 5)

3.3.3 ใจความสำคัญอยู่กลางย่อหน้า เช่น การอธิบายเรื่อง

ความหลงตนเอง

คนหลงตนเป็นคนมีไมหะ มีความรู้สึกที่ไม่ถูกไม่ชอบ ไม่ควรในตนเองคนหลงตนจะมี ความรู้สึกว่า ตนเป็นผู้ที่มีความดีความสามารถความวิเศษเหนือใครทั้งหลายเกินความจริง ซึ่งเป็นความรู้สึกในตนที่ไม่ถูกไม่ชอบ ไม่ควร เมื่อมีความรู้สึกนั้นอันเป็นไมหะความหลง โลกะและโทสะก็จักเกิดตามมาได้โดยไมยาก เมื่อหลงตนว่าวิเศษเหนือคนทั้งหลาย ความโลภเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งอันควรแก่ความดีความวิเศษของตนย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ความโกรธด้วยไม่ต้องการให้ความคิดความวิเศษนั้นถูกเปรียบหรือถูกกลบล้างย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดา

(2533 : 5)

3.4 การใช้โวหาร

3.4.1 การอธิบาย

3.4.1.1 การอธิบาย ด้วยการใช้คำและความตรงกันข้าม เป็นการชี้แจงให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัดขึ้น เช่น

1) การอธิบายเกี่ยวกับเรื่องผลของการทำดี และทำไม่ดี ว่าเป็นเพราะเหตุใด ดังตัวอย่าง

...ผลที่เป็นลาภยศสรรเสริญสุขนั้นมิใช่เป็นสิ่งที่ดีเสมอไป จะเป็นสิ่งที่ดีก็ต่อเมื่อได้มาเพราะ การทำเหตุดี ถ้าได้มาเพราะการทำเหตุไม่ดี ลาภยศสรรเสริญสุขที่ได้มานั้นก็เป็นสิ่งไม่ดี ถ้าได้ลาภยศสรรเสริญสุขมาเพราะการโกงกินหลอกลวง เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ว่าจะได้ มามากมายใหญ่เพียงไหน ก็ไม่ใช่สิ่งที่ดีเป็นสิ่งที่ดีไปไม่ได้ ถ้าได้มาเพราะการทำเหตุดี อย่างสุจริต ไม่ว่าจะได้มาเล็กน้อยเพียงไร ก็เป็นสิ่งที่ดี ฉะนั้นการรู้จักเหตุดีที่จะให้ผลดี เหตุไม่ดีที่จะให้ผลไม่ดี จึงเป็นธรรมสำคัญ...

(2533 : 5)

ที่ขอบกล่าวกันพรา้เพรื่อในยุคนี้ว่าทำดีไม่ได้ดี ทำไม่ดีกลับได้ดีขึ้น แม้จะให้ถูกต้องควร
ต้องขยายความให้ยาวออกไปด้วย เช่นว่าทำดีไม่ได้ดีเพราะมีกรรมเก่าที่ไม่ดี กำลังส่งผล
ทำไม่ดีกลับได้ดีเพราะมีกรรมเก่าที่ดีกำลังส่งผล แม้กล่าวขยายให้สมบูรณ์ดังนั้นก็จะได้
ความเข้าใจในเรื่องผลของกรรมชัดเจนนุกต้องขึ้น คือกรรมนั้นแม้ทำแล้ววันหนึ่งต้อง
ให้ผล จนสามารถทำให้กรรมปัจจุบันต้องส่งผลล่าช้าไปได้ คือ กรรมดีในปัจจุบันไม่อาจ
ส่งผลดีได้ทันทีเมื่อมีผลของกรรมไม่ดีในอดีตแรงกว่า หรือกรรมไม่ดีในปัจจุบันไม่อาจ
ส่งผลไม่ดีได้ทันทีเมื่อมีผลของกรรมดีในอดีตแรงกว่า

(2533 : 6)

2. การอธิบายทางพันทุกซ์ด้วยการใช้ มรรค 8 ดังตัวอย่าง

คือ

สำคัญที่สุดในมรรคมีองค์ 8 ทางแห่งความพันทุกซ์คือสัมมาทิฐิ ความเพียรชอบ อันเป็น
ปัญญายัง ความเห็นชอบคือความเห็นด้วยปัญญาว่าผลทั้งหลายเกิดแต่เหตุไม่ก่อเหตุ
ไม่เกิดผล ดับเหตุได้ก็ดับผลได้บรรณาให้ผลดับแต่ไม่ดับเหตุย่อมไม่เป็นไปดังบรรณา
บรรณาผลดีไม่ก่อเหตุดีย่อมไม่เป็นไปดังบรรณา

(2533 : 8)

3. การอธิบายเรื่องของความดี เช่นให้รู้จักการพิจารณา ความดีตามความจริงเพื่อให้เข้าใจชัดเจนขึ้น ดังตัวอย่าง

เพื่อให้เข้าใจชัดเจน พึงพิจารณาความจริงที่ปรากฏอยู่ ผู้ที่ตั้งใจทำความดีนั้นจะไม่มุ่งผล
เฉพาะตน เช่นผู้ที่ตั้งใจนั้นจะเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตไม่คดโกง จะต้องมุ่งผลเพื่อผู้อื่นด้วย
เช่นมุ่งรักษาชื่อเสียงวงศ์สกุลของตนและญาติพี่น้อง ไม่ให้เสื่อมเสียเพราะความคดโกง
ของตน ไม่ได้มุ่งจะให้ใครยกย่องสรรเสริญตนเองเท่านั้น อันความมุ่งคำนึงถึงผู้อื่น
ด้วยนี้เป็นธรรมดาสำหรับผู้มุ่งทำความดีด้วยใจจริง อาจแตกต่างกันเพียงว่าจะคำนึงถึง
ผู้อื่นได้ไกลตัวออกไปมากน้อยเพียงไร เท่านั้น ทุกคนพึงตระหนักในความจริงนี้และให้
ความใส่ใจในการทำความดีของผู้อื่น แม้จะเพียงผู้อื่นที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับตนเองก็ยิ่งดี

(2533 : 25)

3.4.1.2 การอธิบายโดยใช้พหุภาษิตประกอบ

ในการอธิบายมีการอธิบายโดยกล่าวอ้างพหุภาษิต

เช่น

1) การอธิบายเรื่องความสามัคคีที่เป็นสัมมาทฐิ

และสามัคคีที่เป็นเมตตาทฐิดังตัวอย่าง คือ

...เกี่ยวกับความสามัคคีมีพหุภาษิตว่า "สามัคคีก่อให้เกิดสุข" และ "ความสามัคคีของ
ปวงชนผู้เป็นใหญ่ยังความเจริญให้สำเร็จ" ผู้เห็นคุณของสามัคคีคือผู้มีสัมมาทฐิความ
เห็นชอบอย่างใดก็ตามจำเป็นต้องเป็นสามัคคีในทางที่ชอบด้วยจึงจะกล่าวว่าเป็น
สัมมาทฐิแม้เป็นความสามัคคีในทางไม่ชอบ ก็ต้องเป็นสัมมาทฐิ...

(2533 : 10)

2) อธิบายจิตที่เศร้าหมองเพราะกิเลส เช่น

...จิตที่มีกิเลสจึงเป็นจิตที่เศร้าหมอง กิเลสมากจิตก็เศร้าหมองมากกิเลสน้อยจิตก็
เศร้าหมองน้อย จิตที่มีกิเลสเศร้าหมอง เมื่อละจากร่าง ก็คงกิเลสอยู่น้อย คงความ
เศร้าหมองนั้นไว้ ภพภูมิที่ไปสู่นั้นจึงเป็นทุกข์ คติที่ชั่ว คติที่ไม่ดี คติที่ไม่มีความสุขมากนัก
หนักเบาตามกิเลสตามความเศร้าหมองของจิต...

(2533 : 12)

3) อธิบายด้วยการนิยามคำว่า จิตเศร้าหมอง

ด้วยการเปรียบเทียบว่ามีมาก - น้อย เพียงใดขึ้นอยู่กับ กิเลส มาก - น้อย ดังตัวอย่าง

...จิตเศร้าหมองมิได้หมายความว่า เป็นจิตที่หดหู่ด้วยความเศร้าโศกเสียใจ
เท่านั้น แต่จิตเศร้าหมองหมายถึงจิตที่ไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว คือเศร้าหมองด้วยกิเลส
มากก็เศร้าหมองมาก จิตมีกิเลสน้อยก็เศร้าหมองน้อย...

(2533 : 17)

3.4.1.3 อธิบายด้วยการนิยามศัพท์ เช่น การอธิบาย

เรื่องเหตุผล ดังตัวอย่าง

เหตุผลนี้คือปัญหา เหตุผลคือความสำคัญ คือแสงสว่างที่อาจช่วยให้ดำเนินไปได้อย่าง
ถูกต้อง บรรลุถึงจุดหมายอย่างสวัสดิการฝึกใจหรือรักษาใจให้เป็นใจที่มีค่ามีคุณประโยชน์
ต้องมุ่งเหตุผลเป็นสำคัญ มีเหตุผลก็คือมีปัญหา มีปัญหาก็คือมีความสว่าง ทำให้ไม่ดำเนิน
ไปสู่ความไม่สวัสดิ์ทั้งหลาย

(2533 : 21)

3.4.2 ไวยากรณ์การอธิบาย

เรื่องนี้มีไวยากรณ์การอธิบายสลับกับการอธิบายความโดยตลอด เช่น

1) การอธิบายเรื่องความตาย มีการอธิบายประกอบดังนี้

...เมื่อความตายมาถึง ไม่มีผู้ใดจะสามารถถนอมรักษาทรงแหวนที่ประดับร่างกายของตนไว้ได้
แม้สมบัติสถานทีที่แสวงหาไว้ระหว่างมีชีวิตจนเต็มสติปัญญาความสามารถด้วยสุจริตก็ตาม
ด้วยเล่ห์ด้วยกลก็ตาม เพื่อใช้ถนอมรักษารักษาเชิดชูประดับร่างกายของตนก็ติดไปกับร่าง
ไม่ได้เลยเป็นจริงดังพุทธศาสนสุภาษิตว่า "ทรัพย์สักนิตก็ติดตามคนตายไปไม่ได้ต้อง
ปล่อยไว้ให้ร่างนั้นผุพังเน่าเปื่อยคืนสู่สภาพเดิมเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ ประจุโลกต่อไป"
ต้องตามพุทธศาสนสุภาษิตว่าไว้ "สัตว์ทั้งปวงจักทอดทิ้งร่างไว้ในโลก

(2533 : 12)

2) การอธิบายเรื่อง "ความรักชีวิต"

...ชีวิตใครใคร่รัก ชีวิตเราเราก็รัก ชีวิตเขาเขาก็รัก ความตายเรากลับ
ความตายเขาก็กลับ ของใครใคร่หวง ของเราเราก็หวง ของเขาเขาก็หวง
จะลักจะโกงจะฆ่าจะทำร้ายใครสักคนขอให้กลับกันเสีย ให้เห็นเขาเป็นเรา
เห็นเราเป็นเขา คือเขาจะเป็นผู้ลักจะโกงจะฆ่าจะทำร้ายเรา เราเป็นเขาผู้จะ

ถูกลักถูกโกงถูกฆ่าถูกทำร้าย ลองนึกเช่นนี้ให้เห็นชัดเจน แล้วความรู้สึกของเรา
จะเห็นว่าที่เต็มไปด้วยไมหะนั้น จะเปลี่ยนเป็นเมตตากรุณาอย่างลึกซึ้ง

(2533 : 13)

3) การอธิบายเรื่องการวางตน

ในการอธิบายเรื่องการวางตนให้ถูกต้องตามฐานะนั้น

ทรงกล่าวว่า

...หมายถึงการวางตนให้ตรงตามฐานะ "เรื่องของสมมุติฐานจำเป็นต้องรักษาใน
ภายนอก ภายในคือจิตใจไม่เกี่ยวข้อง จิตใจเป็นคนละเรื่อง เป็นเรื่องตรงกันข้าม
ไม่ต้องกังวลที่จะทำให้รู้จักตนอย่างมีมานะ คือเห็นว่าตนสูงกว่าเขาต่ำกว่าเขา หรือ
เสมอเขา มานะเช่นนี้เป็นคนละเรื่องกับความรู้จักตนและจะทำให้ลื่นไถลไปทีละน้อย
โดยเฉพาะชนบทรรมนิยมไทยนี้เองตามประเพณีจึงต้องการความประณีตในการรักษาให้
ดำรงอยู่ตลอดไปด้วย ฐานะผู้ใหญ่อีกต้องปฏิบัติเป็นผู้ใหญ่ฐานะผู้น้อยก็ต้องปฏิบัติเป็นผู้
น้อยไม่ลดต่ำผิดฐานะ ไม่กำเริบผิดฐานะ เช่นนี้จึงจะตรงตามหน้าที่ของตนก็สำคัญต้องทำ
หน้าที่เต็มสติปัญญาความสามารถ ไม่อ่อนแอพ่ายแพ้ด้วยอำนาจความรักความโกรธ
ความหลงความกลัว

(2533 : 16)

4) การอธิบายเรื่องคนดีและคนไม่ดี มีการตั้งประเด็นหัวข้อ

ว่า "การยกย่องคนดีหลักเลียงคนไม่ดีเป็นการแสดงความมีสัมมาทิฐิความเห็นชอบเห็นถูก"

มีการอธิบายด้วยโวหาร ดังตัวอย่างคือ

...การยกย่องคนดีหลักเลียงคนไม่ดีเป็นการแสดงความมีสัมมาทิฐิความเห็นชอบ
เห็นถูก

การทำให้รู้ว่ากรรมของผู้ใดพลเป็นของผู้นั้นเป็นสัมมาทิฐิความเห็นชอบเห็นถูก
แต่การแสดงออกหรือการปฏิบัติต้องไม่เป็นแบบชั่วช้าขี้อายชั่วช้าสงฆ์ การปฏิบัติเช่นนั้น

ไม่ใช่สัมมาทิฐิ เรื่องของใจกับเรื่องการแสดงออกจำเป็นต้องแยกจากกันให้ถูกต้องตามเหตุผล จึงจะเป็นสัมมาทิฐิ

ทุกคนที่เป็นบุญชนย่อมยังต้องการกำลังใจ คือ ต้องการความสนับสนุนจากผู้อื่น เป็นการยากนักที่จะมีผู้ไม่แยแสความสนับสนุนจากภายนอก มีความมั่นใจตนเองเพียงพอ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการยกย่องสนับสนุนคนทำดีเพื่อให้มีกำลังใจทำความดีให้ยิ่งขึ้นต่อไป การที่มีผู้ทำความดีแต่ละครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าผู้ทำจะได้รับผลดีด้วยตนเองเท่านั้น แต่ผลดีย่อมจักเกิดแก่ผู้อื่นด้วยเป็นแน่นอน ผลดีหรือความดีที่มีอยู่หรือที่เกิดแก่ผู้อื่นด้วยเป็นแน่นอน ผลดีหรือความดีที่มีอยู่หรือที่เกิดขึ้นนั้นมีอาณาภาคว่างขวาง ยิ่งเป็นความดีที่ยิ่งใหญ่เพียงไร แม้จะเกิดจากการกระทำของผู้ใดผู้หนึ่งเพียงคนเดียวก็ตาม ผลของความดีนั้นก็สามารถแผ่ไกลไปถึงผู้อื่นได้ด้วยอย่างแน่นอน เป็นความสุขความรุ่งเรืองของผู้อื่นได้ด้วยอย่างแน่นอน ไม่ใช่ว่าผลดีจะมีขอบเขต จักได้อยู่เฉพาะผู้ทำเท่านั้น เพื่อให้เข้าใจชัดเจน พึงพิจารณาความจริงที่ปรากฏอยู่ผู้ตั้งใจทำความดีนั้นจะไม่มุ่งผลเฉพาะตน เช่นผู้ที่ตั้งใจนั้นจะเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตไม่คดโกง จะต้องมุ่งผลเพื่อผู้อื่นด้วย เช่นมุ่งรักษาชื่อเสียงวงศ์สกุลของตนและญาติพี่น้องไม่ให้เสื่อมเสียเพราะความคดโกงของตน ไม่ได้มุ่งจะให้ใครยกย่องสรรเสริญตนเองเท่านั้น อันความมุ่งคำนึงถึงผู้อื่นนี้ เป็นธรรมดาสำหรับผู้มุ่งทำความดีด้วยใจจริง อาจแตกต่างกันเพียงว่าจะคำนึงถึงผู้อื่นได้ไกลตัวออกไปมากน้อยเพียงไรเท่านั้น ทุกคนพึงตระหนักในความจริงนี้และให้ความใส่ใจในการทำความดีของผู้อื่นแม้จะเพียงผู้อื่นที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับตนก็ยังดี

บทที่ 3

สรุป อภิปรายผลการศึกษา และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในด้านการใช้ภาษา และการนำเสนอเรื่องที่มีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

ความมุ่งหมายในการศึกษา

เพื่อวิเคราะห์ทักวิธีการประพันธ์บทความของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วิธีดำเนินการศึกษา

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยจากเอกสาร ข้อมูลชั้นรอง คือ ตัวบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จำนวน 32 ชื่อเรื่อง และดำเนินการตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ศึกษาพระประวัติ และผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
2. ศึกษาเอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับบทความต่าง ๆ และเอกสารเกี่ยวกับการใช้ภาษาในการประพันธ์ร้อยแก้ว เพื่อหาเกณฑ์ในการวิเคราะห์วิจัย
3. ศึกษาบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ จำนวน 32 ชื่อเรื่อง ได้แก่ แนวความเชื่อ, ทางศรัทธา, ศีลในพระพุทธศาสนา, ศึกษา, คำสั่งจ้, สุนัขบายธรรม, นาเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร, พระพุทธเจ้าของเราในท่านเลิศล้ำ, พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร, แสงส่องใจ จิตตนคร-นครหลวงของโลก, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, ความเข้าใจเรื่องชีวิต, เหตุแห่งความสุข, ความสุขอันไพบูรณ์, ความดีของชีวิต, ชีวิตอันอุดม, สิริมงคลของชีวิต, วงจรชีวิต ธรรมะกับนักปกครอง, พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท, มนุษยธรรมหลักแห่งปกติภาพ-ปกติสุขของชีวิตและสังคม, ปกติภาพ-ปกติสุข, เส้นทางสร้างสุข, วิธีการของพระพุทธเจ้า, แสงส่องใจให้เพียงพอรหม, ศาสนากับชีวิต, ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา,

พระพุทธศาสนา และการนับถือพระพุทธศาสนา, ชีวิตกับความจริง, ความสุขหาได้ไม่ยาก, พรวิเศษสุด (พรปีใหม่) พบว่า มีกลวิธีการประพันธ์ต่าง ๆ ดังนี้

1. ด้านการตั้งชื่อเรื่อง

วิธีการที่สมเด็จพระญาณสังวรฯ ใช้ในการตั้งชื่อบทความมี 5 ลักษณะเรียงลำดับตามจำนวนที่ปรากฏจากมากไปน้อย ได้ดังนี้

1.1 ตั้งชื่อเรื่องให้มีความหมายตรงตามเนื้อหาของเรื่องมีจำนวน 17 ชื่อเรื่อง ได้แก่ คือ แนวความเชื่อ, ทางศรัทธา, ศีลในพระพุทธศาสนา, ศึกษา, ศาสัจจ์, สุขุบายธรรม, นำเที่ยววัดบวรนิเวศวิหาร, ความเข้าใจเรื่องชีวิต, สิริมงคลของชีวิต, ความดีของชีวิต, ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา, พระพุทธเจ้าของเราที่ท่านเลศล้ำ, วิธีการของพระพุทธเจ้า, ปกติภาพ-ปกติสุข, มนุษยธรรมหลักแห่งปกติภาพ-ปกติสุขของชีวิตและสังคม, พระพุทธศาสนา และการนับถือพระพุทธศาสนา, พรวิเศษสุด (พรปีใหม่)

1.2 ตั้งชื่อเรื่องแบบชวนคิด คือ ตั้งชื่อชวนให้ผู้อ่านเกิดความสนใจ เป็นการสร้างความสนใจให้ติดตามอ่าน จำนวน 6 ชื่อเรื่อง คือ เหตุแห่งความสุข, ความสุขอันไพบูรณ์, ชีวิตอันอุดม, วงจรชีวิต, เส้นทางสร้างสุข, ความสุขหาได้ไม่ยาก

1.3 ตั้งชื่อเรื่องโดยการชี้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งหนึ่งกับสิ่งอื่น เพื่อให้เห็นความเกี่ยวเนื่องกันอย่างชัดเจน จำนวน 5 ชื่อเรื่อง คือ พระพุทธศาสนากับสังคมไทย, ธรรมะกับนักปกครอง, พุทธธรรมกับการพัฒนาชนบท, ศาสนากับชีวิต, ชีวิตกับความจริง

1.4 ตั้งชื่อเรื่องแบบเป็นภาพพจน์ จำนวน 3 ชื่อเรื่อง คือ แสงส่องใจ, แสงส่องใจให้เพียงพรหม, จิตตนคร นครหลวงของโลก

1.5 ตั้งชื่อเรื่องเป็นรูปคำถาม จำนวน 1 ชื่อเรื่อง คือ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร

2. การนำเสนอเรื่อง

จำแนกเป็น การเปิดเรื่อง เนื้อเรื่อง และการปิดเรื่อง ดังนี้

2.1 การเปิดเรื่อง

1. เริ่มต้นด้วยการเกริ่นนำเรื่อง
2. เริ่มต้นด้วยการเอ่ยพันความหลังถึงสภาพหรือปรากฏการณ์

3. เริ่มต้นด้วยการอธิบายศัพท์หรือนิยามศัพท์
4. เริ่มต้นด้วยการบรรยายเหตุ
5. เริ่มต้นด้วยการตั้งประเด็นคำถาม
6. เริ่มต้นด้วยคำกล่าวเปรียบเทียบกับ
7. เริ่มต้นด้วยพุทธภาษิตหรือสุภาษิต

2.2 เนื้อเรื่อง สรุปได้เป็น 3 ลักษณะ ตามลำดับมากขึ้น คือ

2.2.1 เป็นบทความอธิบายธรรมะที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน และให้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง จำนวน 19 ชื่อเรื่อง มีลักษณะเป็น การอธิบายธรรมะโดยตรง การประยุกต์ใช้ธรรมะในชีวิตประจำวัน การเล่าเรื่องพุทธกิจของ พระพุทธเจ้า เป็นต้น

2.2.2 เป็นบทความประเภทสอนให้น้ำธรรมะ ไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน จำนวน 12 ชื่อเรื่อง

2.2.3 เป็นบทความปกิณกะธรรม จำนวน 1 ชื่อเรื่อง คือ นาทิยวาท ขวณเวศวิหาร

ธรรมะที่ทรงนำมาใช้ในการนิพนธ์บทความประกอบด้วยข้อธรรมจำนวน 9 หัวข้อ ได้แก่ ทศพิธราชธรรม, พรหมวิหารธรรม, เบญจศีล - เบญจธรรม, กุศลธรรม และอกุศลธรรม, สราวาสธรรม, อริยสัจ 4, ไตรลักษณ์ - ไตรสิกขา และนิพพานสมบัติ โดย ทรงนำมาปรับเปลี่ยนในการนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ได้เป็นจำนวนมาก หลากหลายชนิดโดยมีประเด็น ในการนำเสนอต่าง ๆ เหมาะแก่ผู้รับสาร

2.3 การปิดเรื่อง

การปิดเรื่องส่วนใหญ่เป็นการสรุปผลดีของการนำธรรมไปปฏิบัติ เป็นการ ชักชวนให้ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ฐานะ และความรู้ความสามารถของผู้อ่าน มีลักษณะการสรุป เพื่อปิดเรื่อง ดังนี้

2.3.1 ปิดเรื่อง ด้วยการสรุปใจความสำคัญของเรื่อง

2.3.2 ปิดเรื่อง ด้วยการแสดงความคิดเห็น ชักชวนให้เห็นคุณค่าของ

ธรรมะ

2.3.3 ปิดเรื่อง ด้วยการตั้งความปรารถนาให้ผู้อ่านประพฤติตาม

2.3.4 ปิดเรื่อง ด้วยการทิ้งท้ายให้คิดทบทวน

2.3.5 ปิดเรื่อง ด้วยคำถามเพื่อกระตุ้นให้ผู้อ่านนำไปคิดปฏิบัติ

2.3.6 ปิดเรื่อง ด้วยการนำเสนอสุภาษิต และพุทธภาษิตมากล่าวเพื่อให้
เห็นจริง

2.3.7 ปิดเรื่อง ด้วยไม่มีการสรุปเมื่อจบเรื่องที่จะบรรยายแล้ว ก็จบ
เรื่องลงเพียงนั้น

3. ด้านการใช้ภาษา

3.1 การใช้คำ มีการสรรคำใช้อย่างเหมาะสม ได้แก่ การใช้คำสมาส เช่น มนุชยนิกร ใช้คำแบบหลากหลาย การซ้ำคำ บางครั้งทรงสร้างคำตรงข้ามขึ้นใช้ เช่น ถือชั่วให้ตรงข้ามกับถือดี เชื่อไม่ถือ ตรงข้ามกับ เชื่อถือ เป็นต้น คำที่นำมาใช้ส่วนใหญ่จะเป็นคำสามัญ ซึ่งคนทั่วไปสามารถเข้าใจได้ง่าย งานนิพนธ์ในช่วงแรก ๆ (ยุวพรรณ) ใช้ศัพท์สมาสมาก เช่น มนุชยนิกร อมตธรรมะ ฯลฯ ช่วงต่อมา (มัชฌิมพรรณ และปัจจุบันพรรณ) ลดศัพท์ธรรมะลง ใช้คำธรรมดามากขึ้น ในส่วนคำที่เป็นศัพท์ธรรมะ ก็จะแปลหรืออธิบายให้เข้าใจ ตั้งแต่เริ่มต้นบทความ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่าย เนื่องจากได้มีการอธิบายศัพท์ แปลศัพท์ นิยามศัพท์ อธิบายขยายความจนเป็นที่เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง

ในการอธิบายเนื้อความธรรมะวิธีที่ทรงใช้มากที่สุด ก็คือ วิธีซ้ำคำ และใช้คำตรงกันข้ามเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นอย่างชัดเจน โดยเฉพาะบทความสอนธรรมะแก่สามัญชนทั่วไป จะทรงใช้วิธีซ้ำคำ ซ้ำความหรือ ซ้ำทั้งคำ และซ้ำทั้งความเป็นการช่วยให้เข้าใจมากขึ้น

3.2 การใช้ประโยค ทรงใช้ทั้งประโยคสั้น และประโยคยาว ประโยคยาว ส่วนใหญ่จะเป็นประโยคคำถาม ใช้เพื่อปิดประเด็น ประโยคเหตุผล และประโยคเงื่อนไขทรงใช้ในการเปิดเรื่อง และปิดเรื่อง รวมถึงการอธิบายความแบบปุจฉาวิสัชนา ประโยคที่ทรงใช้มากรองลงมา คือ ประโยคคู่ขนาน

3.3 การใช้ข้อความต่อเนื่อง

ในการใช้ข้อความต่อเนื่อง พบว่า มีการใช้ย่อหน้ามาก และต่อเนื่องกันเป็นลำดับ ซึ่งในแต่ละย่อหน้านั้นมีข้อความ เป็นเรื่องเดียวกัน จึงเป็นข้อความที่มีเอกภาพเป็น

อย่างยิ่ง และข้อความในแต่ละย่อหน้ามีความเกี่ยวเนื่องกันเป็นอย่างดี จัดเป็นสัมพันธภาพที่ดี เมื่อรวมแต่ละย่อหน้าแล้ว ปรากฏว่ามีสาระสำคัญต่อเนื่องกันโดยตลอด อันเป็นสารัตถภาพที่ดียิ่ง จึงกล่าวได้ว่า การใช้ข้อความต่อเนื่องในบทความพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวรฯ นั้นมีทั้งเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพเป็นอย่างดี

3.4 การใช้สำนวนโวหาร

การใช้สำนวนโวหารในการนิพนธ์ที่พบตามลำดับมากไปน้อย คือ

3.4.1 การอธิบาย เป็นการให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องอย่าง ชัดแจ้ง ได้แก่ การอธิบายศัพท์ การอธิบายไปตามลำดับขั้น การอธิบายโดยยกตัวอย่างประกอบ เป็นต้น

3.4.2 การอภิปราย เป็นการโน้มน้าวใจผู้อ่านให้เห็นคล้อยตาม ความจริงมองเห็นความดีอันตรงข้ามกับความชั่วอย่างชัดเจน มองเห็นคุณธรรมต่าง ๆ ซึ่งสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้อย่างเหมาะสมแก่ฐานะของคนแต่ละคนได้เป็นอย่างดี ทั้งให้เห็นถึงผลดีของการปฏิบัติธรรม อันตรงข้ามกับผลไม่ดีของการไม่ปฏิบัติหรือเป็นอธรรม รวมถึงการชี้แนะให้คนอธรรมไปปฏิบัติเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างเป็นสุขอีกด้วย

3.4.3 การบรรยาย เป็นการบรรยายความ และเล่าเรื่องต่าง ๆ เป็นตัวอย่างประกอบมีทั้งชาดก เรื่องที่เล่าสืบกันมา เรื่องสมมุติ นอกจากนี้ยังมีการอ้างอิง พุทธพจน์ พุทธภาษิต โดยระบุที่มาอย่างชัดเจนประกอบการอธิบายต่าง ๆ

3.4.4 พรรณาโวหาร เป็นการให้รายละเอียดต่าง ๆ พบว่ามีน้อย เรื่องที่มีการใช้พรรณาโวหาร คือ เรื่อง "จิตตนคร นครหลวงของโลก" "พระพุทธเจ้าของเรา นั้นท่านเลิศล้ำ" "วิธีการของพระพุทธเจ้า" เป็นต้น

ส่วนโวหารเปรียบเทียบนั้นพบว่า มีแทรกอยู่ในโวหารต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งการเปรียบเทียบในการอธิบาย การอภิปราย การบรรยาย และการพรรณา ในการเปรียบเทียบนี้มีการใช้ใน 3 ลักษณะ คือ

1. เปรียบเหมือน เป็นการเปรียบเทียบแบบอุปมา
2. เปรียบต่าง เป็นการเปรียบเทียบเพื่อให้มองเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจน
3. เปรียบเทียบแบบบุคลาธิษฐาน พบมากเป็นพิเศษในเรื่องจิตตนคร นครหลวงของโลก เนื่องจากเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ทรงนิพนธ์เป็นแบบบุคลาธิษฐาน จึงมีการใช้โวหารเปรียบเทียบแบบบุคลาธิษฐานตลอดทั้งเรื่อง

ในช่วงแรกที่ทรงนิพนธ์ (ภาคยุทธศาสตร์) มีการใช้ศัพท์ธรรมค่อนข้างมาก และประโยคที่ทรงใช้มักเป็นประโยคสั้นไม่ซับซ้อน แม้เมื่อใช้ประโยคยาว ก็ทรงเชื่อมต่อดีอย่างราบรื่น การอธิบายความต่าง ๆ จะตั้งประเด็นนำไว้เสมอ และอธิบายไปที่ละประเด็นเป็นตอนสั้น ๆ มีข้อความต่อเนื่อง และใช้ย่อหน้ามาก ส่วนในช่วงหลัง ๆ (ภาคมัชฌิมาธรรมสูตร และปัจจุบันธรรมสูตร) มีการใช้ประโยคยาวขึ้น ใช้ข้อความต่อเนื่องเป็นย่อหน้าที่ยาวขึ้น รวมถึงการตั้งประเด็นต่าง ๆ ก็รัดกุมขึ้น ทั้งการใช้โวหารต่าง ๆ เช่น การอธิบายขยายความ และการอภิปรายโน้มน้าวใจก็มีรอบด้านขึ้นจนอาจกล่าวได้ว่าทรงมีอัจฉริยภาพในการทรงนิพนธ์สูงมาก

จากผลของการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้จึงสรุปได้ว่า บทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ทรงใช้ภาษาสามัญ เมื่อมีการใช้ศัพท์ธรรมะก็จะทรงอธิบายความหมาย ด้วยการแปล การขยายความ หรือนิยามอย่างละเอียดชัดเจนเสมอ นอกจากนี้การใช้ประโยคข้อความต่อเนื่อง และโวหารต่าง ๆ ทรงใช้ได้อย่างดีทำให้บทความอ่านเข้าใจง่าย

อภิปรายผลการศึกษา

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ แสดงให้เห็นถึงอัจฉริยภาพอันสูงส่งของพระองค์ในการนำข้อธรรมะต่าง ๆ มาอธิบายให้เข้าใจได้กระจ่างเป็นเรื่องง่าย ๆ ทั้ง ๆ ที่ธรรมะเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก แต่ด้วยการที่ทรงใช้ภาษาได้อย่างเหมาะที่สามัญชนเข้าใจได้ง่าย โดยอ่านเข้าใจง่าย ๆ และอ่านได้อย่างเพลิดเพลิน เนื่องจากมีการเปรียบเทียบที่ดี ยกตัวอย่างด้วยตัวอย่างที่น่าสนใจ และทันสมัย เช่น เปรียบสรรพธรรมของพระพุทธเจ้ากับสรรพสิ่งที่มีให้คนเลือกซื้อ แต่ไม่ใช่ซื้อทุกอย่างโดยไม่เลือก

กลวิธีการนิพนธ์บทความของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ในการตั้งชื่อเรื่องให้ตรงตามเนื้อหาและความหมายของเรื่องซึ่งมีจำนวนมากที่สุด อาจเป็นการบอกเรื่องให้ผู้อ่านทราบล่วงหน้า จะได้เลือกอ่านได้ถูกต้องตามความต้องการ ส่วนการตั้งชื่อที่มีลักษณะรองลงมา คือ การตั้งชื่อแบบชวนคิด การตั้งชื่อแบบที่มีลักษณะมีความสัมพันธ์กับสิ่งอื่น และการตั้งชื่อแบบใช้ภาพพจน์ เป็นการเร้าความสนใจผู้อ่านให้อยากรู้อยากอ่าน

ด้านการนำเสนอมีการเปิดเรื่องในลักษณะต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวในตอนสรุปผล รวมทั้งเนื้อหา และการปิดเรื่องด้วยการสรุปเป็นส่วนใหญ่ นับเป็นเรื่องที่ดี เพราะบทความที่ทรงนิพนธ์ส่วนใหญ่เป็นบทความที่มีสาระสำคัญเกี่ยวกับธรรมะที่ต้องทำความเข้าใจให้กระจ่างแจ้ง

เป็นการสร้างความเข้าใจให้แก่ผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้ และคุณค่าอันจะนำไปปฏิบัติให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง ครอบครัว และสังคมได้ดี โดยเฉพาะเนื้อหาของธรรมะ ซึ่งมีอยู่เพียง 9 หัวข้อ แต่พระองค์สามารถนำไปนิพนธ์ได้หลายเรื่อง ทั้งสามารถนำธรรมะข้อเดิมที่เคยบรรยายแล้วไปสร้างเรื่องใหม่ด้วยวิธีใหม่ซึ่งเข้าใจง่าย ชวนอ่าน จึงสามารถเข้าสู่ผู้อ่านได้มากมาย เข้าสู่ประชาชนหลายกลุ่ม เป็นเหตุให้บทความพระนิพนธ์แพร่หลายเป็นอันมาก ชวนให้คนปฏิบัติตามธรรมะที่ทรงสั่งสอน ธรรมะของพระองค์จึงสามารถเผยแพร่ได้อย่างกว้างขวาง เนื่องจากความสามารถในการนิพนธ์วรรณกรรมธรรมะ ได้หลากหลายรูปแบบ

ด้านการใช้ภาษา ในการใช้คำ มีการใช้คำในลักษณะการซ้ำคำ และซ้ำความเพื่อเป็นการเน้นข้อความให้ชัดเจนมากที่สุด รองลงมาได้แก่การใช้คำตรงกันข้าม การใช้คำศัพท์ธรรมะ ซึ่งต้องมีการอธิบายความหมายด้วยการแปล และนิยาม เป็นการเสริมความเข้าใจให้มากยิ่งขึ้น อีกทั้งมีการใช้คำคู่ขนาน และคำเชื่อม ต่อประโยคให้ยาวขึ้น เป็นการสร้างประโยคต่าง ๆ ซึ่งประโยคที่ใช้ส่วนมากจะเป็นประโยคเหตุผล ซึ่งพบว่า ใช้มากที่สุด รองลงมาได้แก่ ประโยคเปรียบเทียบแบบขนานความ โดยใช้คำคู่ขนานประกอบประโยคเห็นได้ชัดเจน

การใช้ข้อความต่อเนื่องในแต่ละย่อหน้า มีการใช้อย่างมีเอกภาพ คือ ในแต่ละย่อหน้าจะกล่าวถึงข้อความในประเด็นเดียวกันมีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันเป็นสัมพันธ์ภาพอันดียิ่ง ทั้งข้อความในแต่ละย่อหน้าก็มีสาระสำคัญอันเป็นสาระตงภาพที่ดี

ด้านการใช้โวหารนั้นพบว่า โวหารที่ทรงใช้มากที่สุดคือ การอธิบาย รองลงมาเป็นการบรรยาย

โวหารอีกลักษณะหนึ่งซึ่งทรงใช้มากเช่นกัน คือ โวหารในการอธิบายใ้มน้ำใจให้หมั่นประพฤติปฏิบัติในธรรมะ ละเว้นการประกอบกรรมชั่วหรือธรรม ซึ่งมีการอธิบายยกตัวอย่างประโยชน์ และโทษแห่งกรรมต่าง ๆ ให้ปรากฏ และชี้แนะ ชักชวนให้ปฏิบัติตามสมควรแก่ฐานะอันพึงปฏิบัติได้

อนึ่ง ในการใช้โวหารต่าง ๆ นั้นพบว่า มีการใช้โวหารเปรียบเทียบแทรกอยู่เสมอ ๆ ซึ่งมีการเปรียบเทียบด้วยการเปรียบเทียบ เพื่อให้เกิดความเข้าใจ เปรียบต่างเพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น และการเปรียบเทียบภาพพจน์แบบบุคลาธิษฐาน ซึ่งใช้มากในเรื่อง "จิตตนคร นครหลวงของโลก" เป็นการช่วยให้มองเห็นภาพพจน์ชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้เรื่องธรรมะต่าง ๆ ที่ทรงนิพนธ์นั้น เปี่ยมด้วยคุณค่าน่าอ่าน และง่ายต่อการเข้าใจ เป็นการทำให้เรื่องที่ค่อนข้างยากให้เข้าใจง่ายขึ้นด้วย วิธีการนำเสนอ และการใช้ภาษาที่เหมาะสม ดังกล่าว

จากการวิเคราะห์บทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นั้นแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพทางภาษาในการแสดงคำสอน และความรู้สึกนึกคิดอย่าง ธรรมดา ๆ อันเป็นไปตามธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ มีผลให้คนที่ไม่รู้ธรรมะหรือรู้เพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้มีความรู้เพิ่มมากขึ้นส่วนคนที่รู้หรือเข้าใจธรรมะอย่างไม่ถูกต้องหรือรู้ผิด ๆ ได้มี ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องขึ้น

จึงกล่าวได้ว่า บทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เป็นเรื่องที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะผู้นิพนธ์ทรงใช้ ภาษาสามัญได้เป็นอย่างดีเหมาะสมที่สามัญชนจะนำไปประพฤติปฏิบัติได้เป็นอย่างดี ทั้งอ่าน เข้าใจง่าย และอ่านได้อย่างเพลิดเพลินอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิเคราะห์บทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ ครั้งนี้ผู้วิจัย มีข้อเสนอแนะเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

1. พระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ มีเป็นจำนวนมาก จึงน่านำบทพระพันธ์ ประเภทอื่น ๆ มาวิเคราะห์อย่างละเอียด
2. น่าจะนำวรรณกรรมของผู้เขียนท่านอื่น ๆ มาวิเคราะห์ในเรื่องการใช้ภาษา ได้อีกเป็นจำนวนมาก

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กุหลาบ มัลลิกะมาส และวิพุธ ไสววงศ์. การเขียน 1. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2533.
- เกษตรศาสตร์, มหาวิทยาลัย. สังฆราชาสดดีเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ศิลปศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต กิตติมศักดิ์ (ปรัชญาและศาสนา). กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2537.
- คำประกาศเกียรติคุณสมเด็จพระญาณสังวร. มหาวิทยาลัยรามคำแหง. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. ขอยส่วนพลู. กรุงเทพฯ : 2531.
- "จดหมายเหตุพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก...21 เมษายน 2532," ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 108 ตอนที่พิเศษ หน้า 213 - 233. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2532.
- เจือ สตะเวทิน. การใช้ภาษาระดับปริญญา. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, 2518.
- _____. ตำรับร้อยแก้ว. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, 2518.
- "ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตฯ สมเด็จพระสังฆราช," มติชน. กรุงเทพฯ : 2537.
- ทองทิว สุวรรณทัศน์. "สมเด็จพระญาณสังวร พระสุปฏิปันโนใจกลางกรุง," โลกทิพย์. 2(7) : กันยายน 2526.
- ธรรมเกียรติ กันนริ. สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธารวิมล, 2537.
- เปลื้อง ณ นคร. คำบรรยายวิชาการประพันธ์และหนังสือพิมพ์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2507.
- _____. ตำราเรียงความขั้นสูง. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2512.
- "81 พระพรocha คึกขางานพระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก," มติชน. กรุงเทพฯ : 2537.

พระญาณสังวร, สมเด็จพระสังฆราช. ทศพิธราชธรรมและหลักพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ :

ไทยวัฒนาพานิช, 2516.

- _____ . ความเข้าใจเรื่องชีวิต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2532.
 - _____ . ความสุขหาได้ไม่ยาก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2533.
 - _____ . จิตตนคร นครหลวงของโลก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2529.
 - _____ . ชีวิตกับความจริง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมสารบัญฑิตหารเรือ, 2533.
 - _____ . พระวิเศษสุด (ชุดแสงส่องใจ). กรุงเทพฯ : สหมิตรการพิมพ์, ม.ป.ป.
 - _____ . พระพุทธเจ้าของเราที่ท่านเลิคล้ำ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2523.
 - _____ . พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.
 - _____ . พระพุทธศาสนากับสังคมไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514.
 - _____ . พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2532.
 - _____ . ปกติภาพ ปกติสุข. กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา, 2531.
 - _____ . มนุษยธรรมหลักแห่งปกติภาพปกติสุขของชีวิตและสังคม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2533.
 - _____ . วิธีการของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2532.
 - _____ . ศาสนากับชีวิต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2532.
 - _____ . ศีล สมาธิ ปัญญาในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2532.
 - _____ . เส้นทางสร้างสุข. กรุงเทพฯ : พรศิระการพิมพ์, 2531.
 - _____ . แสงส่องใจ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2532.
 - _____ . แสงส่องใจให้เพียงพรหม. กรุงเทพฯ : ไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2532.
- เลขานุการสมเด็จพระสังฆราช, สำนัก. แนะนำวัดบวรนิเวศวิหาร : นิทรรศการเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2536.

วาสนา เกตุภาค. การเขียน. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ม.ป.ป.

ศรีนครินทร์วิโรฒ, มหาวิทยาลัย. พิธีพระราชทานปริญญาบัตร. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทร์วิโรฒ ประสานมิตร, 2538.

สมบัติ ภูภาณจน์. "ชอยสวนพลู 10 มี.ค. 36," ศีกฤทธิ 82. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.,

2536.

สุเชาวน์ พลอยชุม. พระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก. กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, 2536.

ภาคผนวก

พระประวัติ

ของ

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

(จาก "พระประวัติและพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาปริณายก")

พระประวัติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ฉายา สุวฑฺฒโน พระนามเดิม เจริญ คชวัตร ประสูติที่ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันศุกร์ ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 11 ปีฉลู ตรงกับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2456 พระชนกชื่อ นายน้อย คชวัตร (ถึงแก่กรรม พ.ศ. 2475) พระชนนีชื่อ นางกิมน้อย คชวัตร (ถึงแก่กรรม พ.ศ. 2408)

การศึกษาและพระราชภาระต่าง ๆ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าฯ เข้าโรงเรียนประถมศึกษาเมื่อพระชนมายุได้ 8 พรรษา ที่โรงเรียนประชาบาล วัดเทวสังฆาราม เรียนในศาลาวัด จบประถม 3 แล้วเท่ากับจบประถมศึกษาเมื่อครั้งกระนั้น ถ้าจะเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษาก็ต้องย้ายไปเข้าโรงเรียนมัธยมวัดชัยชุมพลชนะสงคราม (วัดใต้) ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำจังหวัด แต่ครูโรงเรียนวัดเทวสังฆาราม ขวนให้เรียนชั้นประถม 4 ซึ่งจะเปิดสอนต่อไปที่วัดเทวสังฆาราม เท่ากับมัธยมปีที่ 1 และจะเปิดชั้นประถม 5 เท่ากับมัธยมที่ 2 ต่อไปอีกแต่ไม่มีภาษาอังกฤษเท่านั้น จึงตกลงเรียนที่วัดเทวสังฆารามต่อไป

การศึกษานั้น เมื่อทรงเรียนถึงชั้นประถม 5 ก็ทรงเริ่มรู้สึกว่าเป็นทางตัน เพราะเมื่อจบก็ไม่รู้ว่าจะไปเรียนต่อได้ที่ไหน ถ้าแยกไปเรียนชั้นมัธยม เมื่อจบประถม 3 ก็มีทางเรียนต่อ แต่เพราะขณะนั้นไม่มีหัวหน้าครอบครัวที่จะเป็นผู้นำทางใจ ประกอบกับเมื่อเยาว์วัย ทรงมีพระอัธยาศัยขลาดกลัวหมู่คนที่ไม่แปลก ๆ ใหม่ ๆ ทำให้ไม่กล้าตัดสินใจที่จะไปเรียนต่อที่อื่น จึงบวชเป็นสามเณรอยู่วัดเทวสังฆารามนั่นเอง

พรรษาแรกแห่งชีวิตพรหมจรรย์หมดไปด้วยการท่องสามเณรศึกษา และทำวัตรสวดมนต์ต่าง ๆ กับทำอุปัชฌายวัตร ยังมีได้เริ่มศึกษานักธรรม หลวงพ่อได้ต่อเทศน์กัณฑ์อุริยทรัพย์ 7 ประการ แบบต่อหนังสือคำให้กัณฑ์หนึ่ง คือเมื่อเข้าไปทำอุปัชฌายวัตรทุกคืน ท่านอ่านนำให้ท่องตามที่ละวรรค คืบละตอนจนจำได้ทั้งกัณฑ์แล้วให้ขึ้นเทศน์ปากเปล่าแก่พุทธบริษัท ในคืนวันพระคืนหนึ่ง

ครั้นออกพรรษาแล้ว ก็ยังเพลินอยู่ หลวงพ่อจึงชักชวนให้ไปเรียนภาษาบาลีที่วัดเสนหา จังหวัดนครปฐม เพื่อว่าต่อไปจะได้กลับมาสอนที่วัดเทวสังฆาราม ท่านว่าจะสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมเตรียมไว้ให้ ครั้นสามเณรและผู้เป็นญาติโยมยินยอมแล้วหลวงพ่อก็พามา

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไปฝากไว้กับพระครูสังวรวิสัย (อาจ) เจ้าอาวาสวัดเสนาห์ เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2470 เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้เริ่มเรียนไวยากรณ์ที่วัดเสนาห์ ในพรรษาศกนั้น อาจารย์ผู้สอนเป็นพระเปรียญมาจากวัดมกุฏกษัตริยาราม ออกพรรษาแล้ว อาจารย์เห็นว่าจะทรงเจริญก้าวหน้าในการเรียนจึงชักชวนให้ไปอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม และได้ติดต่อฝากฝังทางวัดให้ทางวัดก็จัดกุฏิเตรียมสำหรับอยู่ และแจ้งว่ามีนิคมกัฏฐาของเจ้าของกุฎด้วย จึงได้หารือเรื่องนี้กับหลวงพ่อก่อน แต่ท่านไม่เห็นด้วยเพราะท่านคิดจะนำไปฝากให้เรียนต่อที่วัดบวรนิเวศวิหารอยู่จึงเป็นอันคงไม่ไปอยู่วัดมกุฏฯ

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้มีโอกาสได้เห็นเจ้าพระคุณสมเด็จฯ พระวชิรญาณวงศ์เป็นครั้งแรกที่วัดเสนาห์ เมื่อเสด็จออกไปแสดงธรรมเทศนาในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูสังวรวิสัย (อาจ) หลวงพ่อก็นำเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มาฝากเจ้าพระคุณสมเด็จฯ พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ขณะเมื่อดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2472 ก็ได้ทรงพระเมตตา รับไว้และทรงมอบให้อยู่ในความปกครองดูแลของพระครูพุทธมณฑลปรีชา (เฉลิม ป.ธ. 3) เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้รับประทานฉายาจากเจ้าพระคุณสมเด็จฯ พระสังฆราชเจ้าว่า "สุทตฺตโน" ได้ปฏิบัติทุกอย่างตามกฎกติกาของวัด เช่น ซ้อมสวดมนต์ให้จบตามหลักสูตรของวัด ในปีแรกที่มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมสอบได้ตามลำดับดังนี้

พ.ศ. 2472 พระชนมายุ 17 สอบได้นักธรรมชั้นตรี

พ.ศ. 2473 พระชนมายุ 18 สอบได้นักธรรมชั้นโท และเปรียญ 3 ประโยค

พ.ศ. 2475 พระชนมายุ 20 สอบได้นักธรรมชั้นเอกและเปรียญ 4 ประโยค

เมื่อ พ.ศ. 2474 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินหลวงวัดบวรนิเวศวิหาร ขณะนั้น มีการพระราชทานผ้าไตรแก่พระภิกษุสามเณรเปรียญทั้งวัด เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นสามเณรเปรียญรูปเดียวในศกนั้น ที่ได้เข้ารับพระราชทานผ้าไตรจากพระราชหัตถ์

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทรงเริ่มรับภาระทางวัดและทางการศึกษาดังแต่ยังเป็นพระเปรียญตรี เปรียญโท คือ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม นักธรรมบ้างบาลีบ้าง และเมื่อมีวิทยฐานะเข้าเกณฑ์เป็นกรรมการตรวจนักธรรมบาลีก็ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการตรวจธรรมและบาลี แห่งสนามหลวงเรื่อยมา ตั้งแต่นักธรรมชั้นตรีถึงเอกตั้งแต่ประโยค ป.ธ. 3 ถึง ประโยค ป.ธ. 9 ได้ทรงรับภาระคณะสงฆ์และการพระศาสนาต่าง ๆ เพิ่มขึ้นเป็นลำดับคือ

พ.ศ. 2484 เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่ง (ตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับนี้ได้เลิกใช้ เมื่อใช้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แทน) เป็นกรรมการสังคายนาพระธรรมวินัย ซึ่งแต่งตั้งตามความในมาตรา 60 แห่งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และเป็นผู้อำนวยการศึกษาสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. 2488 เป็นพระวินัยธรชั้นอุทธรณ์ เป็นกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. 2489 เป็นเลขานุการในพระองค์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์

พ.ศ. 2490 ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระโสภณคณาภรณ์ และเป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. 2493 เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทชั่วคราว

พ.ศ. 2494 เป็นกรรมการอำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัย กรรมการแผนกตำราของมหามกุฏฯ

พ.ศ. 2495 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นราชในราชทินนามเดิม และเป็นผู้ร่วมในคณะทูตพิเศษที่มหามกุฏราชวิทยาลัยส่งไปร่วมฉลองพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุพระอัครสาวก ณ กรุงพนมเปญ ประเทศกัมพูชา

พ.ศ. 2496 เป็นกรรมการตรวจชำระคัมภีร์ฎีกา

พ.ศ. 2497 เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทถาวร และเป็นผู้ร่วมในคณะพระเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยไปร่วมประชุมสมัยที่ 2 แห่งจักรสังคายนาพระไตรปิฎก ณ กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า

พ.ศ. 2498 ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามเดิม

พ.ศ. 2499 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเลือกให้เป็น "พระอภิบาล" (พระพี่เลี้ยง) ของพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ในระหว่างที่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม ถึง 5 พฤศจิกายน 2499 และในโอกาสขัตติสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ที่ 5 ธันวาคม 2499

ก็ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ "พระธรรมวราภรณ์" และรักษาการวินัยธรชั้นฎีกา

พ.ศ. 2500 เป็นกรรมการพิจารณาร่างระเบียบบริหารวัดธรรมยุต

พ.ศ. 2501 เป็นกรรมการคณะธรรมยุต และเป็นกรรมการมูลนิธิส่งเสริมกิจการพระศาสนา และมนุษยธรรม (ก.ศ.ม.) และได้รับพระราชทานพัชรตินาภรณ์

พ.ศ. 2503 เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การปกครอง (คือ สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองฝ่ายธรรมยุตนั่นเอง เพราะการปกครองของคณะสงฆ์แยกเป็นสองฝ่าย ไม่ขึ้นแก่กัน ตาม พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ฉะนั้น องค์การหนึ่ง ๆ จำต้องมีสังฆมนตรีของคณะสงฆ์แยกเป็นสองฝ่าย คือสองรูป สำหรับฝ่ายมหานิกายหนึ่งรูป สำหรับฝ่ายธรรมยุตหนึ่งรูป)

พ.ศ. 2504 เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษามหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งประเทศไทย เป็นกรรมการโครงการเชิดชูและบำรุงพระพุทธศาสนาโดยตำแหน่ง เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะธรรมยุตภาคทุกภาคและเป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. 2506 เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นับเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดแรก และได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมทุกสมัย ตั้งแต่เริ่มต้นมาจนถึงปัจจุบัน เป็นกรรมการปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี และเป็นอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎหมายมหาเถรสมาคมตลอดทุกสมัย

พ.ศ. 2507 เป็นอนุกรรมการ พิจารณาร่างระเบียบการเดินทางไปต่างประเทศของพระภิกษุสามเณร

พ.ศ. 2509 เป็นประธานกรรมการอำนวยการฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ และในฐานะที่เป็นประธานกรรมการอำนวยการพระธรรมทูตไปต่างประเทศได้ประชุมผู้ที่เกี่ยวข้อง เพื่อพิจารณาเพิ่มการศึกษาระดับปริญญาโทของวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่ง

พ.ศ. 2510 เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา เรื่องวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ประจำปี 2511 เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาร่างระเบียบมหาเถรสมาคม

พ.ศ. 2511 เป็นประธานอนุกรรมการ พิจารณาโครงการรับการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองเป็นการศึกษาของคณะสงฆ์

พ.ศ. 2512 เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิโครงการจัดตั้งโรงเรียนพระสังฆาธิการ ส่วนกลาง

พ.ศ. 2514 เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎหมายเถรสมาคมว่าด้วยการลง
นิคหกรรมแก่พระภิกษุ

พ.ศ. 2515 เป็นประธานกรรมการบริหารงานของสภาการศึกษาของคณะสงฆ์เป็น
รองประธานกรรมการ และผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังขาสถาธิการคณะธรรมยุตเป็นเจ้าคณะ
กรุงเทพมหานครและสมุทรปราการ (ธรรมยุต) และเป็นประธานกรรมการมูลนิธิสังเคราะห์คน
เป็นโรคเรื้อน

พ.ศ. 2516 เป็นประธานอนุกรรมการ พิจารณาปรับปรุงหลักสูตรศาสนศึกษาของ
คณะสงฆ์

พ.ศ. 2517 เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุต

พ.ศ. 2518 เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนครูปริยัติธรรมคณะธรรมยุต

พ.ศ. 2519 เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสังฆประชาญเคราะห์

พ.ศ. 2520 เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิมหาวชิราลงกรณ์

พ.ศ. 2521 เป็นพระราชกรณมาจาจารย์ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร ในการทรงพระผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพระอาจารย์ถวายการอบรมพระธรรมวินัย ขณะที่พระภิกษุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างวันที่ 6-20 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2521 หนึ่งในปีเดียวกันนั้นทรงเป็นรองประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์

พ.ศ. 2522 เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิสิรินธร

พ.ศ. 2524 ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม และประธานกรรมการคณะธรรมยุต
ทรงได้รับฉันทานุมัติจากกรรมการคณะธรรมยุต ให้เสด็จไปทรงตรวจการคณะสงฆ์และทรงเยี่ยม
พุทธศาสนิกชนในภาคเหนือรวม 10 จังหวัด

พ.ศ. 2525 เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนามงคลวิเสสภกในพระราชพิธีเฉลิม
พระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและถวายตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

พ.ศ. 2526 เป็นประธานกรรมการ มูลนิธิวัดญาณสังวรารามในพระบรมราชูปถัมภ์

พ.ศ. 2527 เป็นประธานกรรมการ มูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย และเป็น
ประธานคณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา เนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา
นอกจากนี้ยังทรงเป็นประธานคณะกรรมการควบคุมการเรียไรของคณะสงฆ์

พ.ศ. 2528 เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำ พระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ในกระบวนพระราชอิสริยยศสู่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง เป็นรองประธานกรรมการสังคีตการกสงฆ์ในการสังคายนาพระธรรมวินัยตรวจชำระ พระไตรปิฎก และเป็นสังฆปาโมกข์บาลีวิโสกะพระวินัยปิฎก ในการสังคายนาพระธรรมวินัย ตรวจชำระพระไตรปิฎกเนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร จนสำเร็จทันในการ พระราชพิธีฉลองเฉลิมพระชนมพรรษา

พ.ศ. 2530 เป็นประธานกรรมการมูลนิธิแผ่นดินธรรมเป็นประธานกิตติมศักดิ์มูลนิธิ สงเคราะห์และฟื้นฟูจิตใจผู้ติดยาเสพติด และเป็นพระอุปัชฌาย์ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการหม่อมเจ้าจุฑาวัชร มหิดล พระโอรสในสมเด็จพระบรม โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชสามเณร ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พุทธศักราช 2530

พ.ศ. 2531 รักษาการเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดชลบุรี และทรงเป็นนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ เป็นนายก สภาการศึกษาามกุฏราชวิทยาลัยฯ

พ.ศ. 2532 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก เมื่อวันที่ 21 เมษายน 2532 นับเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ 19 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พ.ศ. 2533 เป็นประธานสงฆ์ ในการเจริญพระพุทธมนต์ พระราชพิธีพุทธาภิเษก พระพุทธรูปชัยวัฒน์ และพระกริ่งสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงเจริญพระชนมายุ 90 พรรษา และเป็นประธานจุดเทียนชัย ทรงนั่งปรก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พ.ศ. 2539 เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ในกระบวนพระราชอิสริยยศสู่ พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง

เกี่ยวกับการพระศาสนาในต่างประเทศ เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ได้มีการติดต่อกับชาว ต่างประเทศอยู่เสมอ เช่น จัดให้มีการเทศน์เป็นภาษาอังกฤษ จัดให้มีการสอนกรรมฐานแก่

ชาวต่างประเทศ และจัดให้มีการสนทนารวมแก่ชาวต่างประเทศเป็นประจำ (ทุกวันจันทร์ พุธ ศุกร์) โดยเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า เป็นผู้นำในการเองร่วมกับพระภิกษุไทยและพระภิกษุชาวต่างประเทศที่บวชอยู่วัดบวรนิเวศ

นอกจากนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ยังได้เดินทางไปปฏิบัติกิจ เกี่ยวกับการพระศาสนาในต่างประเทศอีกหลายคราว คือ

พ.ศ. 2509 ในฐานะประธานกรรมการอำนวยการ ฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ ได้รับอาราธนาให้เสด็จไปเป็นประธานสงฆ์ ในพิธีเปิดวัดพุทธประทีปกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิด เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2509

พ.ศ. 2510 ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้ตามเสด็จ สมเด็จพระสังฆราช (อุฎฺธายิมมหาเถร) วัดมกุฏกษัตริยารามไปประเทศลังกา ตามคำทูลเชิญของรัฐบาลลังกา เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างศาสนิกชนแห่งประเทศทั้งสอง

พ.ศ. 2511 เสด็จไปดูการพระศาสนา วัฒนธรรม และการศึกษาทั่วไป ในประเทศอินโดนีเซีย ออสเตรเลีย และฟิลิปปินส์ ในฐานะประธานสภามหาวิทยาลัย

พ.ศ. 2513 เสด็จไปประเทศอินโดนีเซียอีกครั้งหนึ่ง ตามอาราธนาของพระชินรักบิตเถระหัวหน้าพุทธศาสนิกชนชาวอินโดนีเซีย เพื่อให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรชาวอินโดนีเซีย

พ.ศ. 2514 ในฐานะประธานสภามหาวิทยาลัย เสด็จไปดูการพระพุทธรูปและการศึกษาในประเทศปากีสถาน เนปาล และอินเดีย

พ.ศ. 2518 เสด็จไปเป็นประธานสงฆ์ในพิธีเปิดวัดพุทธรังษี ณ นคร ชิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย

พ.ศ. 2520 เสด็จไปบรรพชากุลบุตรชาวอินโดนีเซียจำนวน 43 คน ณ เมืองสมารัง ประเทศอินโดนีเซีย

พ.ศ. 2523 เสด็จไปร่วมประชุมสหพันธ์คัมภีร์ศาสนาอิสลาม ในฐานะเป็นพระอาคันตุกะพิเศษ ณ ประเทศอินเดีย

พ.ศ. 2528 เป็นประธานคณะพร้อมด้วยพระสงฆ์อีก 19 รูปจากประเทศไทย ไปทรงประกอบพิธีผูกพัทธสีมาอุโบสถวัดจากรัตนาธรรมจักรชัย ณ ประเทศอินโดนีเซีย

พ.ศ. 2536 เสด็จเยือนสาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นทางการตามคำกราบทูลอาราธนาของรัฐบาลจีน

การสาธารณูปการ

นับแต่ทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงบูรณะซ่อมสร้างเสนาสนะและถาวรวัตถุต่าง ๆ ภายในวัดบวรนิเวศวิหารตลอดถึงการก่อสร้างถาวรวัตถุอันเป็นสาธารณประโยชน์ในที่อื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร คือ

1. ตึกกวีบรรณาลัย ห้องสมุดของมหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย
2. ตึกวชิรญาณวงศ์ อาคารเรียนของโรงเรียนวัดบวรนิเวศ
3. ซุ้มปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 บนลานประทักษิณ ชั้นที่ 2 ของพระเจดีย์ใหญ่
4. กุฏิหลวงเจริญฤทธิศาสตร์ ในคณะเหลืองรังษี
5. กุฏิพระนิกรบดี ในคณะเขียวรังษี
6. ตึก ภ.ป.ร. พิพิธภัณฑ์วัดบวรนิเวศวิหาร
7. กุฏิคุณหญิงจืด สัตยานุรักษ์ ในคณะเหลืองรังษี
8. กุฏิรามเดชะ ในคณะสูง
9. ถังน้ำอบบาล พร้อมติดตั้งนาฬิกาไฟฟ้าและระฆัง ข้างตึกมนุษยนาควิทยาทาน
10. อาคารกิจกรรม หลังตึกวชิรญาณวงศ์ โรงเรียนวัดบวรนิเวศ
11. ตึก สว.ธรรมนิเวศ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดบวรนิเวศวิหาร
12. มณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธบาทจำลอง หลังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
13. ไพธัมระ (เรือนไฟ) หลังพระวิหารพระศาสนา
14. ศาลาวิชิราณ วัดบวรนิเวศวิหาร 150 ปี
15. ศาลาหน้าศาลาวิชิราณา
16. กุฏิตึกหน้ากุฏิใหญ่คณะเขียวรังษี

ส่วนเสนาสนะและถาวรวัตถุอื่น ๆ ภายในวัดบวรนิเวศวิหาร ก็ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้งพระอาราม ที่สำคัญคือ

1. ปิดทองพระเจดีย์ใหญ่ด้วยไมะเสดสีทองตลอดทั้งองค์
2. ประดับหินอ่อนพระอุโบสถตลอดทั้งหลัง

การก่อสร้างถาวรวัตถุอื่น ๆ ภายนอกวัดตลอดถึงการอุปถัมภ์การก่อสร้างวัดต่าง ๆ นั้นก็มีจำนวนมาก ที่สำคัญคือ

1. สร้างตึกเวชภัณฑ์ ๗ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทยสำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้ประโยชน์ทางการแพทย์
2. สร้างตึกเวชภัณฑ์สามัคคีพยาบาล ๗ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทยสำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้ประโยชน์ทางการแพทย์
3. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดล้านนาธรรมสังวราราม อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่
4. ทรงสร้างวัดสันติคีรี และพระบรมธาตุเจดีย์ศรีนครินทราวุธสันติคีรี ๗ คอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย
5. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงเรียนมัธยมธรรมสังวรอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร
6. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดรัชดาภิเษก อำเภอบ่อพลอย จังหวัดกาญจนบุรี
7. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดพุทธ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
8. สร้างวัดธรรมสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี
9. สร้างโรงเรียนและโรงพยาบาลสมเด็จพระปิตุลาธิราชดิยเบต อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี
10. ทรงอุปถัมภ์การสร้างตึก ภ.ป.ร. (ตึกผู้ป่วยนอก) โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย
11. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงพยาบาลวัดธรรมสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

นอกจากนี้ก็ยังทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดในต่างประเทศอีกหลายแห่งคือ

1. วัดพุทธรังษี ในอุปการะของมหากุฎราชวิทยาลัย ๗ นครซินี ประเทศออสเตรเลีย
2. วัดจาร์การ์ตาธรรมจักรชัย ๗ กรุงจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย
3. อุโบสถวัดสิริกิตติวิหาร ๗ เมืองการูมาตูป ประเทศเนปาล
4. วัดแคลโรไลนาพุทธจักรวนาราม ๗ รัฐแคลโรไลนาเหนือ ประเทศสหรัฐอเมริกา

งานพระนิพนธ์

ทรงนิพนธ์หนังสือประเภทต่าง ๆ ไว้มาก ทั้งที่เป็นตำราประกอบการศึกษา ธรรมกา
 ธรรมเทศนา และสารคดี เช่น

อธิบายวาทย์สัมพันธ์ ภาค 1-2

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เล่ม 2

หลักพระพุทธศาสนา (เรียบเรียงเป็นเทศนา 37 กัณฑ์)

พระพุทธเจ้าของเราในท่านเลิศล้ำ

45 พรรษาของพระพุทธเจ้า

แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน

การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

โสฬสปัญหา เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังได้ทรงริเริ่มให้มีการแปลหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญ ๆ จากภาษาไทยเป็น
 เป็นภาษาต่างประเทศ เพื่อเป็นการเผยแพร่ และเป็นคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับ
 ชาวต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก เช่น หนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอก ภิกขุบาติโมกข์
 เป็นต้น แล้วโปรดให้มหาจุฬาราชวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์เผยแพร่

ในระยะเดียวกันนี้ โปรดให้จัดตั้งแผนกจำหน่ายหนังสือพระพุทธศาสนา ภาษา
 ต่างประเทศของมหาจุฬาราชวิทยาลัย ขึ้นด้วย เพื่อให้เป็นศูนย์หนังสือทางพระพุทธศาสนา
 สำหรับชาวต่างประเทศที่สนใจจะศึกษาพระพุทธศาสนา ตลอดจนชาวไทยที่ต้องการหนังสือ
 พระพุทธศาสนาในภาษาต่างประเทศไว้ประกอบการศึกษา ซึ่งได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปี
 พุทธศักราช 2512

ทางด้านการหนังสือหรือตำรารับตำรานั้นสมเด็จฯ ก็ได้เริ่มเกี่ยวข้องกับมาตั้งแต่ยังเป็น
 เปรียญโดยการเป็นเจ้าหน้าที่แผนกตำราของมหาจุฬาราชวิทยาลัย และเป็นเจ้าหน้าที่หนังสือ
 ธรรมจักขุ เป็นต้น ได้เรียบเรียงเรื่องต่าง ๆ ไว้มากบางเรื่องก็ได้พิมพ์ออกมาเผยแพร่มาแล้ว
 หลายครั้งบางเรื่องก็ยังไม่เคยได้พิมพ์เผยแพร่ กล่าวถึงเฉพาะเรื่องที่เคยพิมพ์มาแล้ว ซึ่งอาจ
 แบ่งออกได้เป็นประเภทดังนี้

ประเภทตำรา พ.ศ. 2492 เรียบเรียงอธิบายวากยสัมพันธ์ ภาค 1-2 เป็นหนังสืออธิบายบาลีไวยากรณ์สำหรับใช้เป็นหนังสือประกอบการศึกษาของนักเรียนภาษาบาลีและ พ.ศ. 2512 ได้เป็นผู้อำนวยการในการจัดทำ ปทานุกรม บาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

ประเภททั่วไป สมเด็จพระเจ้าก็ได้เรียบเรียงไว้มาก ดังจะได้ให้รายชื่อบางเรื่องที่พิมพ์ออกแพร่หลายแล้ว เช่น

1. แนวความเชื่อ
2. บัณฑิตกับโลกธรรม
3. บวชดี
4. การนับถือพระพุทธศาสนา
5. ศาถล่อนนिरาสังขาร
6. บุพพการี - กตัญญูทเวที
7. อาหุเนยโย
8. ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เล่ม 2
9. หลักพระพุทธศาสนา
10. พระพุทธเจ้าของเราท่านเลิศล้ำ
11. แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน
12. 45 พรรษาของพระพุทธเจ้า
13. พระพุทธเจ้าสั่งสอนอะไร ไทย - อังกฤษ
14. วิธีปฏิบัติตนให้ถูกต้องทางธรรมะ
15. ศีล ไทย - อังกฤษ
16. เรื่องกรรม
17. สันโดษ
18. อวิชา
19. หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต (ทางลม-อาหารใจ-ปริยญา-บันทึกกรรมฐาน)
20. พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

21. การบริหารจัดการสำหรับผู้ใหญ่ (เริ่มตั้งแต่ 2512 แต่มารวมพิมพ์เป็นเล่มใหญ่เมื่อ 2515 โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เนื่องในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ครบ 72 พรรษาของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (21 ตุลาคม 2515)

ประเภทพระธรรมเทศนาเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ก็ได้เรียบเรียงไว้มากและพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ เสมอ ที่รวมพิมพ์เป็นเล่มแล้ว เช่น บัณฑิต 5 กัณฑ์ ทศพลญาณเทศนา 10 กัณฑ์ มงคลเทศนาถึงมงคลคาถาที่ 6 โอวาทปาฏิโมกข์เทศนา 3 กัณฑ์ สังฆคณ 9 กัณฑ์ และเทศนาในงานพระพิธีต่าง ๆ อีกมาก

ประเภทริเริ่มให้มีการรวบรวมและแปล เนื่องในการจัดงาน มหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี นับแต่วันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ได้ดำริให้รวบรวมพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระองค์นั้น อันนอกเหนือไปจากที่ใช้เป็นหลักสัจธรรมชั้นตรี โท เอก อยู่แล้ว ซึ่งบางเรื่องยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่มาก่อน และบางเรื่องเคยพิมพ์แล้วแต่หายากหรือกระจัดกระจายอยู่ ให้เป็นหมวดหมู่ตามประเภท รวมเป็นหนังสือขนาดใหญ่ 17 เล่ม โดยมหาภูมิบาลวิทยาลัย เป็นผู้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่และรวบรวมประวัติวัดบวรนิเวศวิหารจัดพิมพ์ออกเผยแพร่ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษด้วย

ในด้านการริเริ่มในการแปลตำราภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษนั้น เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ก็ได้จัดให้พระภิกษุไทยร่วมกับพระภิกษุชาวต่างประเทศ ที่บวชจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ช่วยกันแปล หนังสืออันเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ออกเป็นภาษาอังกฤษหลายเล่ม คือ

1. นวโกวาท ซึ่งเป็นหนังสือหลักในการศึกษาพระวินัยของพระภิกษุ
2. วินัยมุข เล่ม 1-3 ซึ่งเป็นหนังสืออธิบายขยายความนวโกวาท ให้เข้าใจง่ายขึ้น
3. พุทธประวัติ เล่ม 1-2-3 เป็นต้น

ตำแหน่งหน้าที่ซึ่งยังทรงปฏิบัติ

หลังจากได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

เป็นนายกสภาการศึกษามหาภูมิบาลวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่ง

ประเทศไทย

เป็นผู้ช่วยการโรงเรียนพระสังฆาธิการคณะธรรมยุต
 เป็นนายกรรมการมหาจุฬาราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
 เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย
 เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต
 รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์
 เป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์
 เป็นประธานคณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา

พระกรณียกิจประจำ

ทรงเทศนาประจำทุกวันอุโบสถเวลาเช้า ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
 ทรงบรรยายธรรมในการฝึกอบรมการปฏิบัติทางจิต (กรรมฐาน) ประจำวันพระและ
 วันหลังวันพระ ๗ ห้องประชุม ชั้น 2 ตึก สว ธรรมนิเวศ
 ทรงบรรยายธรรม ในรายการบริหารทางจิต สำหรับผู้ใหญ่ทางวิทยุกระจายเสียง
 อ.ส.พระราชวังดุสิต ประจำทุกวันอาทิตย์

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ	นางประภา นามสกุล เกตุคง		
วัน เดือน ปีเกิด	วันที่ 5	เดือน มิถุนายน	พุทธศักราช 2485
สถานที่เกิด	ตำบลบ้านพานถม อำเภอคูสัด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา		
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	เลขที่ 11 ซอยอุดมสุข (สุขุมวิท 103) แขวงหนองบอน เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร		
สถานที่ทำงาน	โรงเรียนวัดตะกล้า สำนักงานเขตประเวศ กรุงเทพมหานคร		
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2502	สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์	
	พ.ศ. 2504	สำเร็จการศึกษา ระดับป.กศ. จากวิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์	
	พ.ศ. 2506	สำเร็จการศึกษา ระดับป.กศ. สูง จากวิทยาลัยครูสวนสุนันทา	
	พ.ศ. 2515	สำเร็จการศึกษา ระดับปริญญาตรี วิชาเอกภาษาไทย จากวิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร	
	พ.ศ. 2539	สำเร็จการศึกษา ระดับมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาและวรรณคดีไทย จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร	

ที่ พ ๐๒๐/๒๕๓๖

สำนักงานเลขาธิการสมเด็จพระสังฆราช
วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

๑๘ มกราคม ๒๕๓๖

เรื่อง ขอประทานอนุญาตศึกษาวิเคราะห์ บทบรรยายธรรมะและพระนิพนธ์
เจริญพร นางประภา เกตุคง
อ้างถึง หนังสือ ลงวันที่ ๓ มกราคม ๒๕๓๖

ตามหนังสือที่อ้างถึงได้กราบทูลสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก ขอประทานอนุญาตศึกษาวิเคราะห์ บทบรรยายธรรมะและพระนิพนธ์ ของ
เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ตั้งแต่ยังเป็นพระศาสนโสภณ ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน
เพื่อทำปริยฐานิพนธ์ ความละเอียดแจ้งแล้ว นั้น

ความทราบฝ่าพระบาทแล้ว ประทานอนุญาตตามที่กราบทูลขอ

จึงเจริญพรมมาเพื่อโปรดทราบ

ขออำนาจพร

(พระธรรมสิริสารเวที)

ผู้ปฏิบัติหน้าที่เลขาธิการสมเด็จพระสังฆราช

โทร. ๒๘๑-๒๘๓๑-๓

โทรสาร ๒๘๐-๐๓๔๓

การศึกษาบทความพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

บทคัดย่อ
ของ
ประภา เกตุคง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย
พฤษภาคม 2539

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาทฤษฎีการประพันธ์จากบทความพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลสังฆปริณายก และเสนอผลการศึกษาแบบพรรณานาวิเคราะห์

จากผลการศึกษา พบว่าการตั้งชื่อบทนิพนธ์ที่ทรงใช้มากที่สุด คือการตั้งชื่อเรื่องตรงตามเนื้อหา รองลงมาเป็นการตั้งชื่อเรื่องโดยชี้ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับสิ่งอื่น ๆ การตั้งชื่อเรื่องแบบชวนให้คิด และการตั้งชื่อเรื่องโดยใช้ภาพพจน์ตามลำดับ การนำเสนอเนื้อหาเป็นการบรรยายธรรมในหัวข้อต่าง ๆ หัวข้อธรรมะที่ทรงนำมาใช้ในการนิพนธ์บทความ ได้แก่ ทศพิธราชธรรม พรหมวิหารธรรม เบญจศีล-เบญจธรรม กุศลธรรม และอกุศลกรรม สรวาสธรรม อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา และนิพพานสมบัติ ด้วยพระอัจฉริยภาพในทางภาษา พระองค์สามารถนำหัวข้อธรรมะดังกล่าวมานิพนธ์เป็นบทความได้หลากหลายชื่อเรื่อง โดยไม่ซ้ำกัน คือ สามารถใช้ธรรมะในหัวข้อเดียวกันมาเสนอด้วยวิธีต่าง ๆ กัน ทำให้ได้บทความหลายเรื่อง

ด้านการใช้ภาษา พบว่าภาษาที่ทรงใช้ส่วนใหญ่เป็นภาษาสามัญที่คนทั่วไปอ่านเข้าใจง่าย เมื่อทรงใช้ศัพท์จะทรงอธิบายศัพท์นั้นด้วยการแปล การขยายความ และการนิยามศัพท์ทำให้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจน

การใช้คำ มีการใช้คำแบบ คำคำ หลากคำ สร้างคำขึ้นใช้ และสรรคำใช้ได้เหมาะสมกับเนื้อหา

ประโยคที่ทรงนำมาใช้มากที่สุด ได้แก่ ประโยคคำถามโดยใช้ในการเปิดประเด็น ประโยคเหตุผล และประโยคคู่ขนาน

ลักษณะการใช้ข้อความต่อเนื่อง การใช้ย่อหน้าแต่ละย่อหน้า เป็นย่อหน้าที่ดี กอปรด้วยเอกภาพ สัมพันธภาพ และสารัตถภาพ ย่อหน้าแต่ละย่อหน้า ต่อเนื่องกันอย่างราบรื่น

ด้านการใช้สำนวนโวหาร มีการใช้โวหารแบบอธิบายเป็นส่วนใหญ่ การอธิบายใช้ทั้งการนิยาม การเปรียบเทียบ การใช้ตัวอย่าง การกล่าวไปตามลำดับ เป็นการสร้างความเข้าใจจากง่ายไปยาก ทีละประเด็น แล้วจึงสรุปทำให้จับใจความได้ง่าย และเข้าใจชัดเจน

โวหารที่ทรงใช้รองลงมา คือ การอภิปรายใ้มน้าวใจให้ปฏิบัติธรรมะตามสมควรแก่สภาพของผู้รับสาร นอกจากนี้ทรงใช้บรรยายโวหารในการเล่าเรื่องเป็นตัวอย่างประกอบข้อธรรมะและมีการอ้างอิงพุทธภาษิตประกอบโดยระบุที่มาอย่างชัดเจน

สรุปได้ว่า งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวรฯ เป็นบทความธรรมะที่
ผู้ประพันธ์ใช้กลวิธีการเขียนทำให้อ่านเข้าใจง่าย และเพลิดเพลินในการอ่าน กล่าวได้ว่า
ทรงมีความสามารถด้านการใช้ภาษาในการสื่อความรู้ความเข้าใจธรรมะไปสู่ผู้อ่านได้เป็น
อย่างดี

A STUDY OF ARTICLE OF H.H. SOMDET PRA NYANSAMVARA,
THE SUPREME PATRIARCH

AN ABSTRACT
BY
PRABHA GATUKONG

Presented in partial fulfillment of the requirements for the
Master of Education degree in Thai
at Srinakharinwirot University
May 1996

The purpose of this thesis is to study the style from the articles of H.H. Somdet Pra Nyansumvara The Supreme Patriarch and Presenting by analysis description.

The outcome study appeared that naming of articles mostly derived directly per significant of the text in each concept and meaning, follow in naming the topic to elucidate the relationship between Buddhism and other aspect. In giving name, shall derive from thinking and picture agree with the proposal. The topic in Dhamma Concept namely as; Dasarajadhamma, Brahmavihara, Pancasila-Pancadhamma, Kusalakamma and Akusarakamma, Gharawasadhamma, Ariyasacca (The Noble Truth), Tilakkhara, Sikkhattaya, and Nibbana, Though H.H. Somdet Pra Nyansumvara The Supreme patriarch, The prodigious person in Language, He can compose the article as topic in various names without repeat point. That derived from dhamma in presenting the same topic in various method, So he can written many articles.

It is found that the words mostly applied by H.H. Sodet Pra Nyansumvara The Supreme Patriarch in this thesis are common, generally use and easy to understand. H.H. Sodet Pra Nyansumvara use this to explain the words by translation, expansion and definition for clear understanding.

The words applied are repeated, various words, create words and choosing the word good for the text.

The sentence mostly uses are question. Which use in opening the important issue, reasoning and by naming the sentence.

The characteristic in using the words continuously, and abbreviation each paragraph smoothly.

The style of oratory writing applied are mostly expression, explanation as definition, compare, example and expression to create understanding from easy too difficult of each important issue. Then conclude to maintain the words easily and clear to understand.

The oratory uses by His Holiness are discussion the concept of thesis that is appropriate for the reader. Moreover His Holiness explains the oratory by telling as example to consist the Dhamma and the references of Buddhism proverb consist with the system clearly.

It is concluded that the thesis of H.H. Somdet Pra Nyansumvara The Supreme Patriarch is the article of Dhamma. As the methods of composer use as device in writing to make easy understand and enjoy while reading. And prevail that the composer can use the words to communicate easy understanding for the reader about Dhamma.